

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΨΑΛΤΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

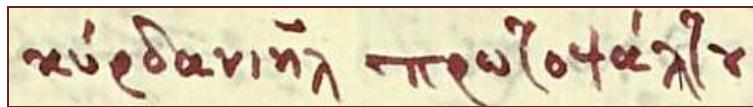

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Β. ΛΑΣΚΟΥ

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης

βίος καὶ ἔργο

Ἐπιβλέπων: π. Σπυρίδων Ἀντωνίου, ἐπίκ. Καθηγητής.

Τρίκαλα, 2010

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημόπριος
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΛΑΣΚΟΣ

Δανιήλ ὁ ἐκ Τυρνάβου,
Πρωτοψάλτης
τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας
(† 23 Δεκεμβρίου 1789)
βίος καὶ ἔργο

Δανιήλ ὁ λαμπαδάριος
Λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν κώδικα Ἀγίας Λαύρας Θ 178 (φ. 2v) τοῦ ἔτους 1818.

Πρόλογος	7
Βραχυγραφίες	10
Βιβλιογραφία.....	12

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Τὰ χαρακτηριστικά της μουσικῆς ἐποχῆς ἕως τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰῶνος.....	25
2. Τὸ προκείμενο θέμα.	32
3. Δομὴ καὶ διάρθρωση.....	35

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Χρόνος γεννήσεως καὶ θανάτου τοῦ Δανιήλ.	37
1.1. Γέννηση	38
1.2. Θάνατος	39
2. Καταγωγή, μουσικὴ κατάρτιση καὶ σπουδές.....	41
2.1. Καταγωγή.....	41
2.2. Μουσικὴ κατάρτιση - σπουδές	44
3. Άναρρηση στο πατριαρχικὸ ἀναλόγιο· ἡ διαδοχὴ τῶν ψαλτικῶν ὄφφικίων.	47
3.1. Δομέστικος.....	48
3.2. Λαμπαδάριος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.....	49

3.3. Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.....	54
3.4. Συνοπτικὸς βιογραφικὸς πίνακας.....	59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΨΑΛΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

1. Μαρτυρούμενοι χαρακτηρισμοὶ καὶ προσωνυμίες	60
1.1. Δομέστικος, Λαμπαδάριος, Πρωτοψάλτης.....	62
1.2. Ἀλλοι χαρακτηρισμοὶ τοῦ μελουργοῦ	70
1.2.1. Μουσικώτατος	70
1.2.2. Μουσικολογιώτατος διδάσκαλος	71
1.2.3. Νέος Κουκουζέλης	71
2. Ἐξωτερικὴ μουσική.....	73
3. Διδακτικὴ δράση.....	76
3.1. Διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς	77
3.2. Μαθητὲς τοῦ διδασκάλου Δανιήλ	78
3.2.1. Σταυρῆς ὁ Βυζάντιος, δομέστικος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.....	79
3.2.2. Πέτρος Πρωτοψάλτης ὁ Βυζάντιος, Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος.....	80
3.2.3. Ζαχαρίας ὁ Χανεντές	81

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

1. Εἰσαγωγικά. Συνοπτική παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Δανιήλ Πρωτοψάλτου	83
2. Ἐξηγητικὴ δραστηριότητα	84
2.1. Ἡ ἐξέλιξη τῆς σημειογραφίας καὶ τὸ φαινόμενο τῶν ἐξηγήσεων.....	84
2.2. Τὸ ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ στὴ χειρόγραφη μουσικὴ παράδοση	87
3. Υμνογραφικὸ ἔργο.	89
4. Κωδικογραφικὴ δραστηριότητα· ἐνδείξεις	93
4.1. Ο κώδικας Ἀγίου Στεφάνου 127.....	93
4.2. Ο κώδικας Κουτλουμουσίου 402	96
5. Τὰ Ἀπαντα τοῦ Δανιήλ	97
5.1. Παραστατικὸς ἔργογραφικὸς πίνακας	97
5.2. Σχολιασμός	101

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

1. Εἰσαγωγικά.....	104
2. Αναλυτικὸς Πίνακας Χειρογράφων, κατὰ σύνθεση	105
3. Ἐξηγήσεις καὶ συντμήσεις στὸ ἔργο του.....	117
4. Ἀνθολόγηση συνθέσεων στὶς πρῶτες ἔντυπες μουσικὲς ἐκδόσεις.....	119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΜΕΛΟΠΟΙΑ & ΣΥΜΒΟΛΗ

1. Εἰσαγωγικά.....	124
2. Μελοποιητικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς	127
3. Τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου	128
4. Μορφολογικὲς παρατηρήσεις.	131
4.1. Ό Πολυέλεος· Δοῦλοι, Κύριον, ἥχος δ'	133
4.2. Χερουβικὸν· Οἱ τὰ Χερούβιμ, ἥχος α'	135
4.3. Εἰς τὴν ἔορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἥχος α', Μεγάλυνον ψυχή μον.....	138

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος	
4.4. Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου· Τῇ ἀθανάτῳ σου	
κοιμήσει, ἥχος πλ. β'	142
5. Ἡ συμβολὴ τοῦ Δανιήλ στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη· γενικὴ ἀποτίμηση	147
Επιλεγόμενα - Συμπεράσματα	152

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἀγάπη μου γιὰ τὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ Ψαλτικὴ Τέχνη καὶ ὁ θερμὸς ζῆλος νὰ ἐντρυφήσω ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο σὲ αὐτήν, μὲ ὁδήγησε πρὸ τριετίας περίπου νὰ ὑποβάλλω γιὰ πρώτη φορὰ αἴτηση γιὰ τὴν ἀπόκτηση Μεταπτυχιακοῦ Διπλώματος στὴν Εἰδίκευση Βυζαντινῆς Μουσικῆς καὶ Ψαλτικῆς Τέχνης τοῦ Τομέα Λατρείας, Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Μετὰ ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀνεπιτυχῆ προσπάθεια, ὁ Θεὸς εὐδόκησε κι οἱ κόποι μου ἀπέδωσαν καρπούς, μὲ τὴν εἰσαγωγή μου στὸ Μεταπτυχιακὸ Πρόγραμμα Σπουδῶν τῆς Σχολῆς τὸν Νοέμβριο τοῦ 2007.

Ἡ ἀνὰ χείρας διπλωματικὴ ἐργασία ἀποτελεῖ τὴν τελική μου ὑποχρέωση στὰ πλαίσια τοῦ Προγράμματος, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ σημεῖο ἐκκίνησης καὶ ἐφαλτήριο γιὰ μεγαλύτερη καὶ εἰς βάθος ἔρευνα καὶ ἐνδελεχῆ μελέτη τῶν πάσης φύσεως ζητημάτων ποὺ ἀφοροῦν στὴν ίερᾶ τέχνη τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὁφείλω εἰλικρινῶς νὰ ὁμολογήσω, ὅτι μόνο κέρδος ἀποκόμισα τὰ τελευταία τρία χρόνια, ὅντας μεταπτυχιακὸς φοιτητὴς τοῦ ΑΠΘ καὶ εὐγνωμόνως ἀποδίδω τὶς ὁφειλόμενες εὐχαριστίες σὲ ὅσους συνετέλεσαν, λίγο ἢ περισσότερο, στὴν πνευματική μου προαγωγή.

Ἐν πρώτοις, εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν ἀγαπητό μου π. Σπυρίδωνα Άντωνίου, ἐπίκουρο καθηγητὴ τοῦ Τμήματος καὶ ἐπιβλέποντα καθηγητὴ καθ' ὅλη τὴν μεταπτυχιακή μου φοίτηση, γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν στοργὴ

μὲ τὴν ὄποια μὲ περιέβαλε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς γνωριμίας μας μέχρι καὶ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς συγγραφῆς τῆς παρούσης. Δὲν ξεχνῶ τὴν πάντοτε φιλότιμη διάθεσή του νὰ μὲ βοηθήσει, τὴ δαπάνη ἀμέτρητων ὥρῶν ἀπὸ τὸν πολυτιμότατο χρόνο του κατὰ τὶς συναντήσεις συνεργασίας μας καὶ, κυρίως, τὶς ἐμπεριστατωμένες ἐπιστημονικές του συμβουλὲς καὶ παρατηρήσεις κατὰ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης μου.

Ἐπίσης, θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στοὺς ἔτερους καθηγητὲς τοῦ Τομέα καὶ εἰδικῶς στοὺς εἰσηγητὲς τῶν ὑποχρεωτικῶν μεταπτυχιακῶν μαθημάτων ποὺ παρακολούθησα, π. Κων/νο Καραϊσαρίδη καὶ κ. Συμεὼν Πασχαλίδη.

Δὲν λησμονῶ, καὶ ἀναφέρω εὐθὺς ἀμέσως, καὶ ἐκείνους ποὺ μὲ τὸν ἕνα ἦ ἄλλο τρόπο φάνηκαν πολύτιμοι ἀρωγοὶ στὸ ἐγχείρημά μου.

Τὸν κ. Δημήτριο Μπαλαγεῶργο, ἐπίκ. Καθηγητὴ Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τοῦ Παν/μίου Αθηνῶν, συντοπίτη μου, δάσκαλό μου στὴν Τέχνη, «ἐπιστημονικὸ σύμβουλο» καὶ ἐμψυχωτὴ τῆς ὅλης προσπάθειας καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ φίλο, ἥδη ἀπὸ τὸ ἐφηβικά μου χρόνια. Τὸν κ. Γρηγόριο Άναστασίου, διδάκτορα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας καὶ γραμματέα τοῦ ὑπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ιδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, γιὰ τὴν βοήθεια καὶ ἐπιστημονικὴ στήριξη πού μοῦ παρεῖχε κάθε φορὰ ποὺ τοῦ τὴν ζήτησα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν προσφορὰ φωτογραφιῶν καδίκων τῆς Συλλογῆς Γριτσάνη ποὺ εἶχε στὴν κατοχή του. Τὸν Δρ. Ἐμμανουὴλ Γιαννόπουλο γιὰ τὴν βοήθειά του σχετικὰ μὲ τοὺς κώδικες τῆς Αγγλίας. Τα ἡγουμενοσυμβούλια καὶ βιβλιοθηκαρίους τῶν ἰερῶν μονῶν τῶν ἀγίων Μετεώρων καὶ εἰδικότερα τὸν γέροντα Αθανάσιο, ἡγούμενο τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, τὸν σεβάσμιο γέροντα Ἰσίδωρο, ἡγούμενο τοῦ Βαρλαὰμ καὶ τὸν π. Νήφωνα, χρηματίσαντα βιβλιοθηκάριο τῆς μονῆς. Ἐπιπλέον, ἴδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὴν ἡγουμένη Αγάθη καὶ τὶς ἀδελφὲς τοῦ ἱεροῦ κοινοβίου τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου γιὰ τὴν δαψιλὴ φιλοξενία καὶ τὴν εἰλικρινὴ διάθεση γιὰ ίκανοποίηση κάθε μου ἐπιθυμίας

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
κατὰ τὴν μετάβασή μου στὸ μοναστήρι γιὰ τὴν φωτογράφηση τῶν κωδί-
κων.

Ἐπιθυμῶ ἀκόμη νὰ εὐχαριστήσω τὴν μητέρα μου Ἀννα καὶ τὸν πα-
τέρα μου Βάιο, πρῶτο μου δάσκαλο στὴν βυζαντινὴ μουσική, γιὰ τὴν ἀδιά-
λειπτη ἡθικὴ καὶ ύλικὴ συμπαράσταση.

Εὐχαριστίες, τέλος, ὀφείλω στὴ σύζυγό μου Αθηνᾶ καὶ τὰ τέκνα
μας Ἀννα, Κωνσταντῖνο καὶ Νικηφόρο γιὰ τὴν ύπομονή καὶ τὴν καρτερι-
κότητα ποὺ ἐπέδειξαν, εἰδικὰ κατὰ τὶς ὥρες τῆς ἀπουσίας μου χάριν τῆς ἔ-
ρευνας καὶ τῆς συγγραφῆς αὐτῆς τῆς μελέτης.

Δημήτριος Β. Λάσκος

Τρίκαλα, 11 Ιουλίου 2010,
μνήμη τῆς ἀγίας μεγαλομάρτυρος Εὐφημίας

B R A X Y G R A F I E S & ΣΥΜΒΟΛΑ

χφ. – χφφ.	χειρόγραφο – α
κώδ.	κώδικας/ες
φ. – φφ.	φύλλο - φύλλα
σ. – σσ.	σελίδα - σελίδες
κ. ἄ.	καὶ ἄλλοι, καὶ ἄλλα
κ. ἀ.	καὶ ἀλλοῦ
r – v	recto – verso (ὅψεις τοῦ φύλλου)
κ. ἔ.	καὶ ἔξῆς
ὅπ. π.	ὅπου παραπάνω
βλ.	βλέπε
πρβλ.	παράβαλε
πλ.	πλάγιος (ἐννοεῖται ἡχος)
ἡχ.	ἡχος
δ'φωνος	τετράφωνος (ἡχος)
ἐνν.	ἐννοεῖται
συλ. ἡ Συλ.	συλλογὴ
σημ.	σημείωση
ύποσημ. ἡ ύποσ.	ύποσημείωση
αἰ.	αἰώνας/ες
ἀρ.	ἀριθμὸς
δηλ.	δηλαδὴ
γραφ.	γραφεύς, γραφέως (κώδικος)
παρ.	παράγραφος/οι
π.χ.	παραδείγματος χάριν

(sic)	‘Ο Δωμήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
	μεταφορὰ τῆς ὁρθογραφίας τοῦ χειρογράφου,
	κατὰ τὴν ἀντιγραφή, ὅπου κρίνεται σκόπιμο
κεφ. ἡ Κεφ.	κεφάλαιο
κ.ο.κ	καὶ οὕτω καθεξῆς
κτλ ἡ κλπ	καὶ τὰ λοιπὰ
IBM	‘Ιδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
EVE	Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος
EIB	Ἐλληνικὸ Ινστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας
ΜΠΤ	Βιβλιοθήκη Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου
ΕΚΠΑ	Ἐθνικὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν
ΑΠΘ	Ἄριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
MMA	Μέγαρο Μουσικῆς Αθηνῶν
ΕΑ	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια (περιοδικό)
ΠΕΑ	Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΕΠ	Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ
ΚΠολις	Κωνσταντινούπολις
ΜΧΕ	Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία
« » ἡ “ ”	κοινὴ χρήση τῶν εἰσαγωγικῶν καὶ κατὰ λέξη ἀπόδοση κάποιας φράσης στὴν περιγραφή.
[...]	παράλειψη κειμένου ἡ μαρτυρία γιὰ τὴ συνέχειά του.
§ - §§	παράγραφος - παράγραφοι
...	παράλειψη κειμένου μεταξύ τῆς ἀρκτικῆς καὶ μιᾶς ἄλλης ἐνδιαφέρουσας φράσης.
[ ] ḥ ( )	ἀπαραίτητη ἐπεξήγηση τῶν γραφομένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

(Εἰδικοὶ καὶ Γενικοὶ)

Άδαμη Μιχ., *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτσάνη ἀποκειμένης νῦν ἐν τῇ Τερᾶ Μητροπόλει Ζακύνθου, ΕΕΒΣ, ᾧ Έτος ΛΕ', Αθῆναι 1966-1967.*

Αραμπατζόγλου Γεν., *Φωτίειος Βιβλιοθήκη: ἥτοι ἐπίσημα καὶ ἴδιωτικὰ ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: μετὰ γενικῶν καὶ εἰδικῶν προλεγομένων, Τόμος Β', Τύποις “Φαζιλέτ” Τ. Βακαλοπούλου, Κωνσταντινούπολις 1935.*

Γιαννοπούλου Ἐμμ., *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγγλία. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων ψαλτικῆς τέχνης τῶν ἀποκειμένων στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Ηνωμένου Βασιλείου, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθήνα 2008.*

Eustratiades, S. - Arcadios deacon, *Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Monastery of Vatopedi on Mt Athos, Harvard Theological Studies, XI, Harvard University Press, Cambridge 1924.*

Lambros Sp., *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos, Vol. 1, University Press, Cambridge 1895.*

- , *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos, Vol. 2, University Press, Cambridge 1900.*

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
Μπαλαγεώργου Δημ. – Κρητικοῦ Φλώρας, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς
μουσικῆς - Σινᾶ. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κω-
δίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων στὴν βιβλιοθήκη τῆς
ἱερᾶς μονῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, Τόμος Α’, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μου-
σικολογίας, Αθῆνα 2008.

Νικολοπούλου Παν., Περιγραφὴ χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἑθνικῆς Βι-
βλιοθήκης τῆς Ελλάδος, Αθῆναι 1996

Παπαγιαννοπούλου Δημ., Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης
Παναγιώτου Γριτζάνη, Ἐν Αθήναις, 1937.

Παπαδοπούλου - Κεραμέως Αθ., Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἵτοι Κατά-
λογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιωτάτου ἀποστολικοῦ τε
καὶ καθολικοῦ ὁρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ιεροσολύμων
καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων, συντα-
χθεῖσα μὲν καὶ φωτοτυποῖς κοσμηθεῖσα πίναξιν ὑπὸ Α. Παπαδο-
πούλου – Κεραμέως, τύποις δ’ ἐκδοθεῖσα ἀναλώμασι τοῦ Αὐτο-
κρατορικοῦ Ὁρθοδόξου Παλαιστίνου Συλλόγου, Τόμος Α’, 1891,
Impression Anastatische (Ἀναστατικὴ Ἐκδοση), Culture et
Civilisation, Bruxelles 1963.

- , Μανρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ συγγραμμάτια,
ἔγγραφά τε καὶ ἄλλα κείμενα κατ’ ἐκλογὴν συλλεγέντα ἐκ τῶν
ἐν τῇ “Μανρογορδάτειώ Βιβλιοθήκῃ”, ἀναγραφομένων χειρογρά-
φων καὶ νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κερα-
μέως, Τύποις Σ. I. Βουτυρᾶ, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1884.
- , Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνη Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγ-
γελικῆς Σχολῆς μετὰ παραρτήματος περιέχοντος καὶ τινα ἀνέκ-
δοτα, ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Ἐπιμελητοῦ τῆς Βι-
βλιοθήκης καὶ τοῦ Μουσείου τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, Τυπογρα-
φεῖον «ὁ Τύπος», Σμύρνη 1877.

Πολίτη Λίνου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης
τῆς Ελλάδος, Πραγματεῖαι τῆς Ακαδημίας Αθηνῶν, Αριθμὸς 54,
Αθῆναι 1991.

- , Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιμέ-
λεια - Συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου - Σωτη-
ρούδη, Ἐκδόσεις ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991.

Σακελλίωνος Ιωαν., Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, ἵτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ Βι-
βλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμου γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς μο-
νῆς τοῦ ἀγίου Ἀποστόλου καὶ Εὐαγγελιστοῦ Ιωάννου τοῦ Θεολό-
γου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν, πάλαι μὲν ἐκπονη-

θεῖσα ύπὸ Ιωάννου Σακκελίωνος, νῦν δὲ φιλοτίμω προνοίᾳ καὶ ἀναλώμασι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ ἐκδιδομένη, ἡς ἐν τέλει προσετέθησαν καὶ ἐπτὰ πίνακες πανομοιότυπα περιέχοντες τῆς τῶν διαφόρων ἑκατονταετηρίδων γραφῆς, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Αθῆναι 1890.

- , Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ύπὸ Ιωάννου Σακκελίωνος, Ἐπιμελητοῦ, καὶ Ἀλκιβιάδου Ι. Σακκελίωνος, Ἐκτάκτου Αναπληρωτοῦ, ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ Λιθογραφείου, ἐν Αθήναις 1892.

Σπυρίδωνος Λαυριώτου - Εύστρατιάδου Σωφρ., Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Αγίῳ Όρει), συνταχθεῖς ύπὸ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου ἱατροῦ, ἐπεξεργασθεῖς δὲ καὶ διασκευασθεῖς ύπὸ Σωφρονίου Εύστρατιάδου, Μητροπολίτου πρ. Λεοντόπολεως, ἐπλοντίσθη καὶ διὰ τῶν ἐν τέλει δύο παραρτημάτων καὶ τῶν ἀναγκαιούντων εὑρετηρίων πινάκων, Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη, Παρίσι 1925.

Στάθη Γρηγ., Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἀγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἵερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Αγίου Όρους, Τόμος Α', Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθῆναι 1975.

- , Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἀγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἵερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Αγίου Όρους, Τόμος Β', Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθῆναι 1976.
- , Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἀγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἵερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Αγίου Όρους, Τόμος Γ', Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθῆναι 1993.
- , Ελληνικὴ Ψαλτικὴ Τέχνη. Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ελληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, Ελληνικὸ Ίνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία 2007.
- , Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Μετέωρα. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἵερῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθήνα 2006.

‘Ο Δωμήλ ο Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
Χατζηγιακουμή Μαν., Χειρόγραφα Έκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821,
Συμβολὴ στὴν Ἐρευνα τοῦ Νέου Ελληνισμοῦ, Ἐκδοση τῆς Ἑθνι-
κῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, Αθήνα 1980.

- , *Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1821)*, Τόμος Α', Αθήνα 1975.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ

Αλυγιζάκη Άντ., *Έκκλησιαστικοὶ ἥχοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμια, Θεσ-
σαλονίκη 1990.*

Αναστασίου Γρηγ., *Τὰ Κρατήματα στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, Ἰδρυμα Βυζαν-
τινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 12, Αθήνα 2005.*

- , *Η παράδοση καὶ ἐξέλιξη τοῦ Αναστασιματαρίου, στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ καὶ οἱ Αναστάσιμοι Ὅμνοι», Λευκωσία 2006, σσ. 93-118 [καὶ ἀνάτυπο].*

Αριστοκλέους Θεοδ., *Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου· Βιογραφία καὶ
συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες. Ἐν Κωνσταντινουπόλει· ἐκ τοῦ τυπο-
γραφείου τῆς «Προόδου», 1866.*

Βαμβουδάκη Ἐμμ., *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν
βυζαντινῶν μουσικῶν, Τόμος Α', Μέρος Γενικόν, Σάμος 1938.*

Βουδούρη Αγγ., *Οἱ Μουσικοὶ Χοροὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας
κατὰ τοὺς κάτω χρόνους, Ανατύπωσις ἐκ τῆς Ὁρθοδοξίας. Μέ-
ρος Α' καὶ Β'. Κωνσταντινούπολις 1935 καὶ 1937.*

Γεδεών Μανουὴλ, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ, ἐν Κων-
σταντινουπόλει· ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, 1884.*

- , Πρωτοψάλται τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Τόμος 4, Κωνσταντινούπολις 1884.
- , Ἀμοιβαὶ Μουσικῶν, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Τόμος 25, Κωνσταντινούπολις 1905.
- , Η παρ' ἡμὶν διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Ἐτος Η', Τόμος 12, Κωνσταντινούπολις 1888.
- , Παιδεία καὶ πτωχεία παρ' ἡμὶν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰώνας, Νεολόγου Ἐπιθεώρησις, Κωνσταντινούπολις 1893.
- , Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Lornz & Keil, Κωνσταντινούπολις 1890.

Δελικάνη Καλ., Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορώντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ιεροσολύμων καὶ Κύπρου (1574 – 1863), (Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων Τόμος Δεύτερος), περισυλλεγέντα καὶ συναρμολογηθέντα κελεύσει τῆς Ἀ. Θ. Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωακεὶμ τοῦ Γ', ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904.

- , Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων Τόμος Τρίτος, ἢτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορώντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχρίδων καὶ Πεκίου (1564 – 1863) οἵς προστίθεται ἴστορικὴ μελέτη περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδων, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905.

Ζερλέντη Περ., Ἰστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, Τόμος Α', Ἐρμούπολις 1913.

Ζησίμου Γεωργ., Κοσμᾶς Ἰβηρίτης καὶ Μακεδών, Δομέστικος τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 13, Αθῆνα 2007.

Θέμελη Δημ., Μορφολογία καὶ Ἀνάλυση τῆς Μουσικῆς - Εἰσαγωγή, Θεσσαλονίκη 1994.

Καραγκούνη Κων/νου, Η παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τῶν Χερούβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 7, Αθῆναι 2003.

Καρᾶ Σίμ., Η βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία, Αθῆναι 1933.

Κηλτζανίδου Παν., *Πρὸς τὸν διὰ πατριαρχικὴς ἐγκυκλίου ὄψεποτε κληθῆσομένους ὑπὸ τὴν Προεδρείαν, εἰ δυνατόν, τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς μουσικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ελληνικῆς Εκκλησίας, Κωνσταντινούπολις 1881.*

Μαλανδράκη Μ., *Περὶ τοῦ Μεγάλου τοῦ Γένους διδασκάλου Μακαρίου τοῦ Καλογερᾶ, τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Πατμιάδος Σχολῆς καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ταύτης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, Ἐτος ΚΔ', Τόμος 28, Κωνσταντινούπολις 1904.*

Μπαλαγεώργου Δημ., *Ο Θεόδονλος μοναχὸς καὶ τὸ ἔργο τῶν συντμήσεων, Αθήνα 2003.*

Παπαδοπούλου-Κεραμέως Αθ., *Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς, Byzantinische Zeitschrift, 11, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Leipzig 1902.*

- , *Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ, Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ, Τεῦχος 8, Αθῆναι 1904.*

Παπαδοπούλου Γεωργ., *Λογοδοσία κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐξετάσεων τῆς μουσικῆς σχολῆς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου, τῇ Κυριακῇ τῆς Πεντηκοστῆς, 28 Μαΐου 1900, ἐν τῇ πατριαρχικῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ, Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Αληθείας, Τόμος 2 (Ιούνιος 1900), Πατερικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 2000.*

- , *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὑμνογράφοι, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, Τυπογραφεῖον καὶ Βιβλιοπωλεῖον Κουσουλίνου καὶ Αθανασιάδου, Αθῆναι 1890.*

- , *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, εν Αθήναις, Τύποις Πραξιτέλους, 1904.*

Πατρινέλη Χρ., *Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Εκκλησίας, Μνημοσύνη, Τόμος Β', 1969.*

Σάθα Κων/νου, *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν διαλαμψάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821), ἐκ τῆς Τυπογραφίας τῶν τέκνων Ανδρέου Κορομηλᾶ, Αθῆναι 1868.*

- , *Βίος Μακαρίου, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Τόμος Γ', Τύποις τοῦ Χρόνου, Βενετία 1872.*

‘Ο Δωμήλ ο Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
Σαρρή Χρ., Ρωμιοί Συνθέτες τῆς Πόλης, Ἀρθρο στὴν ἰστοσελίδα
<http://www.in.gr/musiccd/mcddsk.asp?mcdi=0001466>.

Širli Adriana, *New data on Post-byzantine Echoi*, Musica Antiqua VII – Acta Scientifica, Bydgoszcz 1985.

- , *The Thematic Repertory of Byzantine and Post-byzantine musical Manuscripts (the 14th-19th centuries)*, Vol. 1. *The Anastasimatarion*, The Institute of Art History, The Musical Publishing House, Bucharest, 1986.

Σκρούμπη Βασ., *Τύρναβος, Ιστορικὲς-Λαογραφικὲς Ἀναδρομές*, Β' Ἐκδοση, Δῆμος Τυρνάβου, Τύρναβος 2001.

Στάθη Γρηγ., *Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ μελουργοὶ – Ιωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης καὶ μαϊστωρ*, Στ' Μουσικολογικὴ Σπουδὴ, Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Αθήνα 1987.

- , *Η Σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων* (δηλ. Μπερεκέτη, *Πελοποννησίου καὶ Βυζαντίου*), Βυζαντινά, Τόμος 3ος, Θεσσαλονίκη 1971.
- , *Η Σύντομη καὶ Ἀργὴ Παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*, Ανάτυπο ἀπ' τὸν Τόμο «Ἀξίες καὶ Πολιτισμὸς - Αφιέρωμα στὸν Καθηγητὴν Εὐάγγελο Θεοδώρου», Αθήνα 1991.
- , *Οι Αναγραμματισμοὶ καὶ τὰ Μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας καὶ πανομοιότυπος ἔκδοσις τοῦ καλοφωνικοῦ στιχηροῦ τῆς Μεταμορφώσεως «Προτυπῶν τὴν ἀνάστασιν» μεθ' ὅλων τῶν ποδῶν καὶ ἀναγραμματισμῶν αὐτοῦ*, ἐκ τοῦ Μαθηματαρίου τοῦ Χονρμούντιον Χαρτοφύλακος, Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 3, Αθῆναι 2003.
- , *Η πρώτη μελοποίηση τῆς μεγάλης Δοξολογίας ἀπὸ τὸν Μελχισεδέκη, ἐπίσκοπο Ρεδαιστοῦ*, Ανάτυπον, Συμπόσιον πνευματικὸν ἐπὶ χρυσῷ ἱωβηλαίῳ ιεροσύνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου, Αθῆναι 1989.
- , *Παναγιώτης Χρυσάφης ὁ νέος καὶ Πρωτοψάλτης*, Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰώνα, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν 1995-1996, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 1995.
- , *Γερμανὸς Ἀρχιερεὺς Νέων Πατρῶν* (β' ἥμισυν ιζ' αἰώνος). *Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, ζ' Μουσικολογικὴ Σπουδὴ, Ανάτυπο, Ἐθνικὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι περιόδου ἀπὸ 31.8.1988 ἕως 31.8.1991, Τόμος Λ', Αθῆναι 1998.

- , Γερμανὸς Νέων Πατρῶν, Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰώνα, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν 1995-1996, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 1995.
- , Πέτρος Μπερεκέτης ὁ Μελωδὸς, Μελουργοὶ τοῦ ιζ' αἰώνα, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν 1995-1996, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 1995.
- , Παρθένιος ίερομόναχος Μετεωρίτης (δ' τέταρτο ιη' αἰ.) – Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Ανάτυπο, Ἐθνικὸ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, Ἐπίσημοι Λόγοι περιόδου ἀπὸ 1.9.1993 ἕως 31.8.1999, Τόμος ΛΒ', Αθῆναι 2004.
- , Η δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἐν corpus, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 1, Αθῆναι 1977.
- , Η παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς της εἰς τὸ πεντάγραμμον, Βυζαντινὰ 7, Θεσσαλονίκη 1975.
- , *Problems connected with the transcription of the old Byzantine Notation into the Pentagram*, RECC, Copenhagen 1973.
- , Η Έξήγησις τῆς Παλαιᾶς Βυζαντινῆς Σημειογραφίας καὶ ἔκδοσις ἀνωνύμου συγγραφῆς τοῦ κώδικος Ξηροποτάμου 357 ὡς καὶ ἐπιλογῆς τῆς Μουσικῆς Τέχνης τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα Χίου ἐκ τοῦ κώδικος Δοχειαρίου 389, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Αριθμὸς 2, Αθῆναι 1978.
- , Η τῶν ἥχων τερπνότης· Η χειρόγραφη παράδοση τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς, ἦτοι τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Βυζαντινοὶ Μελουργοί, Περίοδος 1994-1995.
- , Ιστορικὴ θεώρηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης· διδακτικὴ καὶ διάδοση, Αθήνα 2000. (Κείμενο στὴν ιστοσελίδα τοῦ Ιδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας,
<http://www.ibyzmusic.gr/default.asp?pid=12&la=1>).
- , Πέτρος Λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος ὁ ἀπὸ Λακεδαιμονος - ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Λακωνικὰ Σπουδαὶ 7, 1983.

Στεφανίδου Βασ., Σχεδίασμα περὶ μουσικῆς ἴδιαίτερον ἐκκλησιαστικῆς, Παράρτημα Ἐκκλησιαστικῆς Αληθείας, Τεῦχος Ε', Ἔτος 1902.

Tardo Lorenzo, *L' Antica Melurgia Byzantina*, Grottaferrata, 1938.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
Tillyard H. J. W., *The Hymns of the Octoechus*, part I, Copenhague 1940 και
part II, Copenhague 1949.

Τυψηλάντη Κομνηνού Άθ., *Tὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, 1453-1789* (ἐκ χειρογρά-
φου ἀνεκδότου τῆς Ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ), ἐκδιδόντος Ἀρχιμ. Γερ-
μανοῦ Ἀφθονίδου Σιναϊτου, Τυπογρ. I. A. Βρετοῦ, ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει, 1870.

Φουντούλη Ιωαν., *Τελετουργικὴ προσέγγιση τῆς θείας Λειτουργίας,*
Πρακτικὰ Γ' Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ιερῶν Μητρο-
πόλεων, Θεσσαλονίκη 14-17 Οκτωβρίου 2001, Αποστολικὴ Δια-
κονία τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Σειρὰ Ποιμαντικὴ Βιβλιοθή-
κη, Ἀρ. 8.

Χαλάτζογλου Παν., *Σύγκρισις τῆς ἀραβοπερσικῆς μουσικῆς πρὸς τὴν ἡ-
μετέραν ἐκκλησιαστικὴν*, δημοσιευθὲν ὑπὸ Ιακώβου Ναυπλιώ-
του, Πρωτοψάλτου τῆς Μ. Χ. Ε. στὸ Περιοδικὸ τοῦ ἐν Κωνσταντι-
νουπόλει Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου, Τεῦχος Β', Ἔτος
1900.

Χαλδαιάκη Αχ., *Ο Πολυέλεος στὴν Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Μελο-
ποία, Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Ἀριθ-
μὸς 5, Αθῆναι 2003.*

Χαμουδοπούλου Μ., *Η Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ,*
Ἐκκλησιαστική Αλήθεια, Τόμος Α', Κωνσταντινούπολη 1880.

Χατζηγιακούμη Μαν., *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ
τὴν ἄλωση (1453-1820)*, Κέντρον Ἐρευνῶν καὶ Ἐκδόσεων, Αθήνα
1999.

Χατζηθάνου Χαραλ., *Διονυσίου ἵερομονάχου Κῶδιξ τῆς Ἱερᾶς μονῆς Ζωο-
δόχου Πηγῆς τοῦ Φουρνὰ τῶν Ἀγράφων, μετὰ ἴστορικῆς εἰσηγή-
σεως τοῦ τόπου*, Αθῆναι 1938.

- , *Ο Φουρνᾶς τῶν Ἀγράφων*, Αθῆναι 1970.

Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν Μέγα της Μουσικῆς, συντα-
χθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου τοῦ ἐκ Μα-
δύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου
διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, ἐν Τεργέστῃ, ἐκ τῆς Τυ-
πογραφίας Μιχαὴλ Βάις (Michele Weis), 1832.

Ψάχου Κων/νου, *Η Παρασημαντικὴ τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, ἥτοι ἴστο-
ρικὴ καὶ τεχνικὴ ἐπισκόπησις τῆς σημειογραφίας τῆς βυζαντινῆς
μουσικῆς ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ'
ἡμᾶς, ἐκδοσις δευτέρα ὑπερηνξημένη, μετὰ ἐκτενοῦς βιογραφίας*

‘Ο Δωμήλ ο Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος καὶ εἰσαγωγῆς συνταχθείσης ὑπὸ τοῦ ἐπιμεληθέντος τὴν ἔκδοσιν Γεωργίου Χατζηθεοδώρου καθηγητοῦ μουσικῆς, Ἐκδόσεις Διόνυσος, Ἀθῆναι 1978.

Γ. ΜΟΥΣΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Νέον Ἀναστασιματάριον, μεταφρασθὲν κατὰ τὴν νεοφανῆ μέθοδον τῆς μουσικῆς, ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινούπολει μουσικολογιωτάτων διδασκάλων καὶ ἐφευρετῶν τοῦ νέου μουσικοῦ συστήματος, νῦν πρώτον εἰς φῶς ἀχθὲν διὰ τυπογραφικῶν χαρακτήρων τῆς Μουσικῆς, ἐπὶ τῆς θεοστηρίκτου ἡγεμονίας τοῦ ὑψηλοτάτου ἡμῶν αὐθέντον πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Νικολάου Σούτζου Βοεβόδα, ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας κυρίου Διονυσίου, ἐκδοθὲν σπουδῇ μὲν ἐπιπόνῳ τοῦ μουσικολογιωτάτου κυρίου Πέτρου τοῦ Ἐφεσίου, φιλοτίμῳ δὲ προκαταβολῇ τοῦ πανευγενεστάτου ἄρχοντος μεγάλου Βορνίκου κυρίου Γρηγορίου Μπαλλιάνου, ἐν τῷ τοῦ Βουκορεστίου νεοσυνστάτῳ Τυπογραφείῳ, 1820.

Βίβλος καλούμενη Εὐτέρπη, περιέχουσα συλλογὴν ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ ἡδυτέρων ἐξωτερικῶν μελῶν μὲν προσθήκην ἐν τῷ τέλει καὶ τινῶν ρώμαιϊκῶν τραγῳδίων εἰς μέλος ὀθωμανικὸν καὶ εὐρωπαϊκόν. Ἐξηγηθὲντῶν εἰς τὸ νέον τῆς μουσικῆς σύστημα παρὰ Θεοδώρου Φωκαέως καὶ Σταυράκη Βυζαντίου τῶν μουσικολογιωτάτων. Ἐπιθεωρηθὲντῶν δ' ἐπιμελῶς καὶ ἐπιδιορθωθέντων κατὰ γραμμὴν παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου Χουρμονζίου Χαρτοφύλακος, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τοῦ εἰρημένου συστήματος. Φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν ἴδιων, ἐν τῇ κατὰ τὸν Γαλατᾶν Τυπογραφίᾳ τοῦ Κάστορος, 1830, αωλ'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὅρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινῶν καλλοφωνικῶν (sic) είρμῶν ἐν τῷ τέλει, κατ' ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκά-

λων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν ἥδη ἐσχάτως παρὰ τοῦ ἐφευρετοῦ τῆς ρήθείσης μεθόδου διδασκάλου Χονρμονζίου Χαρτοφύλακος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐπιστασίᾳ δὲ τοῦ ἰδίου νῦν πρώτον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον, ἀναλώμασι τοῦ Ἰσάκ δὲ Κάστρο, τόμος πρῶτος, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τῆς τυπογραφείας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,ἀωκδ’. 1824.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὅρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινῶν καλλοφωνικῶν (sic) είρμῶν ἐν τῷ τέλει, κατ’ ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν ἥδη ἐσχάτως παρὰ τοῦ ἐφευρετοῦ τῆς ρήθείσης μεθόδου διδασκάλου Χονρμονζίου Χαρτοφύλακος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἐπιστασίᾳ δὲ τοῦ ἰδίου νῦν πρώτον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον, ἀναλώμασι τοῦ Ἰσάκ δὲ Κάστρο, τόμος δεύτερος, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τῆς τυπογραφείας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,ἀωκδ’. 1824.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὅρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινῶν καλλοφωνικῶν (sic) είρμῶν ἐν τῷ τέλει, κατ’ ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν παρὰ τοῦ ἐφευρετοῦ τῆς ρήθείσης μεθόδου διδασκάλου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, νῦν δεύτερον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον μετὰ προσθήκης πολλῶν ἑτέρων, ἐκτὸς τῶν Ἀνοιξανταρίων, παρὰ Θεοδώρου παπᾶ Παράσχου Φωκ[α]έως, ἐπιστασίᾳ τοῦ αὐτοῦ, ἀναλώμασι δὲ τοῦ ἰδίου καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, τόμος πρῶτος, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τῆς τυπογραφείας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,ἀωλδ’. 1834.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὅρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως, μετὰ τινῶν καλοφωνικῶν είρμῶν ἐν τῷ τέλει, κατ’ ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν παρὰ τοῦ ἐφευρετοῦ τῆς ρήθείσης μεθόδου διδασκάλου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, νῦν τρίτον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον με-

τὰ προσθήκης πολλῶν ἑτέρων παρὰ Θεοδώρου παπᾶ Παράσχου Φωκ[α]έως, ἐπιστασίᾳ τοῦ αὐτοῦ, ἀναλώμασι δὲ τοῦ τε ἴδιου καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, τόμος πρῶτος, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τῆς τυπογραφείας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,ἀωλζ'. 1837.

Ταμεῖον Ανθολογίας, περιέχον ἄπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐνιαύσιον ἀκολουθίαν ἐσπερινοῦ, ὤρθρου, λειτουργίας, Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς καὶ τῆς λαμπροφόρου Αναστάσεως, μετὰ τινων καλοφωνικῶν είρμων ἐν τῷ τέλει, κατ' ἐκλογὴν τῶν ἐμμελεστέρων καὶ εὐφραδεστέρων μουσικῶν μαθημάτων τῶν ἐνδοξοτέρων διδασκάλων παλαιῶν τε καὶ νέων, ἐξηγηθεῖσαν εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθεῖσαν παρὰ τοῦ ἐφευρετοῦ τῆς ρήθείσης μεθόδου διδασκάλου Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας, νῦν τρίτον ἐκδοθεῖσαν εἰς τύπον μετὰ προσθήκης πολλῶν ἑτέρων παρὰ Θεοδώρου παπᾶ Παράσχου Φωκ[α]έως, ἐπιστασίᾳ τοῦ αὐτοῦ, ἀναλώμασι δὲ τοῦ τε ἴδιου καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, τόμος δεύτερος, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τῆς τυπογραφείας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,ἀωλζ'. 1837.

Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ιωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας, τόμος 2, περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ ὤρθρου, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ,αωνα' (1851).

Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ιωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας, τόμος 3, περιέχων τὰ μέγιστα μαθήματα τῆς τε Παπαδικῆς καὶ τοῦ Μαθηματαρίου, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ,αωνα' (1851).

Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ιωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας, τόμος 4, περιέχων ὅλα τὰ μαθήματα τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ,αωνα' (1851).

Είρμολόγιον Καλοφωνικόν, μελοποιηθὲν παρὰ διαφόρων ποιητῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων διδασκάλων, μεταφρασθὲν δὲ εἰς τὴν νέαν τῆς μουσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθέν παρά τοῦ ἐνὸς τῶν Τριῶν Διδασκάλων τῆς ρήθείσης Μεθόδου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας· νῦν πρῶτον ἐκδοθὲν εἰς τύπον παρὰ Θεοδώρου Π. Παράσκου Φωκαέως· ἐπιστασίᾳ τοῦ αὐτοῦ, ἀναλώμασι δὲ τοῦ τε ἴδιου καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητ-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος τῶν. Ἐν Κωνσταντινούπόλει, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν. ,αωλε’. 1835.

Ἡ Ἀγία καὶ Μεγάλη Ἐβδομάς, περιέχουσα τὴν κατὰ τὴν ἑβδομάδα τῶν παθῶν τοῦ Σωτῆρος ψαλλομένην μέχρι τοῦ ἐσπερινοῦ της Ἀναστάσεως τοῦ Πάσχα ἀκολουθίαν μετὰ τῆς τυπικῆς διατάξεως, συγκειμένην ἐκ μαθημάτων ἀργῶν τε καὶ συντόμων τῶν τριῶν μελῶν τοῦ τε παπαδικοῦ, στιχηραρικοῦ καὶ είρμολογικοῦ μέλους. Ἡ ἀκολουθία αὕτη ἐπεξεργασθεῖσα καὶ καλλωπισθεῖσα κατὰ τε τὴν γραφὴν καὶ τὸ μέλος, καὶ διὰ πολλῶν ἀνεκδότων μαθημάτων πλουντισθεῖσα, ἐκδίδοται νῦν τὸ πρώτον ὑπὸ Γεωργίου Ραιδεστηνοῦ, πρώην Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας, Τύποις Σ. I. Βουτυρᾶ, Κων/πολις 1884.

Είρμολόγιον τῶν καταβασιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, μετὰ τοῦ συντόμου Είρμολογίου Πέτρου τοῦ Βυζαντίου, ἐξηγημένα κατὰ τὴν νέαν της μουσικῆς μέθοδον μετὰ προσθήκης ἵκανῶν μαθημάτων, ὡν ἐστεροῦντο εἰς τὸ παλαιόν, ἐπιθεωρηθέντα ἥδη, καὶ ἀκριβῶς διορθωθέντα παρὰ τοῦ διδασκάλου Χουρμονζίου Χαρτοφύλακος, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τῆς ρήθείσης μεθόδου, ἐπιστασίᾳ δὲ τοῦ ἰδίου νῦν πρώτον ἐκδοθέντα εἰς τύπον ἀναλώμασιν ἰδίοις καὶ Ἰσάκ δὲ Κάστρο. Κωνσταντινούπολις, ἐν τῇ Βρεταννικῇ Τυπογραφίᾳ Κάστρου εἰς Γαλατᾶν, ,αωκε’, 1825. (Ἀναστατική Ἐκδοση, Ἐκδόσεις Κουλτούρα, Αθήνα 1982).

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

---

1. Τὰ χαρακτηριστικά της μουσικῆς ἐποχῆς ἔως τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰῶνος.

Ο ιη' αἰ. καὶ ἴδιαίτερα τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ β' ἥμισυ καὶ μετά, ἀποτελεῖ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ψαλτικὴ Τέχνη μία σημαντικότατη περίοδο ἐξελίξεων καὶ ὄργανικῶν μεταβολῶν. Κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο παρατηρεῖται μία πλούσια παραγωγὴ νέων μελοποιημάτων τὰ ὅποια σταχυολογοῦνται σὲ ἀναρίθμητους μουσικοὺς κώδικες ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ προϋπάρχον παλαιότερο ύλικό, ἐνῶ ἐμφανίζονται νέες τάσεις συντόμευσης τῆς φαλμάδησης, κάτι ποὺ ἐπιτάσσει ἡ ἀνάγκη γιὰ περικοπὴ τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου. Παράλληλα, ἐπιχειρεῖται ἡ ἐξήγηση τῶν ἀρχαιότερων μελουργημάτων μὲ τὴν ἀνάλυση τῆς μέχρι τότε χρησιμοποιούμενης σημειογραφίας γιὰ τὴν παρασήμανση τῶν μελῶν καὶ ἀναδεικνύεται ἔνας μεγάλος ἀριθμὸς νέων διδασκάλων ποὺ συντηροῦν ὅλο αὐτὸ τὸ ἐξελικτικὸ πνεῦμα τῆς ἀνανέωσης μέχρι καὶ τὴν ἐπιβολὴ τῆς Νέας Μεθόδου Σημειογραφίας τῶν Τριῶν Διδασκάλων, στὰ 1814¹. Συνοπτικά, δὲν θὰ ἥταν ὑπερβολικὸ νὰ τονισθεῖ ὅτι ὁ ιη' αἰ., καὶ πιὸ πολὺ ἡ ἐξηκονταετία πρὸιν ἀπὸ τὸ

¹ Οἱ λεγόμενοι Τρεῖς Διδάσκαλοι τῆς Μουσικῆς καὶ μεταρρυθμιστὲς τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας κατὰ τὸ 1814 – 1815 εἶναι· ὁ Χρύσανθος ἐκ Μαδύτου, ἀρχιμανδρίτης τότε καὶ στὴ συνέχεια Μητροπολίτης κατὰ σειρὰ Δυρραχίου καὶ Προύσσης, ὁ Γρηγόριος Βυζάντιος, λαμπαδάριος τότε καὶ κατόπιν Πρωτοψάλτης τῆς Μ. Χ. καὶ ὁ μουσικοδιδάσκαλος Χουρμούζιος Γεωργίου ὁ Γιαμαλῆς, ἀργότερα Χαρτοφύλαξ τῆς Μεγάλης Έκκλησίας. Περὶ αὐτῶν, βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, σσ. XXXV-XLII, Θεοδώρου Ἀριστοκλέους, Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σινάιον, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες, Κων/πολις 1866, σσ. 61-63, Γ. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Αθῆναι 1890, σσ. 329-335, καὶ Κ. Ψάχου, Η Παρασημαντικὴ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, Αθῆναι 1917, σσ. 46-48.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος 1814 μὲ τοὺς μεγαλοφυεῖς μουσικοὺς ποὺ ἐμφανίζονται καὶ δροῦν κατ’ αὐτὴν εἶναι, ἵσως, ἡ σπουδαιότερη ἐποχὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς λειτουργικῆς μας μουσικῆς, τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης².

Ἐπίκεντρο τῶν ὅποιων ζυμώσεων ἡ καὶ ἀνανεωτικῶν τάσεων στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ θεματοφύλακας τῆς παράδοσης, ἥδη ἀπὸ τὸ β' ἥμισυ τοῦ Ιζ' αἰ., ἀποτελεῖ ὁ πατριαρχικὸς περίβολος. Συνεπῶς, οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῆς μεταβυζαντινῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἀναμορφωτὲς ἡ ἀνανεωτὲς τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, ὑπήρξαν κυρίως οἱ ὀφφικιάλοι τῶν μουσικῶν χορῶν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ οἱ λογιότατοι κληρικοὶ τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς³. Οἱ μεγάλες μορφὲς τῆς περίφημης τετρανδρίας (Παναγιώτης ὁ νέος Χρυσάφης, Γερμανὸς ἀρχιερεὺς Νέων Πατρῶν, Μπαλάσης ἰερεὺς καὶ νομοφύλαξ καὶ Πέτρος ὁ Μπερεκέτης) ποὺ μὲ τὴν καλλιτεχνική τους δράση σηματοδοτοῦν μία ὄλοκληρη ἐποχή⁴, δροῦν στὴν Κωνσταντινούπολη. Μάλιστα οἱ τρεῖς ἔξ’ αὐτῶν, πλὴν τοῦ Μπερεκέτη, ζοῦν καὶ ἐργάζονται ἐντὸς του Πατριαρχείου. Καὶ ὅπως πολὺ εὔστοχα σημειώνει ὁ Γρ. Στάθης γιὰ τὸν Παναγιώτη Χρυσάφη, «εἴναι ὁ πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», καὶ οἱ περὶ αὐτόν, «ποὺ ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο τοῦ βυζαντινοῦ μαϊστορος καὶ ὁροθετεῖ τὴν ψαλτικὴ τέχνη τοῦ καιροῦ του⁵.

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Χρυσάφη καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη ἄλ-

² Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων, Βυζαντινά*, Τόμος 3ος, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 223.

³ Έγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ἑλληνισμοῦ, στὴν ἴστοσελίδα

<http://constantinople.ehw.gr/Forms/fLemmaBody.aspx?lemmaid=11048>.

⁴ «Κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν μελουργῶν τῶν ἀρχῶν του ἡδ' αἰώνα, “καλλωπίζουν” καὶ αὐτοὶ συνθέσεις τῶν προγενέστερων, οἵκους, μαθήματα καὶ χερουβικὰ ἀλλὰ καὶ αὐτοτελεῖς κώδικες. Ἐτσι δημιουργήθηκαν τὰ θαυμάσια Στιχηράρια μὲ “καινοφανῆ καλλωπισμὸ” τοῦ Χρυσάφη τοῦ νέου καὶ τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν, ἀνεπανάληπτα μνημεῖα μουσικῆς ἐκφράσεως, καὶ τὸ Εἰρμολόγιο τοῦ Μπαλάση ἰερέως. Δημιουργεῖται καὶ νέο εἶδος, τὸ Καλοφωνικὸ Εἰρμολόγιο καὶ πλουτίζεται ἡ Παπαδικὴ καὶ τὸ Μαθηματάριο μὲ πληθώρα νέων συνθέσεων καὶ παραδίδονται οἱ πρῶτες μεγάλες δοξολογίες». Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύντομη καὶ Αργή Παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς, Ανάτυπο ἀπ' τὸν Τόμο «Αξίες καὶ Πολιτισμὸς - Αφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου»*, Αθῆνα 1991, σ. 391 καὶ τοῦ ἴδιου, *Οἱ Αναγραμματισμοὶ καὶ τὰ Μαθήματα*, IBM, Μελέται 3, Αθῆνα 2003, σσ. 40-46. Εἰδικότερα γιὰ τὴν Μεγάλη Δοξολογία, κατὰ τὸν Γρ. Στάθη, «ἡ παράδοση τοῦ μέλους τῆς μεγάλης δοξολογίας εἶναι σχετικὰ ὄψιμη. Στὰ χειρόγραφα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἔχουμε μοναχὰ τὴν τυπικὴ διάταξη, ὅτι δηλαδὴ ψάλλεται ἡ δοξολογία». Βλ. Γρ. Στάθη, *Η πρώτη μελοποίηση τῆς μεγάλης Δοξολογίας ἀπὸ τὸν Μελχισεδέκ, ἐπίσκοπο Ρεδαιστού, Ανάτυπον, Συμπόσιον πνευματικὸν ἐπὶ χρυσῷ ιωβηλαίῳ ιεροσύνης τοῦ μητροπολίτου Πατρῶν Νικοδήμου*, Αθῆναι 1989.

⁵ Βλ. Γρ. Στάθη, *Παναγιώτης Χρυσάφης ὁ νέος καὶ Πρωτοψάλτης, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν 1995-1996*, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Μελουργοί τοῦ Ιζ' αἰῶνα, Αθῆνα 1995, σ. 7.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος λων μεγάλων μουσικῶν - συνεχιστών τῆς πατριαρχικῆς ψαλτικῆς παραδόσεως⁶, μία ἔλλειψη ποὺ διαρκεῖ μέχρι καὶ τὰ 1720 περίπου ὅταν Πρωτοψάλτης ἀναλαμβάνει ὁ Παναγιώτης Χαλάτζογλου, ἡ ψαλτικὴ κατάσταση στὴν Κωνσταντινούπολη παρουσιάζει μία σχετικὴ στασιμότητα. Ἡ νέα μεγάλη ἄνθηση ἐντοπίζεται πλέον στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Ἅγιου Ὁρούς, ὅπου μετέβη σημαντικὸς ἀριθμὸς περιωνύμων μουσικῶν κατὰ τὰ τέλη του ΙΖ' αἰ.⁷ καὶ στὶς ἀρχές τοῦ Ιη', πρὸιν ἐπιστρέψουν καὶ πάλι στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ ἀγιώνυμο ὅρος συγκροτοῦνται μουσικὰ ἐργαστήρια⁸ ὅπου διδάσκεται ἡ ψαλτικὴ ἀπὸ μεγάλους διδασκάλους ποὺ μεταλαμπαδεύουν τὴν γνώση σὲ πολυάριθμους μαθητές, μερικοὶ ἐκ τῶν ὅποιων λίγο ἀργότερα καταλαμβάνουν τὰ ἱεροψαλτικὰ ἀναλόγια τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ ἄλλων ναῶν στὴν Κωνσταντινούπολη. Καὶ ἀκολουθεῖται, πλέον, ἡ ἀντίστροφη πορεία.

Οἱ μουσικὲς ἀναζητήσεις καὶ ὁ πόθος γιὰ μάθηση ὁδηγοῦν πολλοὺς φιλόμουσους ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὁρος, τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Σινᾶ, τὴ Λέσβο καὶ ἄλλα κέντρα, στὴν πρωτεύουσα τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, γιὰ νὰ μαθητεύσουν κοντὰ στοὺς πατριαρχικοὺς μουσικοὺς δασκάλους. Ἔτσι, σὺν τῷ χρόνῳ, ἡ Κωνσταντινούπολη γίνεται ἐκ νέου τὸ κέντρο τῆς ψαλτικῆς δημι-

⁶ Ο Γερμανὸς Νέων Πατρῶν, μαθητὴς τοῦ Χρυσάφη, πεθαίνει λίγο πρὸιν τὰ 1690. Ο ἔτερος τῶν μεγάλων μουσικῶν τῶν τελῶν τοῦ ΙΖ' αἰ., Μπαλάσης ιερεύς, μαθητὴς τοῦ Γερμανοῦ καὶ εὐφυῆς μουσικὸς πεθαίνει γύρω στὰ 1700. Ο Μπερεκέτης εἶναι βέβαια ἐν ζωῇ, ἀλλὰ –ἄγνωστο γιατί– δὲν εἶχε σχέσεις μὲ τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία. Ψάλλει στὸν ναὸ τοῦ ἄγιου Κωνσταντίνου στὰ Ὑψωμάθεια, ἡ Ἡμάθεια, τῆς Κωνσταντινούπολης. Γιὰ τὴν ἔλλειψη μεγάλων μουσικῶν στὴν περίοδο αὐτὴ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χρύσανθος: “... κατ ἐκείνον τὸν καιρὸν ἐξέλιπον ἐν Κωνσταντινούπολει εἰδήμονες μουσικοί”. Βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, σ. XXXIX, σημ. ε'.

⁷ Ο Κοσμᾶς Ιβηρίτης, ἀφοῦ μαθήτευσε στὸν Γερμανὸ Νέων Πατρῶν στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιστρέφει στὴ Μονὴ τῶν Ιβήρων, ἐνῶ λίγο ἀργότερα μεταβαίνει ἐκεῖ καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Κοσμᾶ, Παναγιώτης Χαλάτζογλου. Τὴν ἴδια περίοδο (ἀρχές του Ιη' αἰ.) στὸν Ἀθωνα διαμένει καὶ ὁ Πέτρος ὁ Μπερεκέτης, μαθητεύοντας στὸν Δαμιανὸ Βατοπαιδηνὸ (Βλ. καὶ Γρ. Στάθη, Ἡ Σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων, διπ. π., σσ. 225-226). Ο Χαλάτζογλου φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν παραμονὴ του στὸ Ἅγιο Ὁρος μαθήτευσε καὶ αὐτὸς στὸν Δαμιανό, σύμφωνα μὲ μαρτυρίᾳ τοῦ κώδικα Ιβήρων 997 (1790 περ.). «[Κοινωνικὰ] κὺρ Δαμιανὸν ἵερομονάχου τοῦ Βατοπαιδηνὸν καὶ διδασκάλουν κὺρ Παναγιώτου [Χαλάτζογλου]». Βλ. Γρ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς, Ἅγιον Ὁρος, Τόμος Γ', Αθῆναι 1993, σ. 827-843, ὅπου καὶ ἡ πλήρης περιγραφὴ τοῦ κώδικα.

⁸ Χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι ἡ σύσταση μουσικοῦ ἐργαστηρίου στὴν Μονὴ τῶν Ιβήρων ἀπὸ τὸν περίφημο Κοσμᾶ τὸν Μακεδόνα, στὸ ὄποιο μαθήτευσαν τόσο γνωστοὶ ἀγιορείτες μουσικοὶ (μεταξὺ ἄλλων ὁ Δαμιανὸς Βατοπαιδηνὸς καὶ ὁ Μητροφάνης Διονυσιάτης), ὅσο καὶ μαθητὲς ἀπὸ ἄλλες γεωγραφικές περιοχὲς (ό Πρωτοψάλτης Παναγιώτης Χαλάτζογλου, οἱ Σκοπελίτες ιερομόναχοι Παῦλος καὶ Δανιὴλ κ.ἄ.). Σχετικὰ μὲ τὴν ἐν γένει δραστηριότητα καὶ ὅχι μόνο τὴν διδακτική, τοῦ Κοσμᾶ, βλ. σὲ Γ. Ζησίμου, Κοσμᾶς Ιβηρίτης καὶ Μακεδόν, Δομέστικος τῆς Μονῆς τῶν Ιβήρων, IBM, Μελέται, Αρ. 13, Αθῆνα 2007.

‘Ο Δωμήλ ο Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος

ουργίας, «ὅπου νέα πρόσωπα και τάσεις, κατά τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1720 καὶ μετά, δημιουργοῦν μία καινούργια, διαφορετικὴ πραγματικότητα, μία νέα ἐπικείμενη ἀκμὴ»⁹. Η ἔντονη αὐτὴ μουσικὴ κίνηση ποῦ παρατηρεῖται, μὲ τὴ μελοποίηση τῶν βασικῶν μουσικῶν βιβλίων, τοὺς καινοφανεῖς καλλωπισμούς, τὶς πρῶτες προσπάθειες ἐξήγησης, τὴν πρωτοφανέρωσην καὶ καθιέρωσην τοῦ Καλοφωνικοῦ Εἰρμολογίου, τὴ μελοποίηση ἀργῶν δοξολογιῶν καὶ τὴν αὐξημένη παραγωγὴ χειρόγραφων μουσικῶν κωδίκων, ὁδηγεῖ τὴν ψαλτικὴ τέχνη στὸ κορύφωμά της.

Προϊόντος τοῦ ιτ' αἱ παρατηρεῖται μία ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἀκρως σημαντικὴ μεταβολή, ὅσον ἀφορᾶ στὸν τρόπο ψαλμωδήσεως τῶν λειτουργικῶν ὑμνῶν. Η ἀνάγκη γιὰ τὴν περικοπὴ τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, τὴν μείωση δηλαδὴ τῆς χρονικῆς διάρκειας τῶν ἀκολουθιῶν, ὁδηγεῖ ἀναπόφευκτα στὴ συντομότερη ψαλμώδηση. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὶς νέες καλοφωνικὲς παπαδικὲς καὶ στιχηραρικὲς συνθέσεις ποῦ συνεχίζουν νὰ μελίζονται, παρατηρεῖται μία στροφὴ πρὸς τὴν συντομότερη μορφὴ συνθέσεων ἢ στὴ σύντμηση τῶν ὑπαρχουσῶν, σὲ ὅλα τὰ εἴδη τῆς ψαλμωδίας. Οἱ πλατειὲς μελωδίες ἀντικαθίστανται ἀπὸ σύντομες καὶ λιτὲς μουσικὲς γραμμές, ὡστε νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς¹⁰. Τὰ πρῶτα δείγματα τῆς νέας τάσης ὑπάρχουν ἀκόμα ἀπὸ τὸν Μπερεκέτη¹¹, ὁ ὁποῖος μελίζει τὸν πρῶτο σύντομο, σὲ σχέση μὲ τὶς προηγούμε-

⁹ Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Έκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, σ. 42.

¹⁰ «Οἱ κληρονόμοι αὐτοῦ τοῦ ἐντυπωσιακοῦ μουσικοῦ πλούτου [τοῦ ἀρχαιότερου], ἀπὸ φόβο μῆπως περιπέσουν σὲ ἀχρηστία τὰ θαυμαστὰ μελικὰ μνημεῖα τῶν παλαιότερων μελουργῶν, ἄρχισαν νὰ τὶς συντέμνουν, ὡστε νὰ τὶς διατηρήσουν στὴν ψαλτικὴ πράξη». Δημ. Κ. Μπαλαγεώργου, *Ο Θεόδονος μοναχὸς καὶ τὸ ἔργο τῶν συντημέσων*, Αθῆνα 2003, σσ. 20-21.

¹¹ Ό Γρ. Στάθης (*Πέτρος Μπερεκέτης ὁ Μελωδὸς*, Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Αθηνῶν 1995-1996, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Μελουργοί τοῦ ιζ' αἰώνα, σ. 17) σημειώνει: «Ο Πέτρος Μπερεκέτης ὑπῆρξε μιὰ μουσικὴ ιδιοφυία ποῦ σημάδεψε μιὰ ἐποχὴ: τὸ α' τέταρτο τοῦ ιτ' αἱ. Αὐτὸς δηλαδὴ ὑπῆρξε ὁ τελευταῖος μεγάλος διδάσκαλος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς στὴ σειρὰ τῶν παλαιῶν μελουργῶν καὶ μαζὶ ὁ πατέρας τῶν μουσικῶν τοῦ ιτ' αἱ, τῶν ὄποιων κυρίως τὴν παραδοσὴν ψάλλουμε σήμερα στοὺς ναούς. Τὸ ἔργο τοῦ Μπερεκέτη διατηρεῖ τὴν κλασσικότητα τῶν βυζαντινῶν αἰώνων καὶ περιέχει τὶς καταβολές τῆς ἐξελίξεως». Καὶ λίγο πιὸ κάτω (σ. 19) συμπληρώνει: «Ο Πέτρος Μπερεκέτης κλείνει τὴ μεγάλη αὐτὴ ἀναγεννησιακὴ περίοδο στὴν ψαλτικὴ τέχνη καὶ γεφυρώνει τὴν μετάβαση σὲ μίαν ἄλλη, ἐξίσου σημαντική, περίοδο τῆς μελοποιίας, ποὺ κυρίως φανερώνεται σὲ ὅλη τὴν αἰγλὴ τῆς μετὰ τὸ 1756, ἔτος κατὰ τὸ ὄποιο ὁ Ιωάννης Πρωτοψάλτης ὁ Τραπεζούντιος, μὲ πατριαρχικὴ προτροπή, γράφει σὲ ἀναλυτικότερη σημειογραφία».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος νες παπαδικὲς συνθέσεις, «συνοπτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ¹²» πολυέλεο «Δούλοι, Κύριον». Τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, παραδίδεται ἀπὸ τὸν Κυριάκο Κουλιδᾶ τὸν Ναυπλιώτη τὸ «εῦμορφον χύμα» Ἀναστασιματάριο¹³ του, χωρὶς πάντως νὰ διαδοθεῖ εὐρύτερα. Γύρω στὰ 1720, ὁ Αντώνιος ίερεὺς καὶ Οἰκονόμος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας συντέμνει τὰ χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ τοῦ Παναγιώτη Χρυσάφη, τὰ ὅποια μὲ αὐτὴ τῇ σύντομῃ μορφῇ γνωρίζουν εὐρεία διάδοση¹⁴. Τὸν Αντώνιο ἀκολουθεῖ ὁ Χαλάτζογλου, σμικραίνοντας¹⁵ παραδεδομένα μέλη, ἐνῶ στὰ μέσα τοῦ ιη' αἰ. ὁ ἀγιορείτης μοναχὸς Θεόδουλος ὁ Αἰνείτης συντομεύει συστηματικὰ κυρίως χερουβικὰ τῶν Πέτρου Μπερεκέτη, Γερμανοῦ, Μπαλάση ίερέως καὶ Νεκταρίου Μυτιληναίου τοῦ Γρημάνη¹⁶.

Ο Χαλάτζογλου μὲ τὴ δράση του¹⁷, κατὰ γενικὴ ὄμολογία, ἐγκαινιάζει τὴ μεγάλη περίοδο τῶν λαμπαδαρίων καὶ πρωτοψαλτῶν τοῦ Πατριαρχείου οἱ ὅποιοι γιὰ περισσότερο ἀπὸ ἕναν αἰώνα ὑπήρξαν οἱ καθοριστικοὶ

¹² Ξηροποτάμου 323, φ. 52v (ἔτος 1708) καὶ Ξηροποτάμου 328, φ. 13v. Λίγο πρὸν τὸν Μπερεκέτη, δυὸς συνθέσεις τοῦ Χρυσάφη τοῦ νέου χαρακτηρίζονται σύντομες στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 323, ὁ Πολύλεος (φ. 42v) καὶ ὁ Ἄμωμος (φ. 381r). Οἱ συντομεύσεις αὐτὲς ὅμως δὲν εἶναι σὲ φιλοτεχνικὸ βαθμὸ. Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύντομη καὶ Ἀργὴ Παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*, ὅπ. π., σ. 400, ὑποσ. 38.

¹³ Παντελεήμονος 942. Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς, Αγιον Όρος*, Τόμος Β', σ. 251. Ό καθηγητὴς Γρ. Στάθης ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου τοῦ Κουλιδᾶ «πρέπει νὰ ἔχει σχέση» μὲ τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου τοῦ κώδικα Κουτλουμουσίου 402, ποὺ πιθανῶς ἀνήκει στὸν Δανιήλ Πρωτοψάλτη. Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς, Αγιον Όρος*, Τόμος Γ', σ. 243-244.

¹⁴ Ο Αντώνιος συνέταμε καὶ τὰ κοινωνικά της ἐβδομάδος τοῦ νέου Χρυσάφη, τὰ ὅποια μάλιστα ἐκδόθηκαν στὴ νέα ἀναλυτικὴ σημειογραφία ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Φωκαέα. Βλ. *Ταμεῖον Ανθολογίας*, Τόμος Γ', σσ. 260-273.

¹⁵ Ο κώδικας Parisius Suppl. Cr. 1135, στὸ φ. 139r-v, περιέχει τὸ *Κατευθυνθήτω τῆς προηγιασμένης θείας Λειτουργίας* μὲ τὴν ἔνδειξη «Τὸ παρὸν ψάλλεται καθὼς εἰς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν· ἐσμικρύνθη παρὰ τοῦ Πρωτοψάλτου τῆς Μ. Ἐκκλησίας κύρῳ Παναγιώτου Χαλάτζογλου, ἥχος πλ. β'. Κατευθυνθήτω». Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύντομη καὶ Ἀργὴ Παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*, ὅπ. π., σ. 401, ὑποσ. 41.

¹⁶ Εἰδικὰ γιὰ τὸν Θεόδουλο Αἰνείτη καὶ τὰ περὶ συντημήσεων κατὰ τὸν ιη' αἰώνα, βλ. Δημ. Μπαλαγέωγον, *Ο Θεόδουλος μοναχὸς καὶ τὸ ἔργο τῶν συντημήσεων*, Αθῆνα 2003.

¹⁷ «Παραδιδοὺς (ὁ Χαλάτζογλου) εἰς τὸν μαθητὰς τὰ μέλη, ἀλλοῦ μὲν συνέτεμνέ τινας μελωδίας τῶν θέσεων, ἀλλοῦ δὲ καὶ μετέβαλεν αὐτάς, ἀφορῶν εἰς τὸ ηδονικὸν ἐν ταντῷ καὶ καλλωπιστικὸν [...] καὶ ἐντεῦθεν ἐπίγιασεν ἡ ὀπωσούν διάφορος ἀπαγγελία τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν κατὰ τίνας θέσεις ἡ τῶν Κωνσταντινοπολίτῶν μουσικῶν διδασκάλων». Χρυσάνθου, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. XLVIII. Ο Χαλάτζογλου ὑπήρξε διδάσκαλος ἐπιφανῶν μουσικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, μὲ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν ἔξελιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Γνωστότεροι ἀπὸ αὐτούς, ὁ Ιωάννης Τραπεζούντιος, διάδοχος του στὸ ὄφελο τοῦ Πρωτοψάλτου, ὁ Δανιήλ, μετέπειτα Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ ὁ Κύριλλος, ἐπίσκοπος πρώτην Τήνου, ὁ Μαρμαρηνός, μὲ ἀξιολογη συνθετική, ἐξηγητικὴ καὶ θεωρητικὴ δραστηριότητα. Μαθητῆς του χρημάτισε καὶ ἔνας ἐξαριθμητος κωδικογράφος, ὁ Αναστάσιος Βάιας.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος παραγόντες τῶν ἐξελίξεων στὴ Θεωρίᾳ καὶ πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ μὲ τὴν προφορικὴ καὶ διδακτικὴ τους παράδοση δημιούργησαν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἀκόμη καὶ ἔως σήμερα ἐπονομαζόμενου ως «ὕφος καὶ προφορᾶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»¹⁸. Σημαντικὸ ρόλο στὴν ἐπιβολὴ τοῦ νέου τρόπου ψαλμωδήσεως, σύντομον σὲ σχέση μὲ τὸν παλαιό, ποὺ ἐπιβλήθηκε κατὰ τὰ μέσα τοῦ ι' αἰ., διαδραμάτισαν οἱ μαθητὲς τοῦ Χαλάτζογλου, Ιωάννης Τραπεζούντιος καὶ Δανιήλ, οἱ Πρωτοψάλτες¹⁹. Ο Ιωάννης εἶναι, κατὰ τὸν Σίμωνα Καρᾶ, ὁ «πρῶτος τῆς νέας περιόδου ἐξηγητής, ἐντολῆ πατριαρχικῆ²⁰, ἐπὶ τὸ ἀναλυτικώτερον γράψας, καὶ τάς θέσεις τῆς παλαιᾶς ἐξηγήσας. Τοῦτον δὲ διαδοχικῶς ἐμιμήθησαν ἐπὶ μᾶλλον ἐρμηνεύσαντες, Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης, Κύριλλος ὁ Μαρμαρηνὸς ἐπίσκοπος Τήγου, Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος»²¹. Οἱ δυὸς αὐτοὶ μουσικοδιδάσκαλοι, Ιωάννης καὶ Δανιήλ, μαζὶ μὲ τὶς προσπάθειές τους γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν παλαιότερων μελῶν καὶ τὴν χρήση ἀναλυτικότερης σημειογραφίας²², κατέγραψαν μ' αὐτὴ καὶ τὶς σύντομες συνθέσεις τους²³, θέτοντας τὶς

¹⁸ Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σσ. 42-43.

¹⁹ Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύντομη καὶ Ἀργὴ Παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*, ὅπ. π., σ. 393.

²⁰ Ο Πατριάρχης ποὺ προέτρεψε τὸν Ιωάννην νὰ χρησιμοποιήσει ἀναλυτικότερη γραφὴ εἶναι ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινούπολεως Κύριλλος Ε', «ἀνὴρ ἐλλόγιμος καὶ φιλόσοφος» κατὰ τὸν Θεόδωρο Αριστοκλή (Θεοδ. Αριστοκλέους, *Κωνσταντίου Α'* τοῦ ἀπὸ Σιναίου, *Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ αἱ ἐλάσσονες ἐκκλησιαστικαὶ καὶ φιλολογικαὶ, καὶ τινες ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ*, Κων/πολις 1866, σ. 156.)

²¹ Βλ. Σ. Καρᾶ, *Η βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία*, ὅπ. π. σ. 9, καὶ Κ. Ψάχου, *Η παρασημαντικὴ*, ὅπ. π., σ. 74. Βλ. ἐπίσης Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, *Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς*, ὅπ. π., σσ. XLVIII-XLIX.

²² Η κοπιώδης καὶ χρονοβόρα ἐκμάθηση τῆς παλαιᾶς γραφῆς, λόγω τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν παραδεδομένων ἀπὸ τοὺς προηγουμένους αἰῶνες μαθημάτων καὶ τοῦ «δυσλήπτου τῶν παλαιῶν θέσεων καὶ ὑποστάσεων», ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος λόγος γ' αὐτὴν τὴν γραφικὴ μεταβολή. Βλ. Σ. Καρᾶ, *Η βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία*, ὅπ. π. σ. 8. Ο Πέτρος Ἐφέσιος στὴν «πρὸς τοὺς φιλομούσους ὄμογενεῖς» Εἰσαγωγὴ τοῦ Ἀναστασιματάριου ποὺ ἐξέδωσε στὸ Βουκουρέστι τὸ 1820, γράφει τὰ ἐξῆς σχετικὰ· «Ὅτι δὲ ἡ διδασκαλία τῆς ἐναρμονίου καὶ καλῆς ταύτης τέχνης ἦτο μέχρι τινὸς ἐπίπονος καὶ πολλὴν ἀπαιτοῦσε χρόνον, τὸ εἰξένδρουσιν ἐξ ίδίας πείρας ὅσοι κατεγίνοντο εἰς τὸ να τὴν διδαχθῶσι· διότι μόλις μετὰ πολλῶν ἔτῶν χρόνον καὶ κόπον ἥδυναντο να μάθωσι μόνον ὅσα ἐδιδάχθησαν, διὰ τὴν ἔλλειψιν τῶν ἀναγκαίων εἰς τὴν τέχνην κανόνων». (Πέτρου Μανουὴλ Ἐφεσίου, *Νέον Ἀναστασιματάριον*, μεταφρασθὲν κατὰ τὴν νεοφανῆ μέθοδον τῆς μουσικῆς, Βουκουρέστι, 1820).

²³ Ο Ιωάννης παρουσιάζει ἔνα πολυσχιδὲς ἔργο. Συνέθεσε πολλὰ πρωτότυπα μέλη, ὅπως τὸν πολυέλεο Δοῦλοι, Κύριον σὲ ἥχους α' καὶ δ', κρατήματα σὲ καλοφωνικοὺς εἰδμούς, ἀργὲς δοξολογίες καὶ τὰ ἀργὰ πασπανοάρια τοῦ Ὁρθου. Οἱ γνωστότερες συντμήσεις του είναι αὐτές στὰ Νῦν αἱ δυνάμεις καὶ Γεύσασθε τῆς Προηγιασμένης καθὼς καὶ σὲ λειτουργικὰ τῆς θείας Λειτουργίας τοῦ Μ. Βασιλείου (Ἄγιος, ἄγιος.., Σὲ ὑμνοῦμεν, Τὴν γὰρ σὴν μήτραν). Τὰ δὲ αὐτόγραφα μουσικὰ χειρόγραφα εἶναι τουλάχιστον ἔξι. (Βλ. Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σ. 43). Ο Δανιήλ παραδίδει τὸ «εἰρμολογικὸν» Αναστασιματάριον (κώδικες Ξηροποτάμου 374 καὶ Μεταμορφώσεως 206) μὲ μέλος προδομικὸ αὐτὸ τοῦ Πέτρου, ὅπου περιέχονται σὺν

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος βάσεις γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ νέου ὑφους. Σὰν ἀποτέλεσμα, ἐμφανίζεται παράλληλα μὲ τὸ συντετμημένο-ἀργὸ στιχηραρικὸ μέλος ποῦ καταγράφει ἀργότερα ὁ Πρωτοψάλτης Ἰάκωβος, τὸ νέο-σύντομο στιχηραρικὸ μέλος ποῦ φθάνει στὴν τελείωσή του μὲ τὸ Δοξαστάριο τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου. Τὴν ἴδια ἔξελιξη ἀκολουθοῦν καὶ τὰ ἄλλα εἰδη τῆς ψαλτικῆς μελοποιίας²⁴. Ό λαμπαδάριος Πέτρος παραδίδει συντετμημένο τὸ Εἰρμολόγιο τοῦ Μπαλασίου, ἐνῶ σημαντικὴ διαφοροποίηση παρατηρεῖται καὶ στὴν μελοποιίηση μελῶν τοῦ παπαδικοῦ γένους· ἡ ἐκτύλιξη τῆς μελωδίας εἶναι ἀρκετὰ συντομότερη, λείπουν οἱ πλατυσμοὶ τοῦ μέλους ἐνῶ, εἰδικότερα στὴ μελοποιίηση τῶν χερουβικῶν καὶ κοινωνικῶν, ἀποφεύγεται ἡ τριπλὴ μελοποιίηση τοῦ ἐφυμνίου «Ἄλληλούια» καὶ ἡ ἐπιβολὴ κρατημάτων καὶ ἡχημάτων.

Παράλληλα, τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀναπτύσσεται ἔντονο θεωρητικό, καὶ ὅχι μόνο, ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σχέσεις τῆς «καθ' ἡμᾶς» καὶ τῆς λεγόμενης «θύραθεν» δηλ. τῆς ἔξωτερικῆς (τουρκικῆς ἢ ἀραβοπερσικῆς) μουσικῆς. Συντάσσονται συγκριτικὰ τῶν δύο τεχνῶν θεωρητικὰ ἐγχειρίδια²⁵, ἐνῶ Ἑλληνες καὶ Τούρκοι μουσικοδιδάσκαλοι ἐντρυφοῦν καὶ στις δύο μουσικὲς παραδόσεις²⁶. Λίγο ἀργότερα, μάλιστα, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τυπογραφίας

τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ «Ἐύλογητάρια, σύντομα, εἰρμολογικά» (Βλ. Γρ. Στάθη, *Η Σύντομη καὶ Ἀργὴ Παραδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς*, ὅπ. π. σ. 393 καὶ σ. 401, ὑποσ. 45).

²⁴ Τὸν ἀκριβῆ ὄρισμὸ τῶν γενῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας μὲ τὶς ἀπαραίτητες διακρίσεις καθενὸς ἐξ αὐτῶν παραδίδει ὁ καθηγητὴς Γρ. Στάθης στὴ μελέτη του *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας* (σσ. 37-47). Τὰ γένη, λοιπόν, τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ψαλτικῆς διακρίνονται ὡς ἔξῆς: στιχηραρικὸ παλαιό, στιχηραρικὸ νέο ἀργὸ καὶ στιχηραρικὸ νέο σύντομο, γιὰ τὸ Στιχηραρικὸ γένος· εἰρμολογικὸ ἀργό, εἰρμολογικὸ σύντομο καὶ καλοφωνικὸ εἰρμολογικό, γιὰ τὸ Εἰρμολογικὸ γένος· τὸ καθ' αὐτὸ παπαδικό, τὸ μέλος τοῦ Οἰκηματαριού (Κοντακαρίου), τὸ μέλος τοῦ Μαθηματαριού καὶ τὸ μέλος τοῦ Κρατηματαριού, γιὰ τὸ Παπαδικὸ γένος.

²⁵ Ο Χαλάτζογλου συντάσσει ἔνα θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο μὲ τὸν τίτλο «Σύγκρισις τῆς ἀραβοπερσικῆς μουσικῆς πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησιαστικὴν» τὸ ὅποιο δημοσιεύθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο Ναυπλιώτη στὸ Περιοδικὸ τοῦ ἐν *Κωνσταντινούπολει Ἐκκλησιαστικὸ Μουσικὸ Συλλόγου* (Τεῦχος Β', Ἐτος 1900, σσ. 69-75). Σημαντικότατο θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν θεωρητικὴ ἀνάλυση τῆς ἔξωτερικῆς μουσικῆς συνέταξε καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Χαλάτζογλου, Κύριλλος πρώην ἐπίσκοπος Τήνου, ὁ Μαρμαρηνός, μὲ τίτλο «Εἰσαγωγὴ μουσικῆς κατ' ἐρωταπόκρισιν» στὸ ὅποιο ἀναφέρεται, κατὰ μίμηση τοῦ διδασκάλου του καὶ κατ' ἀπαίτηση τῶν καιρῶν, στὸν χαρακτήρα καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῆς ἀραβοπερσικῆς μουσικῆς. Ἐπίσης, θεωρητικές συγγραφές περὶ τῆς ἔξωτερικῆς μουσικῆς κατὰ τὸν ιη' αἰ. συνέγραψαν ὁ Δημήτριος Καντεμίρης καὶ ὁ ἀρχαντ Μέγας Ποστέλνικος, Δημήτριος Σούτσος. (Βλ. Γ. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 101).

²⁶ Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ σχέση διδασκάλου-μαθητῆ τοῦ Πρωτοψάλτη Δανι-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος καὶ σχεδὸν παράλληλα μὲ τὶς πρῶτες ἔντυπες ψαλτικὲς ἐκδόσεις, ἐμφανίζονται καὶ ἔντυπες ἐκδόσεις ἐξωτερικῶν – τῶν «νεωτέρων καὶ ἡδυτέρων» ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρεται - μελῶν²⁷.

2. Τὸ προκείμενο θέμα.

Ἡ μουσικὴ κατέχει εἰδικὴ καὶ πρωτεύουσα θέση στὴ λατρεία τῆς ἐκκλησίας μας. Στὴν ἴστορική της πορεία, ἡ μουσικὴ αὐτὴ δέχθηκε σημαντικὴ καλλιέργεια καὶ ἀνάπτυξη καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ὑψηλὴ τέχνη. Υπηρετήθηκε δὲ ἀπὸ μία χορεία μεγάλων μελουργῶν καὶ ψαλτῶν, μία πολυπληθέστατη σύναξη ἑλλήνων συνθετῶν, οἱ ὅποιοι συγκροτοῦν τὸν Ἑλληνικὸ μουσικὸ πολιτισμό. Τὸ ἔργο αὐτῶν τῶν ὑπερχιλίων ἐπώνυμων συνθετῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας μουσικῆς, ἀποτελεῖ τὴν μουσικὴ μας ταυτότητα, κατατασσόμενο στὰ ὑψηλότερα κληροδοτήματά μας.

Τὸ θέμα τῆς παρούσης ἔργασίας «Δανιήλ Πρωτοψάλτης, Βίος καὶ Ἔργο», ἐπιλέχθηκε μεταξὺ ἄλλων κυρίως λόγω τῆς πρωτοτυπίας του. Αὐτὴ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι παρὰ τὴν εὐρεία διάδοση μέρους τοῦ μελοποιητικοῦ ἔργου τοῦ Πρωτοψάλτη, λείπει μιὰ ὀλοκληρωμένη ἐπιστημονικὴ συγγραφὴ ἀποκλειστικὰ ἀφιερωμένη στὴ ζωὴ καὶ τὴν πολυσχιδῆ ψαλτική, διδακτική, ὑμνογραφική καὶ μελοποιητική του δραστηριότητα τόσο ἀπὸ τὴν Ἑλληνόγλωσση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ξενόγλωσση σχετικὴ βιβλιογραφία. Μόνο κάποιες σύντομες, ἀποσπασματικὲς καὶ μεμονωμένες ἀναφορὲς ἀπαντῶνται σὲ ὀλιγάριθμες ἴστορικὲς καὶ μουσικολογικὲς πραγματεῖες

ἢλ μὲ τὸν φίλο του, Χανεντὲ (=μελωδὸς) Ζαχαρία, Βυζάντιο στὴν καταγωγή, κορυφαῖο ἐκπρόσωπο τῆς τουρκικῆς μουσικῆς κατὰ τὸ β' μισό του ιη' αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές, ὁ Δανιήλ διδάχτηκε τὴν τουρκικὴ μουσικὴ ἀπὸ τὸν μαθητή του καὶ τοῦ ἀντεδίδαξε ἐκκλησιαστικὰ μέλη. Μάλιστα, ὁ Ζαχαρίας φέρεται καὶ ὡς μελοποιὸς εἰρμῶν τοὺς ὅποιους κατέγραψε μὲ βυζαντινὴ παρασημαντικὴ ὁ δάσκαλός του (Βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σσ. XLIX-XL). Περὶ τῆς σχέσεως εἰδικὰ τοῦ Δανιήλ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ μουσικὴ, βλ. στὴν οἰκεία παράγραφο.

²⁷ Τὸ 1830 ὁ Θεόδωρος Φωκαεὺς καὶ ὁ Σταυράκης Βυζάντιος, ὑπὸ τὴν ἐπιστασία τοῦ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐκδίδουν τὴν Εὐτέρπη, ποῦ περιέχει ἀμιγῶς ἐξωτερικὰ μέλη μὲ βυζαντινὴ παρασήμανση (Βλ. Θεοδώρου Φωκαέως καὶ Σταυράκη Βυζαντίου, Βίβλος καλούμενη Εὐτέρπη, Κ/πολις 1830).

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος

τῶν ιθ' καὶ κ' αἱ., χωρὶς ώστόσο κάποιος ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν νὰ
έμβαθύνει στὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς ζωῆς του καὶ στὴν οὐσία τοῦ
ἔργου του.

Η ἐξεύρεση τῶν ἀπαιτούμενων γιὰ τὴν πληρότητα αὐτῆς τῆς μελέ-
της πληροφοριῶν καὶ προπάντων ὅσων ἀφοροῦν στὴν βιοτὴ τοῦ Πρωτο-
ψάλτη, ἀπεδείχθη ἀρκετὰ κοπιώδης καὶ χρονοβόρα. Κι αὐτὸ διότι ἔπειρε
νὰ μελετηθοῦν συστηματικὰ ὅλα τὰ ίστορικὰ – μουσικολογικὰ συγγράμ-
ματα τῶν μεταγενέστερων αὐτοῦ μελετητῶν ὥστε νὰ συγκριθοῦν, ἀντι-
παρατεθοῦν καὶ ἐξετασθοῦν ὡς πρὸς τὴν ὄρθοτητα καὶ τὴν ίστορική τους
ἀλήθεια τὰ ἀναφερόμενα στὸν Δανιήλ στοιχεῖα ποὺ ὁ καθένας ἀπὸ αὐ-
τοὺς παρέχει. Τὸ κυριότερο, ὅμως, ἦταν ὅτι ἔπειρε νὰ διερευνηθεῖ καὶ ἐξε-
τασθεῖ ἐνδελεχῶς καὶ σὲ βάθος ὁ χειρόγραφος μουσικὸς πλοῦτος, ἀπὸ τὰ
μέσα τοῦ ιη' αἱ. ἔως τὰ τέλη τοῦ ιθ' αἱ., ποὺ φυλάσσεται σὲ βιβλιοθῆκες
Μονῶν, Πανεπιστημίων, Μητροπόλεων, Ιδρυμάτων, ἴδιωτικὲς συλλογὲς ἢ
ὅπου ἀλλοῦ καὶ στὸν ὅποιο ἀποθησαυρίζονται τὰ πολυπληθῆ μελουργή-
ματα τοῦ Δανιήλ ἀπὸ κοινοῦ μὲ κάποιες –διάσπαρτες- ἀναφορὲς καὶ μαρ-
τυρίες γιὰ τὸ πρόσωπό του.

Γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἱεροψαλτικοῦ κόσμου στὶς μέρες μας ὁ Δανιήλ εἶ-
ναι, θὰ λέγαμε, μιὰ «παρεξηγημένη», μιὰ ύποτιμημένη μουσικὴ προσωπι-
κότητα. Ἐντούτοις, ὑπῆρξε μιὰ μουσικὴ διάνοια ποὺ σφράγισε μιὰ ὀλό-
κληρη ἐποχὴ γιὰ τὰ ψαλτικὰ πράγματα.

Καινοτόμος μελοποιός, μεγάλος δάσκαλος τῆς Ψαλτικῆς, ἐξαίρετος
ύμνογράφος καὶ ἄριστος ψάλτης – ἄλλωστε κόσμησε τὸ πατριαρχικὸ ἀνα-
λόγιο ἀρχικὰ ὡς δομέστικος καὶ ἀργότερα ὡς λαμπαδάριος καὶ Πρωτο-
ψάλτης γιὰ περισσότερα ἀπὸ 50 συναπτὰ ἔτη - κυρίως ὅμως, αὐτὸ ποὺ τὸν
χαρακτηρίζει συνολικά, εἶναι ὅτι ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος ἀναμορφωτὴς
καὶ διαμορφωτὴς τοῦ νέου ψαλτικοῦ ὕφους ποὺ ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του
κατὰ τὴν ἐποχή του, ἄξιος συνεχιστῆς τῆς παραδόσεως ποὺ κληρονόμησε

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
ἀπὸ τοὺς προκατόχους καὶ διδασκάλους του, Παναγιώτη Χαλάτζογλου
καὶ Ιωάννη Τραπεζούντιο τοὺς Πρωτοψάλτες.

Η ἐμφάνιση τοῦ νέου «μέσου» στιχηραρικοῦ μέλους καὶ ἡ πλήρης
μελοποίηση τοῦ Ἀναστασιματαρίου καὶ κάποιων στιχηρῶν καὶ Δοξαστι-
κῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ μὲ τὸ νέο αὐτὸ μέλος, ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὰ παπαδι-
κᾶ μέλη τῆς Θείας Λειτουργίας, οἱ ἐξηγήσεις παλαιότερων μελῶν, οἱ πο-
λυάριθμες μελοποιήσεις κρατημάτων, καλοφωνικῶν μαθημάτων καὶ εἰρ-
μῶν ἀποτελοῦν τρανὴ ἀπόδειξη καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς παραπάνω διαπί-
στωσης, ὅπως θὰ καταδειχθεῖ στὴ συνέχεια. Φαίνεται ὅμως ὅτι κάποιες ἀ-
τυχεῖς γι’ αὐτὸν ἰστορικὲς συγκυρίες συννετέλεσαν στὸ νὰ μὴν τοῦ ἀποδο-
θεῖ ἀπὸ τοὺς νεότερους ἡ τιμὴ καὶ ἀναγνώριση ποὺ φυσιολογικὰ τοῦ ἀνή-
κει. Πρωτίστως καὶ κατὰ κύριο λόγο, ἀναφερόμαστε στὴν παράλληλη μὲ
τοῦ Δανιήλ μελοποιητικῇ δράσῃ μιᾶς ἄλλης μεγάλης μουσικῆς φυσιογνω-
μίας, τοῦ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου, καὶ κυρίως στὴν κα-
ταγραφὴ τῆς τρέχουσας ἀσματολογίας ἀπὸ τὸν Πέτρο καὶ πολὺ περισσό-
τερο στὴν εὐρύτατη διάδοση τοῦ ἔργου του ἀπὸ τοὺς μαθητές του στὰ ἀ-
μέσως ἐπόμενα χρόνια -σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν ἰσχνὴ διάδοση τοῦ ἔργου
τοῦ Πρωτοψάλτη, μὲ ἐξαίρεση τὰ παπαδικὰ καὶ καλοφωνικὰ μέλη - μὲ ἀ-
ποτέλεσμα τὸν «παραγκωνισμὸ» τῶν μελοποιήσεων τοῦ Δανιήλ ἀπὸ τὴν
ἐν χρήσει ψαλτικὴ πράξη. Ἐντούτοις, ἡ μέγιστη συμβολὴ τοῦ Πρωτοψάλ-
του δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ παραγνωρισθεῖ ἀπὸ τὴν μουσικολογικὴ
καὶ ἱεροψαλτικὴ κοινότητα, ἐφόσον αὐτὸς μπορεῖ να θεωρηθεῖ ὁ κύριος
θεμελιωτὴς τοῦ νέου τρόπου μελοποιίας.

Αὐτὸ τὸ ὄμολογουμένως δυσαναπλήρωτο κενὸ στὴν περὶ τοῦ βίου
καὶ ἔργου τοῦ τυρναβίτη μελουργοῦ βιβλιογραφία φιλοδοξεῖ, κατὰ τὸ
μᾶλλον ἡ ἥττον, νὰ καλύψει ἡ παρούσα.

3. Δομὴ καὶ διάρθρωση.

Ἡ σύνολη ἐργασία ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἀπαραίτητη Εἰσαγωγή, ποὺ περιλαμβάνει μιὰ συνοπτικὴ ἵστορικὴ ἀναδρομὴ καὶ περιγραφὴ τῆς ψαλτικῆς κατάστασης μέχρι καὶ τὴν ἐποχὴ ἀκμῆς του Δανιήλ, στὸ β' ἥμισυ τοῦ ιη' αἰ., καὶ δυὸ κεφαλαιώδη Μέρη.

Τὸ Πρῶτο Μέρος πραγματεύεται τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Δανιήλ ὡς ἵστορικὴ προσωπικότητα καὶ διασαφηνίζει τὰ τῆς ἵστορικῆς του διαδρομῆς ἀπὸ τὴν γέννησή του μέχρι καὶ τὸν θάνατό του. Τὸ Πρῶτο Μέρος χωρίζεται σὲ δυὸ Κεφάλαια. Τὸ πρῶτο ἐξ' αὐτῶν ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ στὰ ἐντοπισμένα σὲ ἔντυπα βιβλία καὶ χειρόγραφους μουσικοὺς ἢ μὴ κώδικες βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Πρωτοψάλτου. Σ' αὐτὸ τὸ πρῶτο κεφάλαιο ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ ὅτι ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ζωὴ τοῦ Δανιήλ στὰ Πατριαρχεῖα, τὴν γέννηση καὶ τὴν καταγωγή του, τοὺς διδασκάλους του στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη, τὴν ἐναλλαγὴ τῶν ψαλτικῶν ὄφφικίων καὶ τὸν θάνατό του. Στὸ τέλος δὲ τοῦ κεφαλαίου παρατίθεται ἔνας συνοπτικὸς βιογραφικὸς πίνακας ποὺ περιλαμβάνει κωδικοποιημένα τὰ κομβικὰ σημεῖα τοῦ βίου του.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ Πρώτου Μέρους ἀσχολεῖται μὲ τὸν δομέστικο, λαμπαδάριο καὶ Πρωτοψάλτη Δανιήλ. Σ' αὐτὸ συμπεριλαμβάνεται πίνακας χειρογράφων κωδίκων ὅπου ὁ Δανιήλ ἀναφέρεται ὡς κάτοχος ἐνὸς τῶν τριῶν ὄφφικίων ἐνῶ στὴ συνέχεια παρουσιάζονται ἔτεροι χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀποδόθηκαν στὸν Πρωτοψάλτη ἀπὸ πλῆθος ἐπώνυμων καὶ ἀνώνυμων κωδικογράφων ποὺ ἀνθολογοῦν ἐργα του στὰ πονήματά τους. Άκολούθως ἀναφερόμαστε στὶς στενὲς σχέσεις του μὲ τὴν λεγόμενη ἐξωτερικὴ μουσικὴ ἐνῶ τὸ κεφάλαιο κατακλείεται μὲ τὴν περὶ τῆς διδακτικῆς του δράσης παράγραφο, ὅπου ἀναφορὰ στὴν διδασκαλία του στὴν Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολὴ τοῦ 1776, καὶ στοὺς γνωστότερους μαθητές του.

Στὸ Δεύτερο Μέρος ἔξετάζεται τὸ πάσης φύσεως ἔργο τοῦ Δανιήλ.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ Δευτέρου Μέρους, μετὰ ἀπὸ μιὰ σύντομη περιγραφὴ τοῦ ἔργου του, ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τῆς ἔξηγητικῆς του δραστηριότητας παράλληλα μὲ τὴν ἔξέλιξη τῆς μουσικῆς σημειογραφίας. Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται ἡ ύμνογραφική του δράση, ἡ ἐνασχόλησή του δηλαδὴ μὲ τὴν ποίηση δεκαπεντασύλλαβων στίχων καὶ παρουσιάζεται τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν ποιημάτων, ἐνῶ ἡ ἐπόμενη παράγραφος ἀφορᾶ στὶς ἐνδείξεις γιὰ τὴν καδικογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Πρωτοψάλτου μὲ τὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ κάδικα Ἀγίου Στεφάνου Μετεώρων 127 καὶ τοῦ κάδικα Κουτλουμουσίου 402, ποὺ κατὰ πᾶσα πιθανότητα προήλθαν ἀπὸ τὴν δική του γραφίδα. Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου παρατίθεται ἑνας ἀναλυτικὸς ἐργογραφικὸς πίνακας τῶν Ἀπάντων τοῦ Πρωτοψάλτη, τὸ σύνολο δηλαδὴ τῶν μελοποιήσεών του καὶ ἐκτενῆς σχολιασμὸς ἐπ’ αὐτοῦ.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ Δευτέρου Μέρους ἀφορᾶ στὴν διάδοση τῶν ἔργων τοῦ Δανιήλ. Οἱ ἀναλυτικὸς πίνακας χειρογράφων περιλαμβάνει ὅλα τὰ μουσικὰ χειρόγραφα στὰ ὅποια ἀνθολογοῦνται συνθέσεις τοῦ Πρωτοψάλτη, καὶ εἶναι ταξινομημένος κατὰ σύνθεση. Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται οἱ ἐπώνυμες καὶ ἀνώνυμες ἔξηγήσεις καὶ συντμήσεις μελῶν τοῦ Δανιήλ ἐνῶ ἀκολουθεῖ δεύτερος ἀναλυτικὸς πίνακας, αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ τὶς σταχυολογούμενες στὰ πρῶτα ἔντυπα μουσικὰ βιβλία συνθέσεις.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο ἀφορᾶ στὴ Μελοποιία καὶ τὴν Συμβολὴ τοῦ Πρωτοψάλτη στὴν ἔξέλιξή της. Ἐδῶ ἀναφερόμαστε ἐπιγραμματικὰ στὶς μελοποιητικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς καὶ διεξοδικότερα στὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου ποὺ ἀποδίδεται στὸν Δανιήλ, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ κεφαλαίου σχετίζεται μὲ τὴν μορφολογικὴ ἔξέταση ἐπιλεγμένων συνθέσεών του: τοῦ Πολυελέου *Δοῦλοι, Κύριον*, τοῦ Χερουβικοῦ “Τμοῦ Οἱ τὰ Χερούβιμ σὲ ἥχο α’, τοῦ καλοφωνικοῦ μαθήματος *Μεγάλυνον, ψυχή μου* καὶ, ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Στιχηραρίου, τοῦ *Δοξαστικοῦ* τῶν Αἴνων τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἐν τέλει, ἐπιχειρεῖται μιὰ γενικὴ ἀποτίμηση τῆς συμβολῆς τοῦ Δανιήλ στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη.

M E R O S   P R O T O P S A L T O

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ

ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Χρόνος γεννήσεως καὶ θανάτου τοῦ Δανιήλ.

Είναι πραγματικὰ ἄξιο ἀπορίας, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ σύνηθες, τὸ γεγονὸς ὅτι γιὰ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς μεγάλους μουσικούς, ψάλτες καὶ κωδικογράφους τῶν περασμένων αἰώνων – χωρὶς βέβαια νὰ λείπουν καὶ οἱ ἐξαιρέσεις πού, μᾶλλον, ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα - εἶναι ἐλάχιστα τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα στὰ ὅποια μὲ ἀσφάλεια θὰ μποροῦσε νὰ ἀναφερθεῖ ὁ ἐπίδοξος ἔρευνητής. Γιὰ τοὺς περισσότερους ἐξ' αὐτῶν, λείπουν οἱ σαφεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν ζωὴν καὶ τὸ ἔργο τους ἀπὸ σύγχρονους ἢ μεταγε-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος νέστερους μουσικοὺς καὶ ἴστορικοὺς· λείπουν δηλ. πληροφορίες ποῦ θὰ μποροῦσαν νὰ φωτίσουν ἄγνωστες πτυχὲς τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς οἰκογενειακῆς τους ζωῆς, νὰ μᾶς γνωρίσουν τὶς συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὅποιες ἐργάστηκαν, ἀκόμη δὲ καὶ τοὺς παράγοντες ποῦ ἐπέδρασαν στὴν καλλιτεχνική τους δημιουργία. Ἐτσι καὶ γιὰ τὸν Δανιήλ, μόνο ἔμμεσες πηγὲς μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὴν ἔρευνα ὅσον ἀφορᾶ στὴν γέννηση, στὴ βιοτὴ καὶ τελικὰ στὸν θάνατό του.

Δυστυχῶς, ἡ χειρόγραφη καὶ ἔντυπη παράδοση δὲν μᾶς ἀφησε ἐπαρκῆ ἀποδεικτικὰ χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ χρόνο γεννήσεως καὶ θανάτου τοῦ μεγάλου μελουργοῦ. Μποροῦμε, ὅμως, βασισμένοι σὲ τεκμηριωμένες ἐπιστημονικὲς μελέτες καὶ καταγεγραμμένες ἴστορικὲς μαρτυρίες - ἀναφορὲς στὸ πρόσωπό του νὰ προσδιορίσουμε αὐτὸν τὸν χρόνο, ἔστω προσεγγιστικά.

1.1. Γέννηση.

Ο Δανιήλ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ φημισμένου Πρωτοψάλτου Παναγιώτου Χαλάτζογλου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως σαφῶς μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἀρχιδιάκονος Ἀντιοχείας Νικηφόρος Καντουνιάρης ὁ Χίος, σὲ δύο αὐτόγραφους κώδικες του.

Στὸν πρῶτο, τὸν κώδικα Βατοπαιδίου 1427, γραμμένο στὰ 1810 καὶ στὴ σελ. 659, ὁ Νικηφόρος παραθέτει πίνακα τῶν κατὰ καιροὺς ἀκμασάντων στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ ἀναφέρει λιτὰ· «Δανιήλ, πρωτοψάλτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μαθητὴς Παναγιώτου Χαλάτζογλου»²⁸.

Στὸν δεύτερο κώδικα, τὸν Ξηροποτάμου 318 γραμμένο περὶ τὸ 1810-1815, κάνει τὴν ἴδια σαφῆ ἀναφορὰ προσθέτοντας καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ιωάννου Τραπεζούντιου στοὺς μαθητὲς τοῦ Χαλάτζογλου· «Παναγιώτης Χαλάτζογλους, ὁ εἰς ἄκρον φθονερός, σύγχρονος Πέτρω τῷ Περεκέτη, καὶ

²⁸ B.L. S. Eustratiades, Arcadios deacon, *Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Monastery of Vatopedi on Mt Athos*, Harvard Theological Studies, XI, Cambridge, Harvard University Press, 1924, pp. 226-227.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος διδάσκαλος Ιωάννη καὶ Δανιὴλ τοῖς Πρωτοψάλταις’²⁹. Ακόμη, ἡ χρονολογία διαδοχῆς στὸ πατριαρχικὸ ἀναλόγιο τοῦ Παναγιώτη Χαλάτζογλου ἀπὸ τὸν Ιωάννη Τραπεζούντιο, τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς στὸ ἔτος 1736³⁰, συνεπῶς ἀπὸ τὸ ἔτος αὐτὸ καὶ ἐπειτα ὁ Δανιὴλ, ἀκολουθώντας στὰ ὄφφικα τὸν Ιωάννη, διακονεῖ στὸ Πατριαρχεῖο ὡς λαμπαδάριος. Συνυπολογίζοντας τὸ γεγονός ὅτι ὁ Δανιὴλ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς δεμέστικος (ἔνν. δομέστικος) τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας σὲ συνοδικὸ γράμμα τοῦ Πατριαρχῆ Σεραφεὶμ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1734³¹ καὶ μὲ δεδομένο ὅτι γιὰ νὰ ἀναλάβει τέτοια εὐθύνη προϋπετίθετο ἀντίστοιχη ψαλτικὴ ἐπάρκεια καὶ ἐμπειρία, ἄρα καὶ μακροχρόνια μαθητεία³², μποροῦμε βάσιμα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι κατὰ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων τοῦ δομέστικου στὸν πατριαρχικὸ ναό, βρισκόταν τουλάχιστον στὴν ἡλικία τῶν 25-30 ἔτῶν.

Ἐπομένως, ὡς χρόνος γεννήσεώς του θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ διάστημα τῶν ἔτῶν λίγο πρὸ τὸ 1710.

1.2. Θάνατος.

Γιὰ τὸν θάνατό του, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χρύσανθος μὲ μιὰ σύντομη ἀλλὰ περιεκτικὴ ἀναφορὰ· «Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης, ἡ μελωδικὴ σάλπιγξ τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος, κατήγετο ἀπὸ τὸ Τούρναβον κατὰ τὴν Λάρισσαν, περὶ δὲ τὸ ,αψπθ', Δεκεμβρίου κγ', ἡμέρα Σαββάτω εἰς τὰς 12 ὥρας ἔδωκε τὸ κοινὸν χρέος»³³. Πληροφορούμαστε ἔτσι ὅτι ὁ Πρωτοψάλτης Δανιὴλ πέθανε στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1789, ἡμέρα Σάββατο, κατὰ πάσα πιθανότητα στὴν Κωνσταντινούπολη. Φαίνεται ὅτι ἡ σημείωση αὐτὴ τοῦ Χρυσάν-

²⁹ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Άγιον Όρος*, Τόμος Α', Αθῆναι 1976, σ. 147.

³⁰ Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, *Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Μνημοσύνη, Τόμος Β', 1969, σ. 76. Ο Γ. Ι. Παπαδόπουλος (*Ιστορική Επισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Εκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, σ. 101) ἐσφαλμένως τοποθετεῖ τὴν διαδοχὴν τοῦ Χαλάτζογλου ἀπὸ τὸν Τραπεζούντιο, κατὰ τὸ 1748.

³¹ Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 88, καὶ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Μάρκος ὁ Εὐγενικός*, *Byzant. Zeitschrift* 11 (1902), σσ. 66-67, καὶ τοῦ ἴδιου, *Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ*, ΕΠ 8 (1904), σ. 18. Δημοσιεύθηκε καὶ ἀργότερα στὸν *Ἐκκλησιαστικὸ Φάρο*, Τόμος Στ', Ἔτος 1910.

³² Πρβλ. ἐδῶ τὴν γνωστότατη «νουθεσία πρὸς μαθητᾶς» τοῦ Πρωτοφάλτου Παναγιώτη Χρυσάφη· «ὅ θέλων μουσικὴν μαθεῖν καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι, θέλει πολλὰς ὑπομονᾶς, θέλει πολλὰς ἡμέρας...».

³³ Βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, *Θεωρητικὸν μέγα της μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. XXXV, σημ. γ'.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος

θου περὶ τῆς ἡμερομηνίας θανάτου τοῦ Δανιὴλ ἔγινε δεκτὴ ὡς ἀξιόπιστη ἀπὸ ὅσους μεταγενέστερους θὰ ἔγραφαν γιὰ τὸν συγκεκριμένο Πρωτοψάλτη. Κατὰ συνέπεια, ὅλες οἱ ἐξετασθεῖσες πηγὲς συμφωνοῦν ὅτι ὁ Δανιὴλ ἐτελεύτησε στὶς 23 Δεκεμβρίου 1789³⁴. Στὴν ύπόθεση ὅτι ὁ Δανιὴλ δὲν ζεῖ μετὰ τὸ 1790 συνηγοροῦν καὶ πλεῖστες ἄλλες μαρτυρίες, ἐντοπισμένες σὲ χειρόγραφους μουσικοὺς κώδικες ποῦ περιέχουν μελοποιήματά του.

‘Οπως γιὰ παράδειγμα στὸν κώδικα 981 τῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων³⁵, γραμμένο περὶ τὰ τέλη τοῦ ιη'- ἀρχές τοῦ ιθ' αἰῶνος, ὅπου (σελ. 29) ἡ σημαντικὴ ἀναφορὰ· «Ἄρχῃ σὺν Θεῷ ἀγίῳ καὶ τῶν χερουβικῶν· συντεθέντα (sic) παρὰ τοῦ μακαρίτον κὺρῳ Δανιὴλ, πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας»³⁶. Σὲ ἄλλον κώδικα, τὸν Αγ. Στεφάνου 49, ἐνα χειρόγραφο τοῦ Στεφάνου Δημητρίου Ζαρκιώτου ποῦ γράφτηκε κατὰ μαρτυρίᾳ τοῦ γραφέως στὰ 1793, στὸ φ. 127r ἀνθολογεῖται ἡ Δοξολογία τοῦ Δανιὴλ σὲ ἥχο βαρύ, μὲ τὴν σημείωση· «τοῦ μακαρίου κὺρῳ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου»³⁷ ἐνῶ λίγο πιὸ κάτω (φ. 187r), ὁ κωδικογράφος μας, ἐπαναλαμβάνει· «Κοινωνικὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, συντεθέντα παρὰ τοῦ μακαρίτον κὺρῳ Δανιὴλ, Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας». Παρόμοια ἀναφορά, δηλαδὴ «τοῦ μακαρίτου Δανιὴλ Πρωτοψάλτου», ἀπαντᾶ καὶ σὲ κώδικα τῆς Μονῆς Κωνσταμονίου, ποῦ γράφτηκε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1790 καὶ 1800 (Κωνσταμονίου 93, φ. 23r)³⁸.

Συνεπῶς, δὲν χωρεῖ καμία ἀμφισβήτηση· ὁ Δανιὴλ πεθαίνει στὶς 23 Δεκεμβρίου 1789, ἡμέρα Σάββατο, κατὰ πάσα πιθανότητα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν θέση του στὴν πρωτοψαλτία καλεῖται νὰ ἀναλάβει ὁ Ἰάκωβος Πελοποννήσιος.

³⁴ Βλ. Χ.Γ. Πατρινέλη, *Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας*, ὕπ. π., σσ. 78 καὶ 79, καὶ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἑκκλησιαστικῆς Μονστροκῆς*, ὕπ. π., σ. 102, καὶ τοῦ ἴδιου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ιστορίαν τῆς παρ' ἡμίν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὕπ. π., σ. 314, καὶ Μ. Γεδεών, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ*, Κ/πολις 1884, σ. 214.

³⁵ Ιβήρων 981, χφ τοῦ Δανιὴλ Πελοποννησίου.

³⁶ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Ὄρος*, Τόμος Γ', Αθήνα 1993, σ. 795-803.

³⁷ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Μετέωρα*, Αθήνα 2006, σ. 347.

³⁸ «Ἐτερος πολυέλεος· σύνθεσις τοῦ μακαρίτου Δανιὴλ Πρωτοψάλτου· ἥχος δ', Δούλοι, Κύριον». Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Ὄρος*, Τόμος Α', Αθῆναι 1975, σ. 677 καὶ 679.

2. Καταγωγή, μουσική κατάρτιση καὶ σπουδές.

2.1. Καταγωγή.

Τόσο ἡ χειρόγραφη μουσικὴ παράδοση ὅσο καὶ οἱ μεταγενέστερες ἔντυπες μουσικὲς ἢ μὴ ἐκδόσεις, συμφωνοῦν ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶχε πατρίδα τὸν Τύρωναβο, τὴν πόλη τῆς Θεσσαλίας ποὺ βρίσκεται κτισμένη στὶς παρυφὲς τοῦ Ὄλυμπου, βόρεια τῆς Λάρισας. Γιὰ τὴν καταγωγὴ του μᾶς πληροφορεῖ ὁ Χρύσανθος στὸ Μέγα Θεωρητικόν· «Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης, ἡ μελωδικὴ σάλπιγξ τοῦ ἡμετέρου αἰῶνος, κατήγετο ἀπὸ τὸ Τούρναβον κατὰ τὴν Λάρισσαν»³⁹. Η μαρτυρία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλους ἔγκριτους ιστορικούς, ὅπως ὁ Γ. Παπαδόπουλος καὶ ὁ Μ. Γεδεών⁴⁰. Ὅλοι δὲ οἱ μεταγενέστεροι αὐτῶν συγγραφεῖς, στὶς διάφορες μουσικολογικὲς ἢ ιστορικὲς μελέτες τους, χρησιμοποιοῦν ἀβίαστα αὐτὴν τὴν πληροφορία.

Ο Τύρωναβος, καθόλη τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς, ἀποτελοῦσε πνευματικό, θρησκευτικὸ καὶ οἰκονομικὸ κέντρο τῆς εὐρύτερης περιοχῆς, μὲ ἀξιοζήλευτη ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα. Εἰδικότερα κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ιζ’ καὶ τὶς ἀρχές τοῦ Ιη’ αἰ., στὴν πόλη λειτουργοῦσε ἡ περίφημη Σχολὴ τοῦ Τυρνάβου, γνωστὴ ὡς «Ἐλληνομουσεῖο», στὴν ὥποια ἀργότερα δίδαξαν ἐπιφανεῖς Τυρναβίτες καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι τοῦ Γένους (ὅπως οἱ Άλεξανδρίδης, Ιωάννης Πέζαρος, Κων/νος Κούμας⁴¹ κ.ἄ.). Ἐνδεικτικό τῆς περιόδου ἀκμῆς ποὺ διήγε ἡ πόλη εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ἦδη ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Ιη’ αἰ. ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης εἶχε μεταφερθεῖ στὸν Τύρωνα-

³⁹ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. XXXV, σημ. γ'.

⁴⁰ Γ. Παπαδόπουλος, Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 102, καὶ τοῦ ἰδίου, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ιστορίαν τῆς παρ’ ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 313, Μ. Γεδεών, Χρονικά τοῦ Πατριαρχικοῦ Οίκουν καὶ Ναοῦ, Κων/πολις 1884, σ. 213.

⁴¹ Αναλυτικὴ βιογραφία τῶν δυὸς διδασκάλων, τοῦ Ιωάννου Πέζαρου καὶ τοῦ μαθητῆ του, Κωνσταντίνου Κούμα, παραθέτει ὁ Κ. Ν. Σάθας στὸ ἔργο του· *Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν διαλαμψάντων Ἑλλήνων*, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821), Αθῆναι 1868, σσ. 590-593 (για τὸν Πέζαρο) καὶ 676-678 (για τὸν Κούμα, ὅπου καὶ τὸ σύνολο τῶν συγγραμμάτων του).

Τὸ ἀν ὁ Δανιὴλ ἔζησε τὰ παιδικά του χρόνια ἡ ἔστω μέχρι τὴν πρώτη του νεότητα στὴν γενέτειρά του, προτοῦ μετακινηθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, δυστυχῶς, δὲν μπορεῖ μὲ ἀκρίβεια νὰ πιστοποιηθεῖ. Ὁπως ἐπίσης δὲν μποροῦμε μὲ ἀσφάλεια νὰ βεβαιώσουμε τὸ ἀν ἔλαβε τὴν βασικὴ ἐγκύκλιο παιδεία στὴ Σχολὴ τῆς πόλης, ἡ ἀν μαθήτευσε σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς λόγιους καὶ διδασκάλους ποῦ δροῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὴν περιοχή. Πάντως, ἀν ὅχι νωρίτερα, τουλάχιστον στὰ τέλη τῆς ἐφηβικῆς του ἡλικίας (γύρω στὰ 1730) βρέθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη εἴτε – τὸ πιθανότερο, ὅπως δείχνει ἡ μετέπειτα ζωή του - γιὰ νὰ σπουδάσει τὴν Ψαλτική, εἴτε γιὰ βιοποριστικοὺς λόγους⁴³. Ἡταν, ἄλλωστε, ἀρκετὰ συνθισμένο φαινόμενο γιὰ τοὺς νέους της ἐπαρχίας νὰ ἀναζητοῦν καλύτερες συνθῆκες διαβίωσης ἀφ' ἐνός, ἡ καὶ τὴ δυνατότητα νὰ σπουδάσουν στὴν περίφημη Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ ποῦ λειτουργοῦσε στὸ Πατριαρχεῖο, ἀφ' ἐτέρου.

‘Ο Τύρναβος, καὶ μπορεῖ νὰ σεμνύνεται γι' αὐτό, ἀποτελεῖ γενέτειρα πόλη καὶ ἄλλων γνωστῶν ἡ λιγότερο ἐπώνυμων μελουργῶν. Καταγωγὴ «ἐκ τῆς ἀριζήλου πολιτείας Τυρνάβου»⁴⁴, εἶχε μιὰ μεγάλη μουσικὴ φυσιογνωμία ποῦ ἔζησε καὶ ἥκμασε περίπου ἐναν αἰώνα νωρίτερα. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐναν ἐκ τῶν τεσσάρων λαμπρῶν μελουργῶν καὶ διδασκάλων τῶν τελῶν τοῦ ιζ' αἰ., τὸν μαθητὴ τοῦ περίφημου Πρωτοψάλτη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Παναγιώτη Χρυσάφη τοῦ νέου, τὸν Γερμανὸ, ἀρχιερέα Νέων Πατρῶν⁴⁵ (τῆς σημερινῆς Υπάτης Φθιώτιδος). Τὴν χορεία δὲ τῶν τυρναβι-

⁴² Βλ. Β. Γ. Σκρούμπη, *Τύρναβος, Ιστορικές-Λαογραφικές Αναδρομές*, Β' Ἐκδοση, Δῆμος Τυρνάβου, Τύρναβος 2001, σ. 16.

⁴³ Πολλοὶ νέοι, κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, μετακόμισαν στὴν Πόλη γιὰ νὰ ἐργαστοῦν ἡ νὰ σπουδάσουν. Τὸ πλήθος τῶν νεομαρτύρων ποῦ μαρτύρησε ἐκεὶ καὶ εἰδικὰ ἡ μελέτη τοῦ βίου τους, ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὴν μετάβασή τους στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφορές, ἐπιβεβαιώνουν τοῦ λόγου τὸ ἀληθὲς.

⁴⁴ Ιβήρων 696, φ. 120v.

⁴⁵ Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ Γερμανοῦ, μᾶς πληροφορεῖ ὁ κώδικας Ιβήρων 696, φ. 120v, μιὰ Ανθολογία γραμμένη στὸ β' ἥμισυ τοῦ ιτ' αἰ. Περισσότερα γιὰ τὴ ζωή, τὴ δράση καὶ τὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ Γερμανοῦ βλ. σὲ Γρ. Στάθη, *Γερμανὸς Αρχιερεὺς Νέων Πατρῶν* (β' ἥμισυ ιζ' αἰώνος). Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, ζ' Μουσικολογικὴ Σπουδή, Ανάτυπο, Αθήνα 1998, ΕΚΠΑ, «Ἐπίσημοι Λόγοι περιόδου ἀπὸ 31.8.1988 ἕως 31.8.1991», Τόμος Λ', σσ. 391-418, καὶ τοῦ ἴδιου, *Γερμανὸς Νέων Πατρῶν*, «Μελουργοὶ

‘Ο Δωμήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος

τῶν μελοποιῶν, μὲ σαφῶς μικρότερη ἀλλὰ ὡς ἔνα βαθμὸς σημαντικὴ μελουργικὴ δράση, συμπληρώνουν συνθέτες ὅπως ὁ Αθανάσιος Τυρναβίτης, ποῦ μελοποίησε μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα σειρὰ συντόμων Κεκραγαρίων⁴⁶ καὶ πέντε ἐκτενῆ Χερουβικὰ⁴⁷ καὶ ὁ συνθέτης καὶ καδικογράφος Στέργιος Τυρναβίτης ποὺ ἔζησε μεταξὺ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ιη' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αἰ. καὶ συνέθεσε τέσσερα Κοινωνικὰ⁴⁸ καὶ ἔνα Χερουβικὸ⁴⁹, ἐνῶ συνέγραψε καὶ δυὸ αὐτόγραφους κώδικες, τοὺς Βατοπαιδίου 1459⁵⁰ (Ἀνθολογία τοῦ ἔτους 1782) καὶ Παντελεήμονος 981⁵¹ (Ἀναστασιματάριον Χρυσάφου τοῦ νέου), μὲ τὴν ὑπογραφὴν: «Τέλος τοῦ Αναστασιματαρίου εἰς Λάρισαν· χεὶρ Στεργίου τοῦ καὶ ψάλτου - 1795 Οκτωβρίου 25».

Ἐπιπλέον, ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Θεσσαλίας ἔχει να ἐπιδείξει μεγάλο πλῆθος ἀξιόλογων μελοποιῶν, μὲ ἀξιοσημείωτη συνεισφορὰ στην ψαλτικὴ μας παράδοση. Ἐδῶ πρέπει ἀπαραίτητως νὰ μνημονευθοῦν ὁ περίφημος Πρωτοψάλτης Λαρίσης Αναστάσιος ὁ Ραψανιώτης⁵². ὁ «μουσικώτατος [...] καὶ ἐκ πόλεως Τρίκκης»⁵³, μαθητὴς τοῦ Ραψανιώτη καὶ καθηγούμενος τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ἵερομόναχος Παρθένιος Όρφιδης· ὁ μελοποιός, καδικογράφος καὶ ἔξηγητής, γνωστὸς μαθητὴς τοῦ Πέτρου λαμ-

⁴⁶ Τοῦ ιζ' αιώνα», Πρόγραμμα MMA 1995-1996, Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 1995, σσ. 31-41.

⁴⁷ Δοχειαρίου 328 (ιη' αἰ.), φ. 186r · «Κεκραγάρια σύντομα, κὺρο Θεοδωράκη Τυρναβίτη». Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον ὄρος*, Τόμος Α', Αθῆναι 1975, σ. 378.

⁴⁸ Βατοπαιδίου 1254 (ιη' αἰ.), φφ. 547v-552r. «ἔτερα διεξοδικὰ (ἐνν. Χερουβικὰ) τοῦ κύρο Θεοδώρου Τουρναβίτου». Βλ. Κων/νου Καραγκούνη, *Η παράδοση καὶ ἔξηγηση τοῦ μέλους τῶν Χερουβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας*, IBM, Μελέται, 7, Αθῆναι 2003, σσ. 445-446.

⁴⁹ Καρακάλλου 217, φφ. 80r-84v. Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον ὄρος*, Τόμος Γ', Αθῆναι 1993, σσ. 414-415.

⁵⁰ Καρακάλλου 217, 69v-71r. Βλ. Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 413.

⁵¹ Βλ. Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἑκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821, Συμβολὴ στὴν Ἕρευνα τοῦ Νέου Ελληνισμοῦ*, Ἐκδοση τῆς Εθνικῆς Τραπέζης τῆς Ελλάδος, Αθῆνα 1980, σ. 210.

⁵² Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον ὄρος*, Τόμος Β', Αθῆναι 1976, σ. 351.

⁵³ Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Αναστάσιος δραστηριοποιήθηκε μακριὰ ἀπὸ τὰ δυὸ μεγάλα κέντρα ἀνθησης τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ Αγιον Όρος, ἐπιβλήθηκε, χάρη στὴ μελουργικὴ του δεινότητα, σὲ ὀλόκληρο τὸ φάσμα τῆς χειρόγραφης μουσικῆς παράδοσης καὶ γνώσισε εὐρύτατη διάδοση. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς συνθετικῆς του ίκανότητας, ὁ καλλωπισμὸς τοῦ Οἰκηματαρίου. Κατέστη ἔτσι ὁ μόνος ἐπώνυμος μελουργὸς τοῦ Οἰκηματαρίου μετὰ τὸν Ιωάννη Κλαδᾶ. Ἐξάλλου, εἶναι καὶ ὁ μόνος μελοποιός, ἐκτὸς τοῦ Πέτρου τοῦ Μπερεκέτη, τοῦ ὅποιου τὸ ἔργο παραδόθηκε συγκεντρωμένο σὲ ἔναν αὐτοτελῆ κώδικα Απάντων.

⁵⁴ Βλ. Γρ. Στάθη, *Παρθένιος ἱερομόναχος Μετεώριτης (δ' τέταρτο ιη' αἰ.) – Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ανάτυπο, Ἐπίσημοι Λόγοι Περιόδου 1.9.1993 ἕως 31.8.1999, Τόμος ΛΒ', ΕΚΠΑ, Αθῆναι 2004, ὅπου καὶ ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν βιογραφία καὶ ἐργογραφία τοῦ Παρθενίου στοιχεῖα.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος παδαρίου⁵⁴, Ρηγίνος «ἐκ κώμης Ζαγορᾶς τοῦ Πηλίου»· ὁ Δανιήλ Δουσικιώτης ἀπὸ τὴν Ἱερά Μονὴ τοῦ ἀγίου Βησσαρίωνος Δουσίκου, ποὺ ἥκμασε κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ β' ἥμισυ τοῦ Ιζ’ ἔως τὸ α' τέταρτο τοῦ ιη’ αἰ.. ὁ σύγχρονος τοῦ Δανιήλ Δουσικιώτου, Παῦλος ἵερεὺς ὁ Σκοπελίτης· οἱ ἐπίσης ἐκ Σκοπέλου, Ἰγνάτιος ἱερομόναχος (παραγωγικότατος καθικογράφος μουσικῶν χειρογράφων⁵⁵ ποὺ ἔζησε μέχρι τὸ γ' τέταρτο τοῦ ιη’ αἰ.) καὶ Εὐαγγελινὸς Βαΐνογλου⁵⁶ κ. ἄ.

2.2. Μουσικὴ κατάρτιση - σπουδές.

Γιὰ τὴν μουσικὴν παιδεία τοῦ Δανιήλ, τοὺς διδασκάλους του στὴν Ψαλτικὴν Τέχνην καὶ τὴν μαθητεία του πλησίον τους, πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὸν βρίθοντα σχετικῶν μαρτυριῶν καὶ ἀναφορῶν χειρόγραφο μουσικὸν πλοῦτο, ὅπως καὶ στὰ ἐμπεριστατωμένα καὶ ἔγκυρα συγγράμματα τῶν ἀξιόλογων μεταγενέστερων ίστορικῶν ποὺ μᾶς παρέχουν ἀντίστοιχες σημαντικὲς πληροφορίες.

Διδάσκαλος τοῦ Δανιήλ φέρεται, κατ’ ἀρχήν, ὁ Τραπεζούντιος στὴν καταγωγὴν Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Παναγιώτης ὁ Χαλάτζογλου⁵⁷, σύμφωνα μὲν μαρτυρίᾳ τοῦ προμνημονευθέντος καθικα Ξηροποτάμου 318⁵⁸, ὅπου ἀπὸ τὸ φ. 140r καὶ ἔξῆς ὑπάρχει ἀναλυτικὸς ἀλφαβητικὸς κατάλογος «τῶν ὅσων κατὰ διαφόρους καιροὺς ἥκμασαν ἐν τῇ μουσικῇ τῇ ἐκκλησιαστικῇ, καὶ μερικῶς περὶ διαθέσεων τούτων». Λίγο πιὸ κάτω, διαβάζουμε· «Παναγιώτης Χαλάτζογλους, ὁ εἰς ἄκρον φθονερός, σύγχρονος

⁵⁴ Κουτλουμουσίου 441, ἀρχὲς ιθ’ αἱ, αὐτόγραφο τοῦ Ρηγίνου. Στὸ φ. 1r ἀναγράφεται· «Παλαιὰ κατ’ ἥχον Κεκραγάρια, ἀτινα ἐξηγήθησαν παρὰ κὺρο Πέτρου Λαμπαδαρίου τοῦ ἡμέτερου διδασκάλου πρὸς ὠφέλειαν τῶν φιλομαθῶν». Παρόμοιες ἀναφορές, ἐνδεικτικές τῆς σχέσης μαθητείας Ρηγίνου καὶ Πέτρου ἀπαντοῦν καὶ λίγο πιὸ κάτω (φ. 61r).

⁵⁵ Βλ. Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σσ. 45, 161, 166-167.

⁵⁶ Ο Εὐαγγελινὸς Σκοπελίτης ἐκτὸς ἀπὸ ἀξιόλογος μελοποιὸς ὑπῆρξε καὶ γραφέας ἐπτὰ μουσικῶν καθίκων. Περισσότερα γὰρ τὸν μελουργὸν καὶ καθικογράφο Εὐαγγελινό, βλ. σὲ Κων/νου Καραγκούνη, *Η παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τῶν Χερουβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας*, ὅπ. π., σσ. 449-452.

⁵⁷ Γιὰ τὸν Πρωτοψάλτη Παναγιώτη Χαλάτζογλου βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π. σ. 74 καὶ 83.

⁵⁸ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἀγιον Ὄρος*, Τόμος Α’, ὅπ. π., σ. 147.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος Πέτρω τῷ Περεκέτῃ, καὶ διδάσκαλος Ἰωάννη καὶ Δανιὴλ τοῖς Πρωτοψάλταις»⁵⁹. Καὶ σὲ ἄλλον κώδικα, τὸν Βατοπαιδίου 1427, ἀναγράφεται· «Δανιὴλ, πρωτοψάλτης τῆς μεγάλης ἐκκλησίας καὶ μαθητὴς Παναγιώτου Χαλάτζογλου»⁶⁰. Στὴν παραπάνω ἀναφορὰ συνηγορεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Χρυσάνθου· «Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης, μαθητὴς Παναγιώτου Χαλάτζογλου»⁶¹, ἐνῶ καὶ ὁ μεταγενέστερος ἴστορικὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, Γ. Παπαδόπουλος, μᾶς παραθέτει τὴν ἵδια ἀκριβῶς πληροφορία· «Δανιὴλ πρωτοψάλτης τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ὁ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, μουσικὸς ἔξοχος, σεμνωνάμενος διά τε τὸ εὑφωνον αὐτοῦ καὶ τὸν εὔσχημον τοῦ ψάλλειν τρόπον, μαθητὴς ἐγένετο Παναγιώτου τοῦ Χαλάτζογλου, συνέψαλλε δὲ μετὰ Ἰωάννου Τραπεζούντιου τοῦ Πρωτοψάλτου»⁶², καὶ ἀλλοῦ· «Δανιὴλ ὁ ἀπὸ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, μαθητὴς Παναγιώτου τοῦ Χαλάτζογλου»⁶³.

Ο Χαλάτζογλου, λοιπόν, διετέλεσε κοινὸς δάσκαλος τοῦ Δανιὴλ καὶ τοῦ Ἰωάννη Τραπεζούντιου, ὁ ὅποιος μάλιστα τὸν διαδέχτηκε στὴν πρωτοψαλτία στὰ 1736⁶⁴. Συμμαθητὲς τῶν δύο Πρωτοψαλτῶν ὑπήρξαν καὶ ἄλλοι σημαντικοὶ μελοποιοί, καδικογράφοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες. Ἐπιφανέστερος ὅλων, ὁ σύγχρονος τοῦ Δανιὴλ, ἐπίσκοπος πρώην Τήνου, Κύριλλος ὁ Μαρμαρηνός, ὁ ὅποιος «παρουσιάζεται ως ἡ μουσικὴ προσωπικότητα τῆς περιόδου μὲ τὰ περισσότερο διευρυμένα ἐνδιαφέροντα στοὺς τομεῖς τῆς σύνθεσης, τῶν ἐξηγήσεων, τοῦ θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ καὶ τῆς ἴστορικῆς ἔρευνας»⁶⁵ καί, καθὼς φαίνεται, μὲ ἐξαιρετικὰ ψαλτικὰ προσόντα ἐφόσον συνέψαλλε, ἐνίστε, μὲ τοὺς Ἰωάννη καὶ Δανιὴλ στὸν πατριαρχι-

⁵⁹ Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 149.

⁶⁰ Βλ. S. Eustratiades, Arcadios deacon, *Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Monastery of Vatopedi on Mt Athos*, ὅπ. π., pp. 226-227.

⁶¹ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. XXXV.

⁶² Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἰστορίαν τῆς παρ'* ἡμίν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 313.

⁶³ Γ. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 102. Καὶ ὁ Μ. Γεδεών ἀναφέρει τὴν σχέση διδασκάλου - μαθητῆς τῶν Χαλάτζογλου καὶ Δανιὴλ. Βλ. M. Γεδεών, *Χρονικὰ τοῦ Πατριαρχικοῦ Οἴκου καὶ Ναοῦ*, Κωνσταντινούπολις 1884, σ. 213.

⁶⁴ Βλ. X. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 76.

⁶⁵ Βλ. M. Χατζηγιακούμη, *Η ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἀλωση (1453-1820)*, Κέντρον Ἐρευνῶν καὶ Ἐκδόσεων, Αθήνα 1999, σ. 72.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος κὸ ναὸ⁶⁶. Ἔτερος γνωστὸς μαθητὴς τοῦ Χαλάτζογλου ὑπῆρξε καὶ ὁ κωδικογράφος Ἀναστάσιος Βάϊας⁶⁷.

Ἐξάλλου, μεγάλη ἐπιφροὴ στὴν ὅλη δράση τοῦ Δανιὴλ πρέπει νὰ ἔσκησε καὶ ὁ συμφοιτητής του στὸν κοινὸ διδάσκαλο Παναγιώτη Χαλάτζογλου, Ἰωάννης Πρωτοψάλτης ὁ Τραπεζούντιος⁶⁸, ἀν καὶ δὲν ἔχουμε γραπτὲς ἀποδείξεις ὅτι ὁ Δανιὴλ μαθήτευσε στὸν Ἰωάννη. Γνωρίζουμε, ἐντούτοις, ὅτι ὁ Τραπεζούντιος δίδαξε τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη στὴν Α' Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολὴ⁶⁹ ποὺ συστήθηκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως στὰ 1727, ἐπὶ Πατριάρχου Παϊσίου Β' τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας⁷⁰. Στὴν ἕδια Μουσικὴ Σχολὴ δὲν ἀποκλείεται νὰ φοίτησε καὶ ὁ Δανιὴλ, ἀν καὶ ἐφόσον βέβαια εἶχε μεταβεῖ στὴ Κωνσταντινούπολη. Κι αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δὲν φαίνεται ἀπίθανο, μὲ δεδομένο ὅτι μετὰ κάποιο χρόνο τοποθετεῖται δομέστικος τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἦταν, κατὰ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του, ἐγκρατής της μουσικῆς καὶ ἔμπειρος ψάλτης.

Πάντως, εἴτε ὁ Δανιὴλ μαθήτευσε στὸν Ἰωάννη εἴτε ὅχι, ἡ μορφὴ τοῦ δευτέρου δεσπόζει στὰ ψαλτικὰ πράγματα ἀπὸ τὸ 1736 (ὅταν διαδέχεται τὸν Χαλάτζογλου) μέχρι καὶ τὸ 1770, ἔτος θανάτου του. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνθέσεις ποὺ μᾶς παρέδωσε, τὸ σημαντικότερο ἔργο του ἦταν ἡ ἐξήγηση

⁶⁶ Γ. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἰστορίαν τῆς παρ'* ἡμίν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 313.

⁶⁷ Βλ. Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σ. 84.

⁶⁸ «Ο δὲ διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης, τὰ αὐτὰ ἀρυσάμενος ἀπὸ τοῦ διδασκάλου Παναγιώτου, τὸν ἐξηγηματικὸν αὐτὸν τρόπον ἥθελε νὰ μιμηταί». Βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, *Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. XLIX. Γιὰ τὸν Πρωτοψάλτη Ιωάννη, βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π. σ. 76-78.

⁶⁹ Βλ. Μ. Γεδεών, *Η παρ'* ἡμίν διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ΕΑ, ‘Ἐτος Η’ (1887-1888), Τόμος 12, ὅπου (σ. 35): «Τὸ Πατριαρχεῖον ἐφέροντισε ‘να συστήσῃ ἐν Φαναρίῳ, ἐντὸς τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς, σχολὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Παϊσίου Β' τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας, τῷ 1727» καὶ στὴ σ. 36: «[...] ὁ διαληφθεὶς ἐντιμότατος δομέστικος κυρίτζη Ιωαννάκης φροντίζων ὡς κύριον χρέος ἀπαραίτητον, ψάλλειν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ διδάσκειν τοὺς μαθητὰς τὰ μουσικὰ μαθήματα». (Ἀπόσπασμα ἀπὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ Πατριάρχου Παϊσίου Β', γιὰ τὴν ἰδρυση μουσικῆς σχολῆς, *Κώδηξ Β'* τοῦ Κριτίου (ἐν τῷ Πατριαρχείῳ), σσ. 471-472).

⁷⁰ Ή μέριμνα τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ τὴν διαφύλαξη τῆς τεράστιας μουσικῆς μας κληρονομιᾶς δὲν ἔξαντλήθηκε σ' αὐτὴν τὴν πρώτη κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ Μουσικὴ Σχολὴ, καθὼς «δύο δὲ Μουσικαὶ Σχολαὶ ἴδρυνται· μία τὸ 1776 [...] καὶ ἔτέρα τὸ 1815. [...] πρὸ τούτων δὲ καὶ ἔτέρα τὸ 1727, ἡ ἐν τῇ ὁποίᾳ διδασκαλίᾳ, φαίνεται νὰ ‘δωκεν ἀφορμὴν εἰς Ιωάννην τὸν Τραπεζούντιον, ἵνα ἵδη τὴν ἀνάγκην τῆς καθιερώσεως γραφῆς ἀπλουστέρας καὶ μᾶλλον εὐλήπτου τοῖς διδασκομένοις». Σ. Καρᾶ, *Η βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία*, ὅπ. π., σ. 9.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος τῆς ἀρχαίας μουσικῆς γραφῆς, κατὰ τὸ παρόδειγμα τοῦ Μπαλασίου, καὶ ἡ χρήση ἀναλυτικότερου τρόπου παρασήμανσης τῶν μελῶν, ὥστε νὰ γίνει πιὸ εύκολη ἡ ἐκμάθησή της⁷¹. Οἱ διάδοχοί του, στὰ βήματα τοῦ προκατόχου τους, ἀναπτύσσουν ἔτι περισσότερο τὴν ἐξηγηματικὴ-ἀναλυτικὴ μουσικὴ γραφὴ γιὰ νὰ φτάσει ἀργότερα στὴν πλήρη ἀνάλυσή της μὲ τοὺς Τρεῖς Διδασκάλους. Καί, ὅπως χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸν Πρωτοψάλτη Ιωάννη ἀναφέρει ὁ Γρ. Στάθης, περὶ αὐτὸν «ἐκκολάπτονται καὶ ἀναδεικνύονται ὅλοι οἱ μετεγενέστεροι μεγάλοι καὶ σημαντικότατοι μελουργοὶ· ὁ Δανιήλ λαμπαδάριος καὶ Πρωτοψάλτης, ὁ Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος, ὁ Ιάκωβος Πρωτοψάλτης καὶ ὁ Πέτρος ὁ Βυζάντιος»⁷².

3. Ἀνάρρηση στο πατριαρχικὸ ἀναλόγιο· ἡ διαδοχὴ τῶν ψαλτικῶν ὀφφικίων.

Οἱ ψάλτες ποῦ κατὰ καιροὺς ὑπηρέτησαν στὸ Πατριαρχεῖο, ὡς ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοὶ, ἔπειτα νὰ διάγουν «βίον σώφρονα, εὐπρεπῆ καὶ σύμφωνον μὲ τὸ πατριαρχικὸ περιβάλλον»⁷³. Ἐπιπροσθέτως, ἔπειτα νὰ συγκεντρώνουν «ἰδιαίτερα προσόντα ψαλτικὰ καὶ ἐξωτερικὴν παράστασιν»⁷⁴. Ἡ πρόσληψη δὲ κάθε νέου προσώπου στὸν πατριαρχικὸ ναὸ ἦταν ἀπόφαση τοῦ ἰδίου τοῦ Πατριαρχῆ μετὰ ἀπὸ ὑπόδειξη καὶ ἔγκριση τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ τοῦ Λαμπαδαρίου, οἱ ὅποιοι ἦταν καὶ οἱ ἀμεσαὶ ὑπεύθυνοι γιὰ τὸν κατάλληλο καταρτισμὸ τοῦ νεοπροσληφθέντος⁷⁵.

⁷¹ Ο Σ. Καρᾶς (*Η βυζαντινή μουσική σημειογραφία*, ὅπ. π.). σημειώνει «Πρὸ τούτου [τοῦ Ιωάννου], Μπαλάσιος ἴερεύς, ὁ Νομοφύλαξ καὶ Ακάκιος Χαλκεόπονλος, Πρωτοψάλτης ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης ἐν Χάνδακι Κρήτης, συστηματικῶς ἀναλύοντιν τὴν παλαιὰν στενογραφίαν» (σ. 10). Καὶ λίγο πιὸ κάτω (σ. 74), ἀναφέρει· «Τὴν ὄδὸν ταύτην τῆς ἀναλύσεως, ἦν διήνοιξεν ὁ Μπαλάσιος, ἀκολουθοῦσιν ἀμέσως κατόπιν ἄλλοι εἰς εὐρυτέραν κλίμακα, κυρίως δὲ ὁ Τραπεζούντιος Ιωάννης ὅστις πολλὰ τῶν ἐν τῇ πρώτῃ στενογραφίᾳ γεγραμμένων μαθημάτων ἔγραψε κατ’ ἀναλυτικότερον τρόπον [...] ὑποβοηθῶν καὶ οὕτος εἰς τὴν ταχυτέραν ἐκμάθησιν τῆς μουσικῆς».

⁷² Βλ. Γρ. Στάθη, Οἱ ἀναγραμματισμοὶ, ὅπ. π., σ. 132.

⁷³ Αγγ. Βουδούρη, Οἱ Μουσικοὶ Χοροὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς κάτω χρόνους, Ανατύπωσις ἐκ τῆς Ὁρθοδοξίας, Κωνσταντινούπολις 1935, σ. 3.

⁷⁴ Αγγ. Βουδούρη, ὅπ. π.

⁷⁵ Αγγ. Βουδούρη, ὅπ. π.

Ακόμη καὶ σήμερα στὸ Πατριαρχεῖο, ὅπως καὶ σὲ κάθε ὁρθόδοξο ναὸ, κατὰ τὴν τέλεση τῶν ἀκολουθιῶν ἀποδίδεται σὲ κάθε ψάλλοντα συγκεκριμένος ρόλος καὶ θέση, βάσει τῆς ὑπάρχουσας καὶ ἀπαρέγκλιτα τη-ρουμένης ἵεραρχικῆς δομῆς. Πρῶτος τῇ τάξει καὶ κορυφαῖος τοῦ δεξιοῦ χοροῦ ὁ Πρωτοψάλτης⁷⁶, ἐνῶ προεξάρχων τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ ὁ Λαμπα-δάριος⁷⁷. Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν πατριαρχικὴν πρακτικήν, Πρωτοψάλτης καὶ Λαμπαδάριος συνεπικουροῦνται ἀπὸ τοὺς «δεύτερους ψάλτες» τοῦ δεξιοῦ καὶ τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ, τὸν Α' καὶ Β' Δομέστικο⁷⁸, ἀντίστοιχα.

3.1. Δομέστικος.

Πρώτη μνεία τοῦ Δανιήλ ὡς Δομέστικου, διαδεχθέντος τὸν Ἰωάννη Τραπεζούντιο ὁ ὅποιος ἀνέλαβε τὴν λαμπαδαρία, ἔχουμε τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1734. Ο Χ. Πατρινέλης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «εἰς συνοδικὸν γράμμα τοῦ Πατριάρχου Σεραφεὶμ⁷⁹ ἀπολυθὲν τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1734, ὑπογράφει μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ Δανιήλ δεμέστικος⁸⁰ [ἐνν. δομέστικος]». Ἐπίσης, στὸν κώδικα 323 τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, αὐτόγραφο τοῦ Τραπεζούντιου, ἀναγράφεται ὡς περίοδος συγγραφῆς ὁ Ἰανουάριος τοῦ 1734, ἐνῶ ὁ Ἰωάννης ὑπογράφει ὡς λαμπαδάριος· «παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου λαμ-παδαρίου ἐν ἔτει ,αψιλδ' ἰαννοναρίω»⁸¹. Ακόμη, τὸν Απρίλιο τοῦ ἴδιου ἔτους,

⁷⁶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π. σ. 70, καὶ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. LII, σημ. α, ὅπου «ὁ μὲν δεξιὸς πρῶτος ψάλτης ἔχει τὸ ὀφθίκιον νὰ ἀνομάζηται Πρωτοψάλτης».

⁷⁷ «Λαμπαδάριος ἐστὶν ὁ πρῶτος ψάλτης τοῦ ἀριστεροῦ χοροῦ», σημειώνει ὁ πατριάρχης Παΐσιος Α', σὲ ἐπιστολή του πρὸς τὸν Μόσχας Νίκωνα (βλ. Κ. Δελικάνη, Πατριαρχικὰ ἔγγραφα, Τόμος Γ', Κωνσταντινούπολις 1905, σ. 56). Πρβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π. καὶ Χρυσάνθου, ὅπ. π.

⁷⁸ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., καὶ Χρυσάνθου, ὅπ. π.

⁷⁹ Πρόκειται γιὰ τὸν Σεραφεὶμ Α', ὁ ὅποιος διετέλεσε Πατριάρχης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου κατὰ τὴν περίοδο 1733-1734. Βλ. Αθ. Ψηφλάντη Κομνηνού, Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν, 1453-1789, Κωνσταντινούπολις 1870, σσ. 337-338, καὶ M. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, Lornz & Keil, Κωνσταντινούπολις 1890, σσ. 632-634.

⁸⁰ Βλ. X.G. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 88, καὶ A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μάρκος ὁ Εὐγενικός, Byzant. Zeitschrift 11 (1902), σσ. 66-67, καὶ τοῦ ἴδιου, Δύο κώδικες τῆς βιβλιοθήκης Νικολάου Καρατζᾶ, EA 8 (1904), σ. 18.

⁸¹ Βλ. A. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Τεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, Τόμος Α', 1891, Αναστατικὴ Ἔκδοση, 1963, σ. 371. Πρβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 84. Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τῶν περιεχόμενων στὸν κώδικα μελῶν, περιλαμβάνονται καὶ μέλη «Παναγιώτου πρωτοψάλτου, ἡμετέρου διδασκάλου».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
 ὁ Ἰωάννης συντάσσει τὸν κώδικα Δοχειαρίου 342⁸², στὸν ὃποιο ὑπογράφει
 πανομοιότυπα (φ. 89r). «ἡ παροῦσα βίβλος, ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου λαμ-
 παδαρίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας· ἐν ἔτει ,αψιλδ' [1734] ἀπριλλίω». Ἡ μαρ-
 τυρία εἶναι ἔξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴν ἔρευνά μας. Ἐφόσον ὁ Ἰωάννης
 ἦδη ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1734 διακονεῖ ὡς λαμπαδάριος, ὁ Δανιήλ ὑπη-
 ρετεῖ ὡς δομέστικος, μὲ δεδομένο ὅτι ἀκολουθεῖ στὰ ὄφφικια τὸν συμμα-
 θητή του. Μιὰ ἄλλη πληροφορία, ὅτι ὁ Δανιήλ παραμένει δομέστικος κα-
 τὰ τὸ 1762, σύμφωνα μὲ μαρτυρίᾳ τοῦ κώδικα Ἰβήρων 983, γραμμένου ἀπὸ
 τὸν Θεόκλητο μοναχό, ὅπου (φ. 656v) σημειώνεται: «Τὸ παρὸν μάθημα ἐ-
 ποιήθη παρὰ τοῦ μουσικωτάτου κὺρ Δανιὴλ δομεστίκου τῆς Μεγάλης Ἐκ-
 κλησίας τοῦ νέου Κουκουζέλουνç»⁸³, δείχνει νὰ μὴν εἶναι ἀξιόπιστη. Προφα-
 νῶς πρόκειται περὶ λανθασμένης πληροφόρησης τοῦ γραφέως ἥ, τὸ πιθα-
 νότερο, περὶ τυφλῆς ἀντιγραφῆς ἄλλου κώδικα μὲ τὴν συγκεκριμένη ἀνα-
 φορά, ἐφόσον, ὅπως θὰ ἀποδειχθεῖ παρακάτω, ὁ Δανιὴλ ἀναφέρεται λαμ-
 παδάριος πολὺ νωρίτερα. Πάντως, ἡ μνεία τοῦ Θεοκλήτου ἀποδεικνύει ὅτι
 ἡ μελοποιητικὴ δραστηριότητα τοῦ Δανιὴλ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ πολὺ νωρίς,
 ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια.

Ἄλλη μαρτυρία ἀπὸ τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὃποια ὁ Δανιὴλ ὑπηρετεῖ
 ὡς δομέστικος δὲν ἔχει ἀνευρεθεῖ. Δὲν μποροῦμε, ἔτσι, νὰ εἴμαστε ἀπόλυ-
 τα βέβαιοι γιὰ τὸ ἀκριβὲς ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του
 στὸν πάνσεπτο ναὸ τοῦ Πατριαρχείου. Ως πιθανότερο ὅμως φαίνεται νὰ
 προσελήφθη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 1733 ἥ τὸ ἀργότερο μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ
 1734, σύμφωνα καὶ μὲ τὰ παραπάνω.

3.2. Λαμπαδάριος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

“Εξι χρόνια ἀργότερα, «ἐν ἔτει σωτηρίω ,αψιλδ' [1740], μηνὶ Αὐγούστω,

⁸² Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Όρος*, Τόμος Α', Αθῆναι 1975, σ. 434.

⁸³ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Όρος*, Τόμος Γ', Αθῆναι 1993, σ. 807.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος ἵνδικτιῶνος γ’»⁸⁴, ό Δανιὴλ ὑπογράφει ὡς λαμπαδάριος σὲ Συνοδικὸ Πατριαρχικὸ Σιγίλλιο τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου ΣΤ’ πρὸς τὸν κτήτορα τῆς ἵερᾶς Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων, Διονύσιο⁸⁵. Άκομη, κατὰ τὸν Πατρινέλη, «σώζεται ἐπιστολή του [τοῦ Δανιὴλ] ἀπὸ 5 Σεπτεμβρίου 1740 πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων Κωνστάντιον (1739-1748), ἐν τέλει τῆς ὁποίας ὑπογράφει· λαμπαδάριος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας Δανιὴλ»⁸⁶.

Στὸν κώδικα Ἀγίου Στεφάνου 52, μία σπουδαιότατη καὶ ὄγκωδέστατη Παπαδική, πόνημα τοῦ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τοῦ Τραπεζούντιου, ὁ Ἰωάννης ὑπογράφει στὸν κολοφώνα (φ. 486r) ὡς Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας· «Ἐτελειώθη ἡ παροῦσα ἀσματομελιρρυτόφθογγος βίβλος· ἥτις Παπαδικὴ τοῖς ἀρχαίοις κέκληται, διὰ χειρὸς ἐμοῦ Ἰωάννου πρωτοψάλτου· ἐν ἔτει ,αψιγγ’ [1743], μαρτίω»⁸⁷. Κατὰ τὸν σχολιασμὸ τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ κώδικα, ὁ καθηγητὴς Γρ. Στάθης σημειώνει, «τὴν χρονία αὐτὴ τελείωσε [ό Ἰωάννης] τὸν ὄγκωδη κώδικα, τὸν ὅποιον θὰ εἶχε ἀρχίσει ἐνα-δυὸ χρόνους νωρίτερα. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι στὸ φ. 232a ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης χαρακτηρίζεται λαμπαδάριος. Οἱ δύο αὐτὲς μαρτυρίες λύνουν τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ποὺ ὁ Ἰωάννης ἔγινε πρωτοψάλτης»⁸⁸. Φαίνεται, ὅμως, ὅτι ἡ συγγραφὴ τοῦ κώδικα εἶχε ξεκινήσει ἀρκετὰ χρόνια - καὶ σίγουρα περισσότερα ἀπὸ 2 ἢ 3 - πρὶν τὴν ὀλοκλήρωσή της, ἐφόσον ὅπως ἥδη ἀποδείχθηκε ὁ Ἰωάννης εἶχε ἀναλάβει Πρωτοψάλτης, καὶ συνεπῶς ὁ Δανιὴλ λαμπαδάριος, πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1740. Ἐξάλλου, στὸν κώδικα Ἰβήρων 971⁸⁹, ἐνα Στιχηράριο τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν τοῦ ἔτους 1737, ὁ κωδι-

⁸⁴ Χαρ. Χατζηθάνου, *Κώδιξ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Φουρνᾶ*, Αθῆναι 1963, σ. 40.

⁸⁵ «Ἐν ἔτει 1740, μηνὶ Αὐγούστω, ὁ Διονύσιος [κτίτωρ τῆς ἵερᾶς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων] μεταβάτει εἰς Κωνσταντινούπολιν λαμβάνει παρὰ τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου ΣΤ’ τὸ διὰ τὴν Μονὴν “Συνοδικὸν Πατριαρχικὸν Σιγίλλιον”. Εἰς τούτο ἀναφέρονται τὰ καθέκαστα περὶ τῆς ἵδρυσεως τῆς Μονῆς ὡς Σταυροπηγιακῆς καὶ τῆς λειτουργίας τῆς Σχολῆς καθώς καὶ τὰ προνόμια». Βλ. Χαρ. Χατζηθάνου, *Ο Φουρνᾶς τῶν Ἀγράφων*, ἐν Αθήναις, 1970, σ. 27 καὶ φωτογραφία τοῦ κώδικος, σ. 29.

⁸⁶ Χ. Χατζηθάνου, *Διονυσίου ἱερομονάχου Κώδιξ τῆς ἱερᾶς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ Φουρνᾶ τῶν Ἀγράφων*, Αθῆναι 1963, σσ. 50-51, πρβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 84.

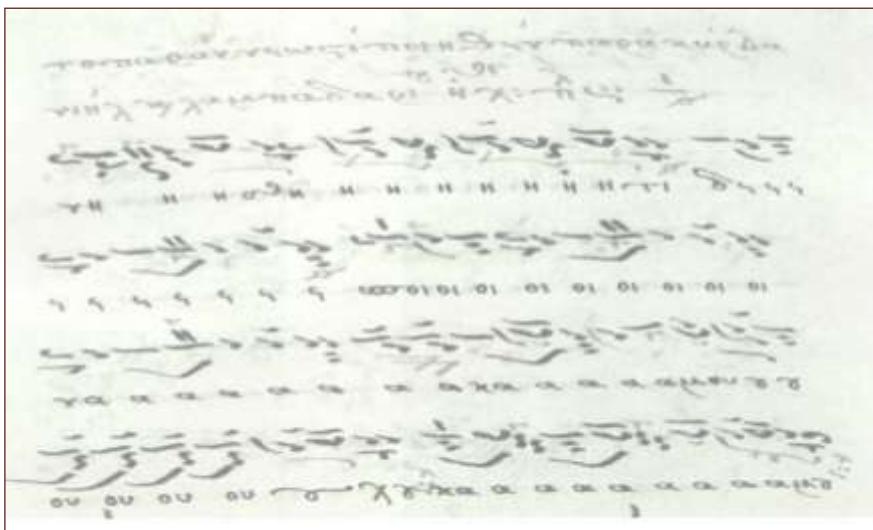
⁸⁷ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Μετέωρα*, ὅπ. π., σ. 378.

⁸⁸ Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 379.

⁸⁹ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Όρος*, Τόμος Γ’, ὅπ. π., σ. 731-736.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος κογδάφος, Τιγνάτιος «έκ νήσου Σκοπέλου» ἀνθολογεῖ τὰ «κεκραγάρια εἰρμολογικὰ· σύνθεσις Δανιὴλ λαμπαδαρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»⁹⁰.

Στὰ 1757 συντάσσεται ὁ κώδικας Σινᾶ 1310⁹¹ ἀπὸ τὸν ίερέα Προκόπιο τὸν «ἐξ Ιωαννίνων», ὅπου σταχυολογεῖται (φ. 137r) «ἔτερος είδιμὸς παρακλητικὸς εἰς τὴν Κυρίαν Θεοτόκον, κὺρο Δανιὴλ λαμπαδαρίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ἥχος πλ. β’, Μνήσθητι, Δέσποινα κάμοῦ», ἐνῶ ὁ Δανιὴλ μαρτυρεῖται λαμπαδάριος καὶ στὸν κώδικα Αγίου Στεφάνου 35, φ. 88r, ἀδήλου γραφέως, ποὺ γράφτηκε ἐνα χρόνῳ ἀργότερα, στὰ 1758· «Τὸ παρὸν νεωστὶ ποιηθὲν παρὰ κὺρο Δανιὴλ καὶ λαμπαδαρίου, ἥχος πλ. β’, Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ» (βλ. Εἰκόνα 1).

Εἰκόνα 1. «Τὸ παρὸν νεωστὶ ποιηθὲν παρὰ κὺρο Δανιὴλ καὶ λαμπαδαρίου, ἥχος πλ. β’, Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ». Κώδ. Αγίου Στεφάνου 35 (φ. 88r) τοῦ ἔτους 1758.

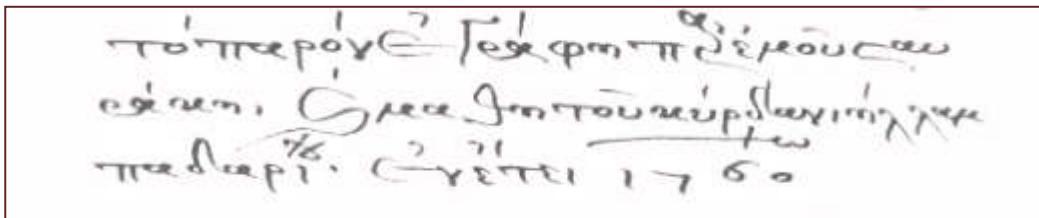
Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὰ 1760 καὶ 1765, ὁ Σταυρῆς ἡ Σταυράκης⁹², μαθητὴς τοῦ Δανιὴλ, χαρακτηρίζει τὸν δάσκαλό του λαμπαδάριο καὶ

⁹⁰ Στὴ σελ. 857 τοῦ κώδικος, μεταγενέστερο χέρι ἔγραψε· «Τὸ παρὸν στιχηράριον ἐδιορθώθη μὲ ἐπιμέλειαν μεγαλωτάτῃν, παρὰ τὲ τοῦ μουσικογιωτάτου, λαμπαδαρίου τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, κυρίου Διακονομάκη [ό μετέπειτα Πρωτοψάλτης Ιάκωβος], καὶ παρὰ τοῦ μουσικογιωτάτου κύρου Πέτρου δομεστίκου [τοῦ Βυζαντίου]· καὶ παρ’ ἄλλων διδασκάλων ἀγιοριτῶν. ὢξενρε λοιπὸν ὁ ἀναγινώσκων, ὅτι βαστᾶς ἔνα βιβλίον πολλὰ δυσεύρετον».

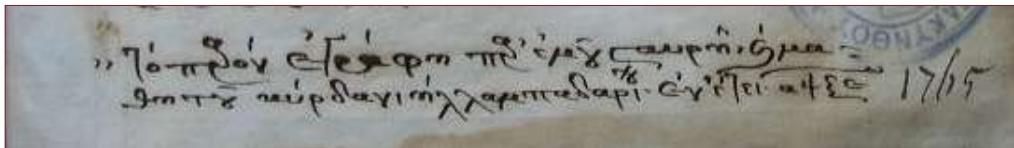
⁹¹ Βλ. Δ. Μπαλαγεώργου – Φ. Κρητικοῦ, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – Σινᾶ, Τόμος Α’, Αθήνα 2008, σσ. 494-499.

⁹² Γιὰ τὸν Σταυρῆς ἡ Σταυράκη, μαθητὴ τοῦ πρωτοψάλτου Δανιὴλ, ὁ Γ. Παπαδόπουλος ἀναφέρει (Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὥπ. π., σ. 318) ὅτι διετέλεσε δομέστικος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἐπὶ πρωτοψάλτου Μανούηλ (περ. 1805-1819). Ό Σταυρῆς εἶναι βέβαια γνωστὸς ἀπὸ πολὺ νωρίτερα, ἐφόσον συνέγραψε τοὺς αὐτόγραφους μουσικοὺς κώδικές του στὰ 1760,

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος ύπογράφει σὲ δύο κώδικες· τὸν Ξηροποτάμου 324 (φ. 267v), «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυράκη καὶ μαθητοῦ κὺρος Δανιὴλ λαμπαδαρίου· ἐν ἔτει 1760» - βλ. Εἰκόνα 2 - καὶ σχεδὸν πανομοιότυπα στὸν κώδικα Ζακύνθου 26 (συλ. Γριτσάνη, σελ. 341)⁹³. «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυρῆ καὶ μαθητοῦ κὺρος Δανιὴλ λαμπαδαρίου· ἐν ἔτει ,αψξε’ [1765]» - βλ. Εἰκόνα 3.

Εἰκόνα 2. Η ύπογραφή τοῦ Σταυρῆ στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 324, φ. 267v.

Εἰκόνα 3. «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυρῆ καὶ μαθητοῦ κύρος Δανιὴλ λαμπαδαρίου· ἐν ἔτει ,αψξε’». Κώδικας Ζακύνθου (συλ. Γριτσάνη) 26, σ. 341.

Σὲ αὐτόγραφο κώδικα ἐπιστολῶν τοῦ Πατριάρχου Αντιοχείας Σιλβέστρου (1726-1766), περιέχεται, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἐνα ἐξοφλητικὸ γράμμα τοῦ Πρωτοψάλτου Ιωάννου, ὁ ὅποιος κατ’ ἐκεῖνο τὸν καιρὸν διατελοῦσε καπικεχαγιᾶς⁹⁴ τοῦ Πατριάρχου, χρονολογούμενο ἀπὸ τὶς 6 Αὐγούστου τοῦ 1766⁹⁵. Σ' αὐτὴ τὴν ἐπιστολή, ὁ ἴδιος ὁ Δανιὴλ ύπογράφει ὡς λαμπαδάριος⁹⁶.

1765 καὶ 1774. Ἐπίσης, ὁ μουσικὸς κώδικας ΙΓ' τῆς Σχολῆς Μανταμάδου τῆς Λέσβου «ἐγράφη διὰ χειρὸς Σταυράκη μαθητοῦ καὶ γραφέως κύρος Δανιὴλ Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας», δηλ. ἐγράφη κατὰ τὴν περίοδο πρωτοφαλτίας τοῦ Δανιήλ, πρὸ τοῦ 1789. Πρβλ. Χ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σσ. 91-92 καὶ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μανρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, Τόμος Α', σ. 232.

⁹³ Μ. Αδάμη, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτσάνη, ΕΕΒΣ, ᾿Ετος ΛΕ' [35], Αθῆναι 1966-1967, σ. 347.

⁹⁴ Καπικεχαγιᾶς ἢ καπουκεχαγιᾶς, δηλ. ἀντιπρόσωπος τοῦ Πατριαρχείου Ιεροσολύμων στὴν Κωνσταντινούπολη.

⁹⁵ Κ. Δελικάνη, Πατριαρχικὰ ἔγγραφα, Τόμος Β', Κωνσταντινούπολις 1904, σ. 209-210. Πρβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 84.

⁹⁶ Γεν. Αραμπατζόγλου, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, Τόμος Β', Κωνσταντινούπολις 1935, σ. 173. Στὶς σσ. 174-178 καὶ 180-184 τοῦ συγγράμματος ἐκδίδονται ὄλες οἱ ἐπιστολές ποὺ ἀντήλλαξαν οἱ δυὸς ἄνδρες.

Βέβαια, ή ἀνάληψη τῆς λαμπαδαρίας ἀπὸ τὸν Δανιὴλ ἔγινε λίγο νωρίτερα ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω χρονολογίες. Κι αὐτὸ γιατί, ὡς γνωστόν, ὁ Δανιὴλ σὲ ὅλη τὴν πατριαρχική ψαλτική του πορεία διαδέχεται στὰ ὄφφικια τὸν Ἰωάννη Τραπεζούντιο. Συνεπῶς, ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Ἰωάννης ἀναλαμβάνει τὴν διακονία τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ ὡς Πρωτοψάλτης, σημαίνει ταυτοχρόνως καὶ τὸν χρόνο κατὰ τὸν ὅποιον ὁ Δανιὴλ ἀναβιβάζεται σὲ λαμπαδάριο.

Τυπάρχει ἐκδεδομένη μία ἐπιστολὴ τοῦ Μακαρίου Καλογερᾶ τοῦ Πατμίου⁹⁷ πρὸς τὸν «ἐντιμώτατον καὶ μουσικώτατον πρωτοψάλτην τῆς μεγάλης Ἑκκλησίας κύριον Ἰωάννην⁹⁸» ἡ ὅποια, παρότι ἀχρόνιστη, διαφωτίζει τὰ πράγματα, ἐφόσον εἶναι δεδομένο ὅτι ἡ ἐπιστολὴ συντάχθηκε πρὸ τὴν 17η Ἰανουαρίου 1737, ἡμερομηνίᾳ θανάτου τοῦ Μακαρίου⁹⁹. Τοῦτο, κατὰ τὸν Πατρινέλη, σημαίνει ὅτι «πρὸ τοῦ χρόνου τούτου ὁ Ἰωάννης ἦτο ἥδη πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας»¹⁰⁰.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, ἔξαγουμε τὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα· ἡ ἀκριβὴς χρονολογία κατὰ τὴν ὅποια ὁ Τραπεζούντιος Ἰωάννης ἀναλαμβάνει τὴν πρωτοψαλτία τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ εἶναι τὸ ἔτος 1736, ὅταν καὶ διαδέχεται τὸν δάσκαλό του, Παναγιώτη Χαλάτζογλου. Ἐπομένως τὴν ἴδια χρονιά, δηλαδὴ τὸ 1736, ἀρχίζει ἡ διακονία τοῦ Δανιὴλ στὴν Μεγάλη Ἑκκλησία ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Λαμπαδαρίου^{101, 102}.

⁹⁷ Γιὰ τὸν περίφημο διδάσκαλο Μακάριο Καλογερᾶ, τὸν ἰδρυτὴ τῆς Πατμιάδος Σχολῆς, βλ. Μ. Μαλανδράκη, *Περὶ τοῦ Μεγάλου τοῦ Γένους διδασκάλου Μακαρίου τοῦ Καλογερᾶ, τοῦ ἰδρυτοῦ τῆς Πατμιάδος Σχολῆς καὶ τῆς ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς ταύτης*, ΕΑ, ‘Ἐτος ΚΔ’, Τόμος 28, Αρ. 12, 1904. Πρβλ. καὶ Κ. Σάθα, *Βίος Μακαρίου*, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη, Τόμος Γ’, σσ. 504-514 καὶ τὸν κώδικα 424 τοῦ Πατριαρχείου Τεροσολύμων, ὅπου· Τοῦ σοφολογιωτάτου ἐν Βουκουρεστίῳ διδασκάλου κυρίου Ἀλεξάνδρου, πρὸς τὸν ζητήσαντα εὐնεβέστατον αὐθέντην Ἰωάννην Κωνσταντίνον Νικολάου Μαυροκορδάτον διήγησις πάνω συνοπτικὴ περὶ τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου κυρίου Μακαρίου τοῦ ἐκ νήσου Πάτμου, (Α. Παπαδοπούλου – Κεραμέως, Τεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, Τόμος Α, σ. 421).

⁹⁸ Μ. Γεδεών, *Πρωτοψάλται τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ*, ΕΑ, Τόμος 4, 1884, σ. 645, πρβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 76.

⁹⁹ Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 76.

¹⁰⁰ ὅπ. π.

¹⁰¹ Τὰ πράγματα σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία ἀνάληψης καθηκόντων Λαμπαδαρίου ἀπὸ τὸν Δανιὴλ εἶναι, θὰ λέγαμε, λίγο συγκεχυμένα καὶ τὸ ἔτος 1736 κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Ἰωάννης ἀναλαμβάνει Πρωτοψάλτης καὶ ὁ Δανιὴλ Λαμπαδάριος εἶναι, ἐν γένει, συμβατικό. Δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι ἡ πιθανὴ χρονολογία, βάσει καὶ τῶν ὅσων ἐκθέτει ὁ Χ. Πατρινέλης στὴν μνημονευθεῖσα ἔρευνά του.

¹⁰² Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐποχὴν λαμπαδαρίας τοῦ Δανιὴλ ἀποτελεῖ ἡ πληροφορία ὅτι κατὰ τὸ 1741, ὁ ἐτήσιος μισθός του ὡς Λαμπαδαρίου ἦταν 133 γρόσια, ἐνῶ συγχρόνως ἦταν καὶ γραμμα-

Γιὰ τὰ ἔπόμενα 34 ἔτη ὁ Δανιὴλ παραμένει Λαμπαδάριος. Σημαντικὲς μαρτυρίες ἐπ' αὐτοῦ μας παρέχουν, πλὴν τῶν ὅσων ἐκτέθηκαν παραπάνω, δύο γνωστότατοι καὶ σημαντικότατοι κωδικογράφοι.

Καταρχήν, ὁ Πρωτοψάλτης Σμύρνης Δημήτριος Λῶτος, σὲ Άνθολογία τοῦ ἔτους 1767 (κώδικας Δοχειαρίου 338¹⁰³) ὅπου περιλαμβάνονται συνθέσεις τοῦ «Δανιὴλ λαμπαδαρίου».

Στὴ δεύτερη περίπτωση, πρόκειται γιὰ τὸν Αναστάσιο Βάια, μαθητὴ τοῦ Παναγιώτη Χαλάτζογλου καὶ ἐνδεχομένως συμφοιτητὴ τῶν Ἰωάννη καὶ Δανιὴλ, σὲ σπουδαιότατο χειρόγραφό του, τὸν κάδικα Ξηροποτάμου 307¹⁰⁴, ἐναν κώδικα Παπαδικῆς γραμμένο κατὰ μαρτυρίᾳ τοῦ ἰδίου τοῦ Αναστασίου σὲ δύο περιόδους· τὸ ἔτος 1767 (φφ. 5r ἕως 403v – ἡ Α' περίοδος) καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1770 (φφ. 403v ἕως φ. 734v – ἡ Β' περίοδος), ὅπου στὰ ἀνθολογούμενα μέλη τῆς Β' περιόδου περιέχονται μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ είρημοὶ τοῦ «Δανιὴλ λαμπαδαρίου». Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία χρονολογημένη ἀναφορὰ τοῦ Δανιὴλ ὡς λαμπαδαρίου.

3.3. Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.

Ἡ περίοδος πρωτοψαλτίας τοῦ Δανιὴλ ἀρχίζει μὲ τὸν θάνατο τοῦ προκατόχου του Ἰωάννου τοῦ Τραπεζούντιου καὶ διαρκεῖ μέχρι καὶ τὸν δικό του θάνατο, στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1789.

Ο Πατρινέλης, ἀσαφῶς τοποθετεῖ τὸν θάνατο τοῦ Ἰωάννη «περὶ τὸ 1771, καὶ πάντως μετὰ τὸν Ιούνιον 1769 καὶ πρὸ τοῦ Νοεμβρίου 1773»¹⁰⁵ καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ, παρουσιάζοντας δύο στοιχεῖα τὰ ὅποια τὸν ὁδηγοῦν στὸ παραπάνω συμπέρασμα.

Πρώτον, παραπέμπει στὸν κώδικα Ἰβήρων 1157 (αὐτόγραφο τοῦ Ἰω-

τικὸς τοῦ Κοινοῦ. Ἐπίσης, «τὸ 1745 ἔλαβε συνολικῶς 120 γρόσια πλέον τῶν συνήθων 12 γροσιῶν διὰ τὴν τσόχαν του, τὸ δὲ 1753 γρόσια 150». Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὥπ. π., σ. 84-85, Πρβλ. καὶ Μ. Γεδεών, Αμοιβαὶ Μουσικῶν, ΕΑ, Τόμος 25, 1905, σσ. 59-60.

¹⁰³ Βλ. Γρ. Στάθη, ὥπ. π., σσ. 406-417.

¹⁰⁴ Βλ. Γρ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἀγιον Ὄρος, Τόμος Α', ὥπ. π., σσ. 106-117.

¹⁰⁵ Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὥπ. π., σ. 78.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος ἀννη) τοῦ ἔτους 1769, ὅπου ὁ Τραπεζούντιος ύπογράφει· «τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ πρωτοψάλτου Ιωάννου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας ἐν ἔτει ,αψξθ’ [=1769], ἐν μηνὶ Ιουνίῳ»¹⁰⁶.

Δεύτερον, ἐπισημαίνει ὅτι «κατὰ Χρύσανθον τὸν ἐκ Μαδύτου, ἀποθανόντος τοῦ Ιωάννου, ἔγινε πρωτοψάλτης ὁ Δανιήλ, λαμπαδάριος δὲ ὁ Πέτρος Πελοποννήσιος, ὅστις προσέλαβεν ὡς δομέστικόν του (δεύτερον δηλαδὴ) τὸν Πέτρον Βυζάντιον¹⁰⁷. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Πέτρος Βυζάντιος ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ὡς β’ δομέστικος τὸν Νοέμβριον τοῦ 1773, ἔπειται ὅτι ὁ πρωτοψάλτης Ιωάννης ἀπέθανε μεταξὺ Ιουνίου 1769, ὅτε μαρτυρεῖται διὰ τελευταίαν φοράν, καὶ τοῦ Νοεμβρίου 1773»¹⁰⁸.

Ο Δανιήλ ὅμως φέρεται νὰ ἀνέλαβε Πρωτοψάλτης πρὸ τοῦ 1773, ἐφόσον ὁ γνωστός κωδικογράφος Γαβριὴλ ἱεροδιάκονος ὁ ἐξ Ἀθηνῶν, τὸν χαρακτηρίζει «νῦν Πρωτοψάλτη» στὸν κώδικα Μεταμορφώσεως 92 ὁ ὄποιος συνετάχθη τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1772. Στὸ φ. 30v ὁ Γαβριὴλ σημειώνει· «Κὺρος Δανιήλ: λαμπαδαρίου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας: νῦν δὲ πρωτοψάλτης· ἥχος δ’ Δοῦλοι, Κύριον»¹⁰⁹.

Τὸ πρόβλημα ποὺ προκύπτει γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τοῦ ἔτους κατὰ τὸ ὄποιο πεθαίνει ὁ Ιωάννης καὶ συνεπῶς ὁ Δανιὴλ γίνεται Πρωτοψάλτης, βρίσκει τὴν λύση του ἀπὸ μαρτυρίᾳ ἔτερου κώδικα, τοῦ μουσικοῦ χειρογράφου ὑπ’ ἀρίθμ. 1 ποὺ φυλάσσεται στὸ Σπουδαστήριο Κλασσικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης¹¹⁰. Σ’ αὐτὸν τὸν κώδικα, Στιχηράριο τοῦ Γερμανοῦ Νέων Πατρῶν ποὺ συνετάχθη ἀπὸ τὸν μοναχὸ Ιωάσαφ Βατοπαιιδινὸ κατὰ τὸ 1771, ὑπάρχει ἡ μοναδικὴ ἐντοπισμένη χρονολογημένη μαρτυρίᾳ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Ιωάννη, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι ποὺ καθιστᾶ τὸν κώδικα ἐξαιρετικὰ σημαντικό-

¹⁰⁶ Sp. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Vol. 2, University Press, Cambridge, 1900, p. 254 καὶ M. Χατζηγιακούμη, Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821, ὅπ. π., σ. 172.

¹⁰⁷ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτου, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. XL, σημ. β’.

¹⁰⁸ Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλη, ὅπ. π., σ. 78.

¹⁰⁹ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Μετέωρα*, ὅπ. π., σ. 31.

¹¹⁰ Βλ. Λ. Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Ἐπιμέλεια-Συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Α. Σακελλαρίδου - Σωτηρούδη, Έκδόσεις ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 1-3 καὶ M. Χατζηγιακούμη, *Η ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἐλληνισμοῦ μετὰ τὴν ἀλωση (1453-1820)*, ὅπ. π., σ. 147, ὑποσημ. 202, καὶ τοῦ ἴδιου, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σ. 173.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος στὸ φ. 440r, σημειώνεται ὅτι ὁ Ἰωάννης «ἐκοιμήθη κατὰ τὸ ,αψο’ [=1770] ἔτος».

Ἐπιπλέον, ὁ Ἰωάννης Πρωτοψάλτης μνημονεύεται ως «μακαρίτης» στὸ φ. 1 τοῦ φερόμενου ως αὐτογράφου τοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, τὸν κώδικα Ζακύνθου 1 (Συλλογὴ Παναγιώτου Γριτσάνη). «Ἐξήγησις θέσεων [...] κατὰ τὴν παράδωσιν τοῦ μακαρίτου Ἰωάννου τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ Δανιὴλ Λαμπαδαρίου»¹¹¹. Σ' αὐτὸν τὸν ἀχρονολόγητο κώδικα ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος μαρτυρεῖται δομέστικος¹¹². Δεδομένου, ὅμως, τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Πέτρος ἔγινε λαμπαδάριος περὶ τὸ 1771¹¹³, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ χειρόγραφο ἐγράφη γύρω στὸ 1770, καὶ ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὸν θάνατο τοῦ Τραπεζούντιου καὶ ἐπαγωγικὰ τὴν ἀνάληψη τῆς πρωτοψαλτίας ἀπὸ τὸν Δανιὴλ.

Τὴν τρίτη κατὰ σειρὰ ἀπόδειξη ὅτι ὁ Δανιὴλ εἶναι Πρωτοψάλτης, ἥδη πρὸν ἀπὸ τὰ μέσα του 1770, μᾶς παρέχουν δυὸς ἀγιορείτικοι κώδικες, οἱ Γρηγορίου 37 [41]¹¹⁴ καὶ Ἀγίου Παύλου 132¹¹⁵. Ο γραφέας τοῦ πρώτου κώδικα, ἵεροδιάκονος Ἀνανίας, διασώζει μία σημαντικότατη γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἐνθύμηση, ποὺ ἀφορᾶ στὴν πυρκαγιὰ ποὺ κατέστρεψε τὸ σπίτι τοῦ Δανιὴλ στὸ Φανάρι τῆς Κωνσταντινούπολης τὴν χρονιὰ ἐκείνη (φ. 17v). «Εἰς τὸν 1770, Ιουνίου 15, ἔγινε φρικτὴ γιανκανή, ἡμέρα Τετράδη ξημέρωμα ἐκάηκε τὸ σπίτι τοῦ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου εἰς τὸ Φανάρι καὶ ἐστω εἰς ἐνθύμηση τῶν ἀναγνωσάντων. Ο γράψας ἐλάχιστος δοῦλος Ἀνανίας ἵεροδιάκονος». Στὸν δεύτερο κώδικα, γραφεὺς τοῦ ὁποίου εἶναι ὁ «ἐκ τῆς νήσου Χίου καὶ ψάλτης τῆς τῶν Σμυρναίων ἐκκλησίας» Δημήτριος Λῶτος καὶ συνετάχθη κατὰ μαρτυρία τοῦ ἴδιου κατὰ τὸ ,αψοδ’ [=1774], ὁ Δανιὴλ μνημονεύε-

¹¹¹ Μ. Ἀδάμη, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτσάνη*, ὅπ. π., σ. 317.

¹¹² Κώδικας Ζακύνθου 1. Στὴν κάτω ὡᾳ τοῦ προτελευταίου φύλλου τοῦ τελευταίου τετραδίου, σημειώνεται· «καὶ τόδε Πέτρου Δομέστικου». Βλ. Μ. Ἀδάμη, ὅπ. π., καὶ Δημ. Παπαγιαννοπούλου, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτζάνη*, Ἐν Αθήναις, 1937, σσ. 20-21.

¹¹³ Βλ. Γρ. Στάθη, *Η δεκαπενταύλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ*, Αθῆναι 1977, σ. 123. Πρβλ. καὶ Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821*, ὅπ. π., σ. 173 καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, *Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ὅπ. π., σ. 85.

¹¹⁴ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἀγιον Όρος*, Τόμος Β’, Αθῆναι 1976, σ. 659.

¹¹⁵ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἀγιον Όρος*, Τόμος Γ’, Αθῆναι 1993, σσ. 125-139.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
ται ὡς «νῦν πρωτοψάλτης»¹¹⁶.

Κατὰ τὸν Ἀθ. Κομνηνὸν Υψηλάντη, «ύπεσχέθησαν τῷ πρωτοψάλτῃ Δανιὴλ γρόσια 400 τὸν χρόνον διὰ να παραδίδῃ μαθηματάρι»¹¹⁷ στὴν Β' Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολὴ ποὺ συστήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1776. Τὴν ἕδια πληροφορία, παραπέμποντας καὶ αὐτὸς στὸν Υψηλάντη, μᾶς δίδει ὁ Μ. Γεδεών. «Ο πατριάρχης Σωφρόνιος ὁ ἀπὸ Τεροσολύμων, συνέστησε νέαν σχολὴν (τῷ 1776), διορίσθησαν δὲ συνοδικῶς διδάσκαλοι ὁ πρωτοψάλτης τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ Δανιὴλ ὁ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, ὁ δομέστικος τοῦ δεξιῶν χοροῦ Γιακουμάκης ἢ Ιάκωβος ὁ Πελοποννήσιος καὶ Πέτρος ὁ Λαμπαδάριος· ἐπὶ τούτῳ μισθὸς ἐτάχθη τῷ Δανιὴλ ἐτήσιος γρόσια 400, ἢ 1200 σημερινὰ φράγκα»¹¹⁸. Καὶ ἀλλοῦ, σημειώνει. «Δανιὴλ ὁ ἀπὸ Τυρνάβου τῆς Λαρίσσης, μαθητὴς Παναγιώτου Χαλάτζογλου, ἀκμάσας κατὰ τὸ ,αψοστ’ [=1776] ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Σωφρονίου τοῦ ἀπὸ Τεροσολύμων, ὑφ’ οὗ συνεστήθη Μουσικὴ Σχολὴ, ἐν ᾧ παρέδιδεν ὁ μὲν Δανιὴλ τὸ μαθηματάριον, Πέτρος δὲ ὁ Πελοποννήσιος ὁ καὶ λαμπαδάριος καὶ Ιάκωβος ὁ α’ δομέστικος τὴν παπαδικὴν καὶ τὸ στιχηράριον»¹¹⁹.

Στὰ 1781 καὶ 1782 ὁ Δανιὴλ παραμένει Πρωτοψάλτης. Στὸν κώδικα 248¹²⁰ τῆς Μονῆς Λειμῶνος, Ἀνθολογία τῆς Παπαδικῆς ποὺ γράφτηκε λίγο πρὸ τοῦ 1781 (ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο ἔγινε ἡ στάχωση τοῦ κώδικα σύμφωνα μὲ τὴν σημείωση «1781 ἀβγούστου ἡγήνηκη τούτου τοῦ χάρτη» στὸ πρῶτο φύλλο), περιέχεται (φ. 7r) τὸ Χερούβικό τῆς θείας Λειτουργίας τῶν προ-

¹¹⁶ Αγίου Παύλου 132, φ.139. «Ἐτερος [πολυέλεος] Δανιὴλ τοῦ νῦν πρωτοψάλτου, ἥχος δ’, Δοῦλοι, Κύριον».

¹¹⁷ Βλ. Ἀθ. Υψηλάντη Κομνηνού, *Τὰ μετὰ τὴν Ἀλωσιν 1453-1789*, Κωνσταντινούπολις 1870, σ. 555. Προβλ. καὶ Χ. Γ. Πατρινέλη, *Πρωτοψάλται, λαμπαδάριοι καὶ δομέστικοι τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας*, ὅπ. π., σ. 78. Στὴν ὑποσημ. 6, σελ. 78, ὁ Πατρινέλης σημειώνει καὶ τὰ ἔξης: «ὁ Π. Ζερλέντης (Ιστορικαὶ ἐρευναὶ περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, Τόμος Α’, Ἐρμούπολις 1913, σσ. 154-156) ἐκδίδει ἔγγραφον ἐπικυρούμενον τὸ 1754 ὑπὸ διαφόρων συνοδικῶν ἀρχιερέων καὶ ὄφφικιαλίων τοῦ πατριαρχείου, ἐν οἷς καὶ ὁ πρωτοψάλτης Δανιὴλ. Υποθέτω ὅτι ἡ ὑπογραφὴ τοῦ Δανιὴλ ὡς πρωτοψάλτου ἐτέθη βραδύτερον, ὅχι μόνον διότι μέχρι τοῦ 1769 μαρτυρεῖται ὡς πρωτοψάλτης ὁ Ιωάννης Τραπεζούντιος, ἀλλὰ καὶ διότι μέχρι τοῦ 1766 ὁ Δανιὴλ πολλαχόθεν ἀναφέρεται ὡς λαμπαδάριος εἰσέτι». Ἐπιπλέον τοῦ κανονικοῦ μισθοῦ, ὁ Πρωτοψάλτης ἀμοιβόταν καὶ «διὰ τὴν φροντίδα καὶ ἐπιστασίαν καὶ τήρησιν τοῦ Τυπικοῦ» (Μ. Γεδεών, *Παιδεία καὶ πτωχεία παρ’ ημίν κατά τους τελευταίους αιώνας*, Νεολόγου Επιθεώρησις, Κωνσταντινούπολις, 1893, σ.59).

¹¹⁸ Μ. Γεδεών, *Η παρ’ ημίν διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 36.

¹¹⁹ Μ. Γεδεών, *Πρωτοψάλται τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ*, ὅπ. π., σ. 645.

¹²⁰ Μ. Χατζηγιακούμη, *Μουσικά Χειρόγραφα Τυρκοκρατίας (1453-1821)*, Τόμος Α’, Αθήνα 1975, σ. 164.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος

ηγιασμένων Δώρων «Νῦν αἱ δυνάμεις, ἥχος πλ. β’, ἐξήγησις ἐκ τοῦ παλαιοῦ παρὰ πρωτοψάλτου Δανιὴλ». Ἀλλη πληροφορία γιὰ τὴν ἴδια περίοδο μᾶς παρέχει ὁ Πρωτοψάλτης Σμύρνης Δημήτριος Λῶτος στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 330 τῶν ἑτῶν 1781-1782, ὅπου συναντοῦμε τόσο ἄμεσες (φ.105v· «Ἐτερος πολυέλεος, κὺρος Δανιὴλ τοῦ νῦν Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας, ἥχος δ’, Δοῦλοι, Κύριον»)¹²¹, ὅσο καὶ ἔμμεσες ἀναφορὲς (φ.55v· «Ἐτέρα σύνθεσις κεκραγαρίων, συνοπτική, μετὰ δογματικῶν, καθὼς τὰ νῦν ψάλλονται ἐν Κωνσταντινουπόλει· τονισθέντα παρὰ Κυρίου Δανιὴλ Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας· ἥχος α’ Κύριε, ἐκέκραξα»)¹²².

Τελευταία χρονολογημένη μνεία τοῦ Δανιὴλ ὡς Πρωτοψάλτου, λίγο πρὸν τὸ θάνατό του, ἔχουμε αὐτὴ τοῦ προηγουμένου τῆς Μεγίστης Λαύρας Σεραφείμ, σὲ αὐτόγραφο κώδικα του, τὸν Λαύρας Θ. 154¹²³, Παπαδικὴ τοῦ ἔτους 1786, ὅπου ἀπὸ τὸ φ. 38 κ.ἔ. ἀνθολογοῦνται τὰ κατ’ ἥχον κοινωνικὰ διαφόρων μελουργῶν, μεταξὺ τῶν ὄποιων καὶ τοῦ «νῦν Πρωτοψάλτου κύρος Δανιὴλ».

Ο Δανιὴλ διατηρεῖ τὸ ὄφφικιο τοῦ Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας γιὰ κάτι λιγότερο ἀπὸ μιὰ εἰκοσαετία, μέχρι τὸν θάνατό του στὶς 23 Δεκεμβρίου τοῦ 1789, συμπληρώνοντας συνολικὰ 55 συναπτὰ ἔτη ἀνελλιποῦς προσφορᾶς καὶ διακονίας στὸν πάνσεπτο πατριαρχικὸν ναό.

¹²¹ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μονασικῆς - Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Α’, Αθῆναι 1975, σ. 193.

¹²² Βλ. Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 191.

¹²³ Σπ. Λαυριώτου-Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Αγίῳ Όρει)*, συνταχθεῖς ὑπὸ Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου ἰατροῦ, ἐπεξεργασθεῖς δὲ καὶ διασκευασθεῖς ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Μητροπολίτου πρ. Λεοντοπόλεως, ἐπλουτίσθη καὶ διὰ τῶν ἐν τέλει δύο παραρτημάτων καὶ τῶν ἀναγκαιούντων εὐρετηρίων πινάκων, Αγιορειτική Βιβλιοθήκη, Παρίσι 1925, σ. 157.

3.4. Συνοπτικός βιογραφικός πίνακας.

Στὸν παρακάτω πίνακα (Πίνακας 1) ἀναφέρονται συνοπτικὰ οἱ κυριότεροι «σταθμοὶ» στὴν ζωὴ τοῦ Δανιήλ. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ πράγματος, ἀκολουθεῖται ἡ χρονολογικὴ σειρὰ ἀπὸ τὴν γέννηση ἕως καὶ τὸν θάνατο τοῦ Πρωτοψάλτη, μὲ βάση τὶς πληροφορίες ποὺ παρατέθηκαν ἀνωτέρω.

Πίνακας 1. Συνοπτικός βιογραφικός πίνακας.

/Α	Γεγονός	Έτος ἢ χρονολογικὴ περίοδος
	Γέννηση (Τύρναβος Θεσσαλίας)	1710, περίπου
	Μετάβαση στὴν Κωνσταντινούπολη	Πρὸ τοῦ 1730
	Δομέστικος	Τέλη 1733 – ἀρχὴς 1734
	Λαμπαδάριος	1736
	Θάνατος Ἰωάννου Τραπεζούντιου, ὁ Δανιὴλ ἀναλαμβάνει Πρωτο-	Ιούνιος 1770 (Πρὸ τῆς 15ης)
	Διδάσκαλος τῆς Β' Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς	1776
	Θάνατος (Κωνσταντινούπολη)	23 Δεκεμβρίου 1789

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΨΑΛΤΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

1. Μαρτυρούμενοι χαρακτηρισμοί καὶ προσωνυμίες.

Ἡ πολυσύνθετη μελουργικὴ δραστηριότητα τοῦ Δανιὴλ καὶ τὸ σπάνιο μελοποιητικό του τάλαντο, ὅδήγησαν πολλοὺς κωδικογράφους στὸ νὰ ἀποδώσουν τόσο σ' αὐτὸν ὅσο καὶ σὲ μεμονωμένες συνθέσεις του ἐμφαντικοὺς καὶ ἐνίοτε ὑπερβολικοὺς καὶ πομπώδεις χαρακτηρισμοὺς κατὰ τὴν ἀνθολόγηση τῶν ἔργων του. Τὸ φαινόμενο, βεβαίως, δὲν εἶναι ἀσύνηθες στὴν ὑπερχιλιόχρονη χειρόγραφη μουσικῇ μας παράδοσῃ. Υπάρχουν ἀναρίθμητες περιπτώσεις κατὰ τὶς ὅποιες προσδίδονται ἴδιαίτερες προσωνυμίες καὶ χαρακτηρισμοὶ σὲ μελοποιοὺς καὶ τὶς δημιουργίες τους ὅταν τὸ ἔργο τους κρίνεται, βάσει τῆς ἀπήχησής του στοὺς ψαλτικοὺς κύκλους καὶ τῆς ἀποδοχῆς του ἀπὸ αὐτούς, ὡς ἐξαιρετικὰ σημαντικὸ ή καινοτόμο ή, σὲ ἀπλούστερες περιπτώσεις, πρὸς ἀποφυγὴ συγχύσεων. Γιὰ νὰ διακριθεῖ δηλαδὴ ὁ ἀνθολογούμενος συνθέτης ἀπὸ κάποιον ἄλλον, ἐνδεχομένως συνονόματό του.

Ο συνήθης καὶ ἀρκετὰ συχνὰ ἀπαντώμενος στὰ μουσικὰ χειρόγραφα χαρακτηρισμὸς (ὅσον ἀφορᾶ στὸν μελουργὸν) τοῦ Πρωτοψάλτη, Λαμπαδαρίου ἢ Δομέστικου, ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ ψαλτικὸ ὄφφικιο ποὺ κατέχει ὁ ἀναφερόμενος δημιουργὸς κατὰ τὴν περίοδο συγγραφῆς τοῦ κάδικα, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν καὶ οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ προσδιορισμὸς ἐνὸς μελουργοῦ μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς παραπάνω χαρακτηρισμοὺς ὀφείλεται στὴν περίοδο κατὰ τὴν ὅποια συνέθεσε τὸ σταχυολογούμενο μελούργημά του. Εἰδικὰ γιὰ τὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ παραπάνω ὅροι δὲν ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἄλλον – κυρίως τοπικὸ - προσδιορισμὸ (όπως π.χ. Πρωτοψάλτης Σμύρνης, Πρωτοψάλτης Λαρίσης κλπ), ἀλλὰ σημειώνονται μεμονωμένοι (π.χ. Ιωάννης Πρωτοψάλτης, Πέτρος λαμπαδάριος κλπ) ύπονοοῦνται πάντοτε οἱ ὄφφικιάλοι ψάλτες τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, τοῦ ναοῦ δηλαδὴ τοῦ Πατριαρχείου.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, τὸ γνωστότερο ἀποδιδόμενο στὸν Δανιὴλ προσωνύμιο, αὐτὸν ποὺ τὸν χαρακτηρίζει στὰ μουσικὰ χειρόγραφα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰ. καὶ στὶς ἔντυπες μουσικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ ιθ' αἰ. μέχρι καὶ σήμερα, εἶναι αὐτό τοῦ Πρωτοψάλτου. Οἱ ἔτεροι, βάσει ὄφφικίου, χαρακτηρισμοὶ (λαμπαδάριος, δομέστικος), ἀπαντῶνται κυρίως σὲ χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς λαμπαδαρίας του. Καὶ ἐδῶ, ἀσφαλῶς, δὲν λείπουν οἱ περιπτώσεις στὶς ὅποιες μαρτυρεῖται ώς κάτοχος ὄφφικίου διαφορετικοῦ ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὅποιο στὴν πραγματικότητα κατέχει (π.χ. ἀναφέρεται ώς λαμπαδάριος ἐνῶ διακονεῖ ώς πρωτοψάλτης, δομέστικος ἐνῶ διακονεῖ ώς λαμπαδάριος κ.ο.κ) ἢ ἀκόμα, στὸν αὐτὸ κάδικα, ἀπαντῶνται ταυτοχρόνως περισσότεροι τοῦ ἐνὸς χαρακτηρισμοὶ (λαμπαδάριος καὶ Πρωτοψάλτης).

Μιὰ λογικὴ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου, τὸ ὅποιο ἀναμφισβήτητα δημιουργεῖ μιὰ σχετικὴ σύγχυση στὴν ἐξακρίβωση τῆς ίστορικῆς διαδρομῆς τοῦ Δανιὴλ στὸ πατριαρχικὸ ἀναλόγιο, εἶναι ἡ συνήθης στὰ μουσικὰ χειρόγραφα τακτικὴ τῆς τυφλῆς ἀντιγραφῆς. Δηλαδή, ὁ κωδικογράφος ἀντιγράφει πιστὰ ἔναν προϋπάρχοντα κάδικα χωρὶς νὰ ἐπιφέρει τὴν παραμι-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος

κοὶ ἀλλαγή, χωρὶς νὰ ἐξετάσει τὴν ὄρθότητα τῶν σημειώσεων ἢ ἄλλων μαρτυριῶν τοῦ πρώτου γραφέως. Μιὰ ἄλλη ἐξήγηση θὰ μποροῦσε νὰ εἴναι ἡ παραπληροφόρηση τοῦ κωδικογράφου, εἰδικὰ ὅταν πρόκειται γιὰ κώδικες ποὺ συντάσσονται χρονικῶς κοντὰ μὲ τὴν περίοδο ἐναλλαγῆς τῶν ὀφφικίων τῶν πατριαρχικῶν ψαλτῶν.

1.1. Δομέστικος, Λαμπαδάριος, Πρωτοψάλτης.

Στὰ διαθέσιμα μουσικὰ χειρόγραφα ἥ στοὺς καταλόγους μουσικῶν χειρογράφων ποὺ ἐξετάσθηκαν, δὲν βρέθηκαν παρὰ μόλις δύο περιπτώσεις ὅπου ὁ Δανιήλ ἀναφέρεται ὡς δομέστικος. Καὶ στὶς δυὸς περιπτώσεις, μάλιστα, οἱ κώδικες ἐγράφησαν πολὺ ἀργότερα ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ὀφφικίου τοῦ Δανιήλ, ἐνῶ δηλ. ἦταν ἡδη λαμπαδάριος. Αντιθέτως, πολλοὶ εἴναι οἱ κώδικες στοὺς ὅποιους μαρτυρεῖται μὲ ἔνα ἀπὸ τὰ ἄλλα δυὸς ὀφφίκια, κυρίως δὲ μ' αὐτό τοῦ Πρωτοψάλτου.

Στὸν παρακάτω πίνακα (Πίνακας 2) παρατίθενται οἱ κώδικες στοὺς ὅποιους ὁ Δανιήλ χαρακτηρίζεται μὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ὀφφίκια τοῦ δομέστικου, τοῦ λαμπαδαρίου ἥ τοῦ Πρωτοψάλτου. Στὸν πίνακα παρουσιάζονται, ἐκτὸς τῆς στήλης αὐξοντος ἀριθμοῦ, ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ μελουργοῦ ἀπὸ τὸν κωδικογράφο, ἡ Βιβλιοθήκη ἥ Συλλογὴ ὅπου φυλάσσεται ὁ κώδικας καὶ ὁ ταξινομικός του ἀριθμός, καθὼς καὶ τὸ ἔτος ἥ ἡ περίοδος συγγραφῆς. Ἐπισημαίνονται, ἐπίσης, τὰ φύλλα (φ./φφ.) ἥ οἱ σελίδες (σ./σσ.) τῶν κωδίκων μεταξὺ τῶν ὅποιων περιέχονται μελοποιήματα τοῦ Δανιήλ, χωριζόμενα μὲ παύλα. Οἱ κώδικες στοὺς ὅποιους ἔχουμε διπλὸ χαρακτηρισμὸ (π.χ. λαμπαδάριος καὶ πρωτοψάλτης), ἐπισημαίνονται μὲ ἀστερίσκο (*). Ὁπου, τέλος, κρίνεται σκόπιμο, ὑπάρχει ἐντὸς εἰσαγωγικῶν σύντομος σχολιασμός¹²⁴.

¹²⁴ Γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ συγκεντρωτικοῦ αὐτοῦ πίνακα, χρησιμοποιήθηκαν οἱ παρακάτω κατάλογοι χειρογράφων: α) Γρ. Στάθη, *Tὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Άγιον Όρος*, Τόμος Α', Αθῆναι 1975. β) Τοῦ αὐτοῦ, *Tὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Άγιον Όρος*, Τόμος Β', Αθῆναι 1976. γ) Τοῦ αὐτοῦ, *Tὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Άγιον Όρος*, Τόμος Γ', Αθῆναι 1993.

Πίνακας 2. Χειρόγραφοι κώδικες μὲ ἀναφορὰ ὄφφικίου.

A/A	Κώδικας	Έτος ή περίοδος συγγραφής
Δομέστικος		
1	Γρηγορίου 34, φ.94v	Τέλη ιη' αι.
2	Ιβήρων 983, φ. 656v	1762
Λαμπαδάριος		
3	Δοχειαρίου 328, φφ. 174r-182v	Μέσα ιη' αι.
4	Ξηροποτάμου 303, φ. 200r	1812
5	Ξηροποτάμου 307, φ. 722r κ.έ.	1767 καὶ 1770
6	Ξηροποτάμου 313, φ. 112v	1794
7	Ξηροποτάμου 324, φ. 266r	1760
8	Ξηροποτάμου 326, φ. 131r	1785
9	Ξηροποτάμου 373, φ. 8r	β' ἥμισυ ιη' αι.
10	Ξηροποτάμου 374	β' ἥμισυ ιη' αι. «Ἀναστα- σιματάριο Δανιήλ»
11	Δοχειαρίου 321, φ. 281r	Μέσα ιη' αι.
12	Δοχειαρίου 328, φ. 174r	Μέσα ιη' αι.
13	Δοχειαρίου 332, φ. Αν	1760
14	Δοχειαρίου 338, φ. 329v κ.έ.	1767
15	Δοχειαρίου 374, φ. 215v	Μέσα ιη' αι. «νῦν λαμ- παδάριος»
16	Δοχειαρίου 385, φφ. 30r-105r	1774
17	Δοχειαρίου 390, φ. 26r κ.έ.	Τέλη ιη'- Αρχές ιθ' αι.
18	Δοχειαρίου 399, φ. 131r	Μέσα ιη' αι.
19	Αγ. Στεφάνου 35, φ.51r, φ. 88r	1758
20	Αγ. Στεφάνου 66, φφ.6r, φ.110r	γ' τέταρτο ιη' αι.

δ) Τοῦ αὐτοῦ, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Μετέωρα, Αθήνα 2006. ε)* Τοῦ αὐτοῦ, Ελληνικὴ Ψαλτικὴ Τέχνη. *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς τοῦ Ἑλληνικού Ἰνστιτούτου Βενετίας, Βενετία 2007. στ.)* Μ. Χατζηγιακούμη, Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1821), Τόμος Α', Αθήνα 1975. ζ) Τοῦ αὐτοῦ, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821, Αθήνα 1980. η) Δ. Μπαλαγε-
ώργου – Φ. Κρητικοῦ, Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Σινᾶ, Τόμος Α', Αθήνα 2008. θ) Σπ. Λαυ-
ριώτου - Σ. Εὐστρατιάδου, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας* (τῆς ἐν Αγιώ Όρει), Αγιο-
ρειτικὴ Βιβλιοθήκη, Παρίσι 1925. ι) Μ. Αδάμη, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Πανα-
γιώτου Γριτσάνη, ΕΕΒΣ, 'Έτος ΛΕ' [35], Αθήναι 1966-1967. ια) S. Eustratiades, Arcadios deacon,
Catalogue of the greek manuscripts in the library of the Monastery of Vatopedi on Mt Athos, Cambridge, 1924.
ιβ) Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Μανυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, Τόμος Α', Κωνσταντινούπολις 1884. ιγ) Τοῦ αὐτοῦ, Κατάλογος τῶν Χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνη Βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχο-
λῆς, Σμύρνη 1877. ιδ) Sp. Lambros, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos, Vol. 2, University
Press, Cambridge, 1900. ιε) Ι. Σακελλιάνος, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Αθήναι 1890. ιστ)* Τοῦ αὐτοῦ, Κα-
τάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος, Αθήναι 1892. ιστ) Έμ. Γιαννοπού-
λου, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγγλία, Αθήναι 2009. ιζ) Λίνου Πολίτη, Κατάλογος τῶν
χειρογράφων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος, Αθήναι 1991, ιη) Παν. Νικολοπούλου, *Περιγρα-
φὴ χειρογράφων κωδίκων τῆς Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ελλάδος, Αθήναι 1996.******

21	Αγ. Στεφάνου 127, φφ. 444v-567r	γ' τέταρτο ιη' αι.
22	Σινᾶ 1277, φφ. 15r-38r	γ' τέταρτο ιη' αι.
23	Σινᾶ 1286, φ. 154r	Τέλη ιη' αι.
24	Σινᾶ 1310, φ. 137r	1757
25	Λαύρας Θ.153, φ. 337 κ.έ.	ιη' αι.
26	Ζακύνθου 1, φ. 1	Περὶ τὸ 1770
27	Ζακύνθου 7	Τέλη ιη' αι.
28	Ζακύνθου 22, σ. 534	Τέλη ιη'- Αρχὲς ιθ' αι.
29	Λειμῶνος 251, φ. 483r κ.έ.	Περὶ τὸ 1750
30	Ξενοφῶντος 156, φφ. 189r-241v	Τέλη ιη' αι.
31	Διονυσίου 575, φφ. 298v-316v	1764
32	EIB 29	δ' τέταρτο ιη' αι.
33	Κουτλουμουσίου 434, φ. 179r	γ' τέταρτο ιη' αι.
34	Κουτλουμουσίου 630, φ. 375r	Μέσα ιη' αι.
35	Σταυρονικήτα 161, φ. 104v	β' ἥμισυ ιη' αι.
36	Ιβήρων 983	1762

Πρωτοψάλτης

37	Εηροποτάμου 288, φφ. 109v-312r	Αρχὲς ιθ' αι.
38	Εηροποτάμου 299, σσ. 131-559	Περὶ τὸ 1810
39	Εηροποτάμου 302, φ. 173r	β' ἥμισυ ιη' αι.
40	Εηροποτάμου 305, φφ. 31v-360v	Τέλη ιη'- Αρχὲς ιθ' αι.
41	Εηροποτάμου 310, σσ. 469-615	1841
42	Εηροποτάμου 312, φφ. 146v-420v	Τέλη ιη' αι.
43	Εηροποτάμου 321, φφ. 40r-236v	Τέλη ιη' αι.
44	Εηροποτάμου 330, φφ. 55v-427r	1781-1782
45	Εηροποτάμου 361, φφ. 54v-313v	Αρχὲς ιθ' αι.
46	Εηροποτάμου 364, φφ. 16v-210r	β' ἥμισυ ιη' αι.
47	Εηροποτάμου 365, φφ. 38v-232v	Τέλη ιη' αι.
48	Εηροποτάμου 368, φφ. 132r-328r	Τέλη ιη' αι.
49	*Εηροποτάμου 369, φφ. 86r-327v	1802
50	*Εηροποτάμου 377, φφ. 11r-77v	Τέλη ιη' αι.
51	*Εηροποτάμου 382, φφ. 89v-120v	Τέλη ιη' αι.
52	*Δοξειαρίου 350, φφ. 31v-191r	Τέλη ιη' αι.
53	Εηροποτάμου 385, φφ. 35v-210v	Τέλη ιη' αι.
54	Εηροποτάμου 402, σσ. 100-255	1839
55	Εηροποτάμου 415 φφ. 12v-36r	1835
56	Δοξειαρίου 307, φφ. 4r-146v	Περὶ τὸ 1830
57	Δοξειαρίου 308, φφ. 7r-49v	Περὶ τὸ 1830
58	Δοξειαρίου 340, φ. 43v	Περὶ τὸ 1818
59	Δοξειαρίου 341, φφ. 210r-448v	1822
60	Δοξειαρίου 343, φ. 25r	Περὶ τὸ 1810
61	Δοξειαρίου 353, φφ. 94r-421r	Αρχὲς ιθ' αι.
62	Δοξειαρίου 354, φφ. 72r-342r	Αρχὲς ιθ' αι.
63	*Δοξειαρίου 356, φφ. 113v-538v	Αρχὲς ιθ' αι.
64	*Δοξειαρίου 359, φφ. 8v-255r	Τέλη ιη' αι.
65	Δοξειαρίου 360, φφ. 261r-531v	Περὶ τὸ 1830
66	Δοξειαρίου 362, φφ. 101v-176v	Περὶ τὸ 1840
67	Δοξειαρίου 366, φ. 123v	1830-1840
68	*Δοξειαρίου 368, φφ. 95r-222r	Περὶ τὸ 1810
69	Δοξειαρίου 370, σσ. 14-627	Περὶ τὸ 1840

70	Δοχειαρίου 376, φ. 43v, φ. 327r	ιη' αἱ.
71	Δοχειαρίου 382, φφ. 73v-181v	Τέλη ιη' αἱ.
72	Δοχειαρίου 395, φφ. 50v-56v	Τέλη ιη' αἱ.
73	Δοχειαρίου 397, φ. 98v κ.έ.	Τελ. τέταρτο ιη' αἱ.
74	Δοχειαρίου 401, φ. 153r	Τελ. τέταρτο ιη' αἱ.
75	Δοχειαρίου 404, φ. 311v, φ. 323v	Περὶ τὸ 1840
76	Δοχειαρίου 406, φφ. 36v-250v	Μέσα ιθ' αἱ.
77	Δοχειαρίου 410, φ. 186r	1729 καὶ 1780
78	Δοχειαρίου 411, φ. 118r	Περὶ τὸ 1825
79	Δοχειαρίου 413, φφ. 1r-85v	Περὶ τὸ 1825
80	Δοχειαρίου 1238, σσ. 73-473	Μέσα ιθ' αἱ.
81	Δοχειαρίου 1239, σσ. 56-611	Μέσα ιθ' αἱ.
82	Δοχειαρίου 1240, σσ. 97-550	Μέσα ιθ' αἱ.
83	Δοχειαρίου 1244, φφ. 22r-246r	Περὶ τὸ 1810
84	Δοχειαρίου 1246, φφ. 117v-505r	1820-1821
85	Δοχειαρίου 1247, φφ. 139r-371v	ιθ' αἱ. (1844;)
86	Δοχειαρίου 1248	1823
87	Κωνσταμονίτου 87, φφ. 125r-150r	Μετὰ τὸ 1820
88	Κωνσταμονίτου 90, φ. 61r	Περὶ τὸ 1825
89	Κωνσταμονίτου 93, φφ. 23r-152v	Τέλη ιη' αἱ.
90	Ξενοφῶντος 105, φφ. 60v-318r	Τέλη ιη' αἱ.
91	Ξενοφῶντος 107, φφ. 1r-267r	1830-1840
92	Ξενοφῶντος 109, φφ. 87v-181r	1848
93	Ξενοφῶντος 122, φφ. 243v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
94	*Ξενοφῶντος 123, σσ. 173-597	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
95	Ξενοφῶντος 131, φ. 103r	ιθ' αἱ.
96	Ξενοφῶντος 132, φφ. 43v-55v	Αρχὲς ιθ' αἱ.
97	Ξενοφῶντος 137	ιη' αἱ.
98	Ξενοφῶντος 140, φφ. 69v-142r	Τέλη ιη' αἱ.
99	Ξενοφῶντος 143, φ. 101r	Τέλη ιη' αἱ.
100	Ξενοφῶντος 144, φφ. 189v-197r	1808
101	Ξενοφῶντος 145, φ. 131r	Τέλη ιη' αἱ.
102	Ξενοφῶντος 149	ιθ' αἱ.
103	Ξενοφῶντος 150, φφ. 123v-147v	1763
104	Ξενοφῶντος 154, φφ. 264r-338r	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
105	Ξενοφῶντος 170, φφ. 2r κ.έ.	Τέλη ιη' – Αρχὲς ιθ' αἱ.
106	Ξενοφῶντος 172, φ. 122r	Τέλη ιη' – Αρχὲς ιθ' αἱ.
107	Ξενοφῶντος 173, φ. 1r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
108	Ξενοφῶντος 174, φ. 51v	1819
109	Ξενοφῶντος 188	1885
110	Ξενοφῶντος 261, φ. 134v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
111	Παντελεήμονος 903, σσ. 298-1078	Μέσα ιθ' αἱ.
112	Παντελεήμονος 904, φφ. 30r-268v	Τέλη ιη' αἱ.
113	Παντελεήμονος 906, φφ. 67v-304r	1816
114	Παντελεήμονος 910, φφ. 172r-312v	Τέλη ιη' αἱ.
115	Παντελεήμονος 912, φ. 23r	1820-1830
116	Παντελεήμονος 915, φφ. 22v-56v	1820-1830
117	Παντελεήμονος 921, φφ. 126v-150v	1820-1830
118	Παντελεήμονος 923, φφ. 66v-317r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
119	Παντελεήμονος 928, φφ. 65v-143v	1827
120	Παντελεήμονος 934, φφ. 13v-67v	1818

121	Παντελεήμονος 944, φφ. 78r-167v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
122	Παντελεήμονος 945, φφ. 100r-110v	1824
123	Παντελεήμονος 950, φφ. 114r-265v	Περὶ τὸ 1815-1825
124	Παντελεήμονος 952, φφ. 66r-203 r	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
125	Παντελεήμονος 953, φφ. 139v-255r	1815-1825
126	Παντελεήμονος 955, φφ. 136r-148r	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
127	Παντελεήμονος 956, σσ. 152-266	1820-1830
128	Παντελεήμονος 957, φφ. 143r-213r	1815-1830
129	Παντελεήμονος 960, φφ. 117v	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
130	Παντελεήμονος 961, σσ. 207,243	Τέλη ιη' αἱ.
131	Παντελεήμονος 968, σ. 55 κ.έ.	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
132	Παντελεήμονος 970, σσ. 105-229	1815-1825
133	Παντελεήμονος 971, σσ. 101-117	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
134	Παντελεήμονος 976, φφ. 19v-48r	Τέλη ιη' αἱ.
135	Παντελεήμονος 977, φφ. 225r-349v	1815-1820
136	Παντελεήμονος 978, φφ. 97r-196v	1820-1830
137	Παντελεήμονος 986, σσ. 61,62	1815-1830
138	Παντελεήμονος 987, σσ. 1-461	1815-1830
139	Παντελεήμονος 988, σ. 46	1815-1830
140	Παντελεήμονος 992, σσ. 199-451	1820-1840
141	Παντελεήμονος 997, φφ. 80v-283v	Τέλη ιη' αἱ.
142	Παντελεήμονος 998, φφ. 122v-293r	1815
143	Παντελεήμονος 999, φ. 209r	1803
144	Παντελεήμονος 1000, φφ. 113r	Ἄρχες ιθ' αἱ.
145	Παντελεήμονος 1001, φ. 157v	1810-1830
146	Παντελεήμονος 1003, σσ. 1-228	1820-1830
147	Παντελεήμονος 1004, φφ. 130r-144r	1810-1820
148	Παντελεήμονος 1007, φ. 160v	Μέσα - β' ἥμισυ ιη' αἱ.
149	Παντελεήμονος 1018, φ. 97r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
150	Παντελεήμονος 1023, φ. 73v	Τέλη ιη' αἱ.
151	Παντελεήμονος 1024, φφ. 64v-175v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
152	Παντελεήμονος 1028, φ. 102r	Μέσα ιθ' αἱ.
153	Παντελεήμονος 1031, φ. 44r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
154	Παντελεήμονος 1032, φφ. 43r-47v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
155	Παντελεήμονος 1036, φ. 168v κ.έ.	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
156	Παντελεήμονος 1037, φ. 66r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
157	Παντελεήμονος 1038, φ. 86v	β' τέταρτο ιθ' αἱ.
158	Παντελεήμονος 1042, φφ. 178r-228r	1843
159	Παντελεήμονος 1273, φφ. 65r-120r	1876
160	Παντελεήμονος 1309, φ. 1r	Τέλη ιθ' αἱ.
161	Παντελεήμονος 1207 (Τυπικ. Κοιμ. Θεοτόκου 6), φ. 155v	1837
162	Σίμ. Πέτρας 11, σ. 111	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
163	Γρηγορίου 6, φφ. 383v-404v	β' ἥμισυ ιη' αἱ.
164	Γρηγορίου 8, φφ. 51v-140v	Τέλη ιη' αἱ.
165	Γρηγορίου 11, φφ. 48r-435r	Τέλη ιη' αἱ.
166	Γρηγορίου 17, φφ. 40r-72v	Τέλη ιη' αἱ.
167	Γρηγορίου 18, σσ. 84-595	1843
168	Γρηγορίου 19, φφ. 25r-380v	Τέλη ιη' αἱ.
169	Γρηγορίου 23, φφ. 1r	1800
170	Γρηγορίου 27, φφ. 131r, 381r	Μέσα ιθ' αἱ.

171	Γρηγορίου 34, φφ. 25r, 89r	Τέλη ιη' αι.
172	Γρηγορίου 40, φφ. 51r-131v κ.έ.	Τέλη ιη' – Αρχὲς ιθ' αι.
173	Γρηγορίου 56, φφ. 18r-25v	ιη' αι.
174	Διονυσίου 566, φ. 381r	β' ἥμισυ ιη' αι.
175	Διονυσίου 568, φ. 42r-252r	Αρχὲς ιθ' αι.
176	Διονυσίου 571, φ. 509r	Μέσα ιθ' αι.
177	Διονυσίου 572, 11v-29v	Τέλη ιη' αι.
178	Διονυσίου 576, 148v-208r	1816
179	Διονυσίου 578, φ. 272r	β' ἥμισυ ιη' αι.
180	Διονυσίου 612, φ. 171v	α' ἥμισυ ιθ' αι.
181	Διονυσίου 645, σ. 654	Μέσα ιθ' αι.
182	Διονυσίου 646, φφ. 99r-197r	α' ἥμισυ ιθ' αι.
183	Διονυσίου 652, φφ. 10r-118r	α' ἥμισυ ιθ' αι.
184	Διονυσίου 678, φ. 260v	α' ἥμισυ ιθ' αι.
185	Διονυσίου 680, φφ. 151r-173r	α' ἥμισυ ιθ' αι.
186	Διονυσίου 681 φφ. 58r-334r	α' ἥμισυ ιθ' αι.
187	Διονυσίου 690, φφ. 120v-138r	1837
188	Διονυσίου 691, φφ. 84r-95r	Μέσα ιθ' αι.
189	Διονυσίου 704, φ. 84r	β' τέταρτο ιθ' αι.
190	Διονυσίου 708, φφ. 122v-133r	Μέσα ιθ' αι.
191	Διονυσίου 710, φφ. 50v-267r	β' ἥμισυ ιθ' αι.
192	Διονυσίου 719, φφ. 219r-374v	1837
193	Διονυσίου 722, σσ. 621 κ.έ.	Μέσα ιθ' αι.
194	Διονυσίου 723, φφ. 215r κ.έ.	β' τέταρτο ιθ' αι.
195	Διονυσίου 739, φφ. 24v-38r	Τέλη ιη'- α' ἥμισυ ιθ' αι.
196	Διονυσίου 740, φφ. 1r-153r	β' τέταρτο ιθ' αι.
197	Διονυσίου 761, φφ. 29r, 117r, 125r	1818
198	Διονυσίου 764, σ. 86	α' ἥμισυ ιθ' αι.
199	Διονυσίου 768, φφ. 98r-182r	1848
200	Διονυσίου 806, σσ. 620-853	Μέσα ιθ' αι.
201	Διονυσίου 807, φφ. 221r-253r	α' ἥμισυ ιθ' αι.
202	Διονυσίου 808, σσ. 279-453	α' ἥμισυ ιθ' αι.
203	Διονυσίου 827, σσ. 130-152	Μέσα ιθ' αι.
204	Αγίου Παύλου 15, σσ. 137-633	1813
205	Αγίου Παύλου 25, σσ. 190-218	β' ἥμισυ ιη' αι.
206	Αγίου Παύλου 26, σσ. 140-180	1800
207	Αγίου Παύλου 32, σσ. 66-95	Τέλη ιη' αι.
208	Αγίου Παύλου 34, σσ. 419-595	1820
209	Αγίου Παύλου 35, σσ. 148, 503	1790 – 1800
210	Αγίου Παύλου 37, σ. 565	β' ἥμισυ ιη' αι.
211	Αγίου Παύλου 40, σ. 121	β' ἥμισυ ιη' αι.
212	Αγίου Παύλου 62, σσ. 270-869	Τέλη ιη' αι.
213	Αγίου Παύλου 69, σσ. 274-342	Τέλη ιη' αι.
214	Αγίου Παύλου 132, σσ. 139-866	1774
215	Αγίου Παύλου 252, σσ. 69-139	1835-1840
216	Αγίου Παύλου 301, φφ. 196r-269r	β' ἥμισυ ιθ' αι.
217	Αγίου Παύλου 361, σ. 449	1913
218	Αγίου Παύλου 376, φ. 52v	1897
219	Αγίου Παύλου 432, φφ. 176v-272r	1882
220	Αγίου Παύλου 433, φφ. 192r-271r	1903
221	Αγίου Παύλου 487, σ. 57	Αρχὲς κ' αι.

222	Αγίου Παύλου 503, σσ. 75-105	1909
223	Αγίου Παύλου 504, φφ. 103r-210v	1908
224	Κουτλουμουσίου 397, φ. 74r	Μέσα τη' αἱ.
225	Κουτλουμουσίου 418, φφ. 78v-140v	Τέλη τη' αἱ.
226	Κουτλουμουσίου 421, φφ. 62r-433r	Τέλη τη' αἱ.
227	Κουτλουμουσίου 422, φφ. 129v-302r	Τέλη τη' αἱ.
228	Κουτλουμουσίου 424, φφ. 92v-132r	α' τέταρτο ιθ' αἱ.
229	Κουτλουμουσίου 435, φφ. 56r-175v	Τέλη τη' αἱ.
230	Κουτλουμουσίου 441, φφ. 25r-162v	α' δεκαετία ιθ' αἱ.
231	Κουτλουμουσίου 451, φ. 2r	Περὶ τὸ 1825
232	Κουτλουμουσίου 590, φφ. 77v-115v	Περὶ τὸ 1825
233	Κουτλουμουσίου 592	Περὶ τὸ 1825
234	Κουτλουμουσίου 632, φφ. 146r-363r	α' τέταρτο ιθ' αἱ.
235	Κουτλουμουσίου 641 [Α], φ. 31r	β' τέταρτο ιθ' αἱ.
236	Κουτλουμουσίου 769, σ. 134	1885
237	Καρακάλλου 216, φφ. 112v-295v	1819
238	Καρακάλλου 217, φφ. 18r-88r	1818-1822
239	Καρακάλλου 228, 29v-133r	1811
240	Καρακάλλου 236, σ. 98	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
241	Καρακάλλου 238, φ. 57r	β' ἥμισυ ιθ' αἱ.
242	Καρακάλλου 241, φφ. 276r-334v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
243	Φιλοθέου 251, φφ. 14r-321v	Ἄρχες ιθ' αἱ.
244	Σταυρονικήτα 234, φφ. 27v-138v	Μέσα τη' αἱ.
245	Σταυρονικήτα 236, φ. 32v	α' ἥμισυ τη' αἱ.
246	Σταυρονικήτα 238, φ. 21r	Μέσα τη' αἱ.
247	Σταυρονικήτα 240, φφ. 77r-115v	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
248	Σταυρονικήτα 241	β' ἥμισυ ιθ' αἱ.
249	Σταυρονικήτα 249	Μέσα ιθ' αἱ.
250	Σταυρονικήτα 286	1876
251	Ιβήρων 949, φφ. 158r-169v	Τέλη τη' αἱ.
252	Ιβήρων 958	1808
253	Ιβήρων 971, σ. 849	Μέσα τη' αἱ.
254	Ιβήρων 981 [Τόμ. Α], σσ. 201-663	1790-1800
255	Ιβήρων 981 [Τόμ. Β], 29-302	Περὶ τὸ 1800
256	Ιβήρων 997, φφ. 9v-232v	Περὶ τὸ 1790
257	ΕΒΕ 916	1832
258	ΕΒΕ 921	Τέλη τη' αἱ.
259	*ΕΒΕ 2216, φφ. 20v-177r	Μετὰ τὸ 1770
260	*ΕΒΕ 1944, φφ. 115r-182r	α' ἥμισυ ιθ' αἱ.
261	ΕΒΕ 1869, φφ. 69r-472r	1821
262	*ΕΒΕ 2301, σσ. 245-312	1809
263	*ΕΒΕ 2432, φφ. 40r-233v	Ἄρχες ιθ' αἱ.
264	ΕΒΕ 2428, φφ. 5r-199v	Ἄρχες ιθ' αἱ.
265	ΕΒΕ 2417, φφ. 11r-247r	1817
266	ΕΒΕ 1865, φφ. 11r-289v	Ἄρχες ιθ' αἱ.
267	ΕΒΕ 2175	β' ἥμισυ τη' αἱ.
268	ΕΒΕ 3301, φφ. 1r-261r	β' ἥμισυ τη' αἱ.
269	ΕΒΕ 3249	Τέλη τη' αἱ.
270	ΕΒΕ 3134	Τέλη τη' αἱ.
271	*Μεταμορφώσεως 92, φφ. 30v-258r	1772 «νῦν πρωτοψάλτης»
272	Μεταμορφώσεως 129, σσ. 128-282	1834

273	Μεταμορφώσεως 295, σ. 409	β' ἥμισυ ιη' αἰ.
274	*Άγ. Στεφάνου 49, φφ. 127r-275r	1793
275	Άγ. Στεφάνου 117, φφ. 71r-142r	Περὶ τὸ 1820
276	Σινᾶ 1267, φφ. 356v-369r	Τέλη ιη' αἰ.
277	Σινᾶ 1316, σσ. 303-392	1845
278	Σινᾶ 1325, φ. 217r	Τέλη ιη' αἰ.
279	*Σινᾶ 1331, φ. 43r	β' ἥμισυ ιη' αἰ.
280	Λαύρας Θ.154, φ. 38r κ.έ.	1786
281	Λαύρας Θ.157, σ.685 κ.έ.	ιθ' αἰ.
282	Λαύρας I.88, φφ. 233r-253v	1808
283	Λαύρας M.16	1832;
284	Βατοπαιδίου 1365	ιθ' αἰ.
285	Βατοπαιδίου 1371	ιθ' αἰ.
286	Βατοπαιδίου 1373	1822
287	Ζακύνθου 18, φφ.28-284	Τέλη ιη'- Αρχὲς ιθ' αἰ.
288	Ζακύνθου 19, σσ.143-499	Τέλη ιη'- Αρχὲς ιθ' αἰ.
289	Ζακύνθου 32	Αρχὲς ιθ' αἰ.
290	Ζακύνθου 35, σσ. 145, 238, 245	1818
291	Ζακύνθου 36	1808
292	*Λειμῶνος 278, φφ. 7r-60r	1771-1781
293	Ταξιαρχῶν Αιγίου 4, φφ.38r-184v	1770-1790
294	*Λειμῶνος 248, σσ. 1-572	1770-1790 «νῦν πρωτοψάλτης»
295	Λειμῶνος 246, σσ. 76-157	1779-1793
296	Λειμῶνος 349, φφ. 1r-215r	1775-1800
297	Συλλογῆς Παϊδούση 2, σσ. 42-180	1780-1800
298	Λειμῶνος 444, σσ. 1-14	Περὶ τὸ 1780-1800
299	Λειμῶνος 255, φφ. 98r-121r	Περὶ τὸ 1790-1800
300	Συλλογῆς Merlier 6, φφ. 29v-258r	1790-1800
301	Γυμν. Σοποτού 3Π/79, φ. 146v	Τέλη ιη' αἰ.
302	Λειμῶνος 247, φφ. 16r-114r	1802
303	Συλλογῆς Merlier 7, φφ. 48r -345r	1805
304	Συλλογῆς Merlier 13, φφ. 20r-165v	1805-1815
305	Συλλογῆς Merlier 8, φφ. 89r-170r	1805-1815
306	Χρ. Σταμ. Ιωαννίδη, φφ. 34v-50r	1811
307	Ταξιαρχῶν Αιγίου 5, φφ.106r-292v	1811
308	Οἰκουμ. Πατριαρχείου (τμ. Άνανιάδου) 3, φφ.114r-428r	1811
309	Λειμῶνος 280, φφ. 21r-156v	1816-1819
310	Βιβλ. Οἰκ. Πατριαρχείου	1816-1819
311	Συλλογῆς Merlier 10, σσ. 270-376	1816-1820
312	Λειμῶνος 233, φφ. 28r-109v	1819-περ. 1824
313	Ταξιαρχῶν Αιγίου 9, σσ.226-662	1820-1830
314	Πάτμου 491	
315	Πάτμου 498	
316	Εὐαγ. Σχολῆς Σμύρνης Γ-26	1801
317	Βρεταν. Βιβλιοθ. Add. 56407	Μέσα ιθ' αἰ.
318	Βιβλιοθ. Bodleian, Gr.Liturg. E4 (SC36615), φφ. 156r-241v	Μέσα ιθ' αἰ.
319	Βιβλιοθ. Bodleian, Gr.Liturg. E5 , φφ. 40r-117v	Τέλη ιη' αἰ.
320	Βιβλιοθ. Bodleian, Gr.Liturg. f6 , φφ. 40r-117v	Τέλη ιη' αἰ.

321	Cambridge Un. Libr. Add.6197, φφ. 45r-279r	Αρχές ιθ' αι.
322	Παν. Μπέρμιγχαμ, Mingana Greek 6, φφ.49v-	Τέλη ιη'-αρχές ιθ' αι.
80r		
323	Παν. Μπέρμιγχαμ, Mingana Greek 7, φ.140v	Περὶ τὸ 1770
324	*EIB 26, φφ. 30r-78r	1770-1780
325	EIB 35, φ.54r	Αρχὲς ιθ' αι.
326	EIB 36, φ. 74r	α' τέταρτο ιθ' αι.
327	EIB 38, φφ. 1r-8v	α' τέταρτο ιθ' αι.
328	EIB 39, φφ. 32r-197r	1819
329	EIB 41, φφ. 41r', 41λθ'	-
330	EIB 42, Β', φ. 1r	-
331	EIB 43, φφ. 1r-5r	α' τέταρτο ιθ' αι.
332	EIB 47, φφ. 53r, 65v, 69r	Αρχὲς ιθ' αι.

1.2. Ἀλλοι χαρακτηρισμοί τοῦ μελουργοῦ.

Ἄλλα προσωνύμια, δηλωτικά τοῦ ψαλτικοῦ καὶ μελοποιητικού μεγέθους τοῦ ἀνδρός, ἀπαντῶνται σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα στοὺς μουσικοὺς κώδικες τοῦ ιη' καὶ ιθ' αι. Κι αὐτό, διότι ὁ χαρακτηρισμὸς μὲ γνώμονα τὸ ὄφφικιο ἐπεσκίασε κάθε ἄλλον, ὡς ὁ σημαντικότερος γιὰ ἔναν ὑπηρέτη τοῦ ἰεροῦ ἀναλογίου. Ἐτσι, μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις συναντοῦμε διαφορετικοὺς χαρακτηρισμοὺς ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ Πρωτοψάλτου, τοῦ λαμπαδαρίου καὶ τοῦ δομεστίκου. Αὐτὲς οἱ μεμονωμένες ἀναφορές, ἐνδεικτικές τῆς ἥδυτητος καὶ γλυκύτητος τῶν μελουργημάτων τοῦ Δανιήλ, παρατίθενται παρακάτω.

1.2.1. Μουσικώτατος.

Ως μουσικώτατος ἀναφέρεται στὸν κώδικα Κουτλουμουσίου 441 τῶν ἀρχῶν τοῦ ιθ' αι. Στὸ φ.108r σημειώνεται: «Ἄρχὴ τὰ κατ' ἥχον κοινωνικά τοῦ μουσικωτάτου κὺρο Δανιήλ πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας»¹²⁵. Ἐπιπλέον, μὲ τὸν αὐτὸν χαρακτηρισμὸν μνημονεύεται καὶ στοὺς κώδικες Ιβήρων 983¹²⁶ τοῦ ἔτους 1762 (φ. 656v· «Τὸ παρόν μάθημα ἐποιήθη παρά τοῦ μουσικωτάτου κύρο Δανιήλ, Δομεστίκου τῆς Μεγάλης

¹²⁵ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἀγιον Ὄρος*, Τόμος Γ', Αθῆναι 1993, σ. 304.

¹²⁶ Βλ. Γρ. Στάθη, ὁπ. π., σ. 807.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος Έκκλησίας τοῦ νέου Κουκουζέλους, εἰς τὸν ἄγιον πατέρα ἡμῶν Νικόλαον, γλυκύτατον, ἥχος πλ. α’, *Πανάγιε Νικόλαε*), Ξηροποτάμου 299¹²⁷ (σ. 375· «Ἐνθάδε ἄρχονται τὰ χερουβικά, ἐξ ὃν τὰ πρωτεῖα φέρουσι τὰ παρόντα κὺρο Δανιήλ τοῦ μουσικωτάτου Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»), ποὺ γράφτηκε περὶ τὸ 1810 καὶ EIB 39 (φ. 176r) ὅπου σταχυολογοῦνται τὰ κατ’ ἥχον Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν. Τέλος, ὡς μουσικώτατος ἐν διδασκάλοις χαρακτηρίζεται στὸν ἴδιο κώδικα (EIB 39, φ. 32r) τοῦ Διονυσίου ίερομονάχου ἐκ Σάμου, τοῦ ἔτους 1819· «Ἄρχὴ τοίνυν ἡ σειρὰ τῶν Πολυελέων. Ο παρὸν ἐμελοτονίσθη παρὰ τοῦ μουσικωτάτου ἐν διδασκάλοις κυρίου Δανιήλ Πρωτοψάλτου· ὀργανικὸς λίαν καὶ ἔντεχνος· ἥχος δ’ Δοῦλοι, Κύριον»¹²⁸.

1.2.2. Μουσικολογιώτατος διδασκαλος.

Παρόμοιος μὲ τὸν παραπάνω χαρακτηρισμό εἶναι καὶ αὐτὸς τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου, ποὺ ἀπαντᾶ σὲ κώδικα τοῦ β’ ἡμίσεος τοῦ ιτ’ αἱ., τὸν κώδικα Ξενοφῶντος 154. Απὸ τὸ φ. 337v κ.ἔ. ὁ καδικογράφος παραθέτει τὰ κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ σὲ μελοποίηση τοῦ Δανιήλ, καὶ σημειώνει· «κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ τῶν τὲ δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν καὶ ἑορταζομένων ἀγίων, ποιηθέντα παρὰ τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου καὶ Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου κύρο Δανιήλ»¹²⁹. Μὲ τὸν ὅρο μουσικολογιώτατος διδασκαλος ἀναφέρεται καὶ στὸν κώδικα Αγίου Παύλου 40 (σ. 211) τῆς ἴδιας περιόδου· «Τοῦ μουσικολογιωτάτου διδασκάλου Πρωτοψάλτου Δανιήλ, ἥχος α’, Ἐσημειώθη ἐφ’ ἡμᾶς».

1.2.3. Νέος Κουκουζέλης.

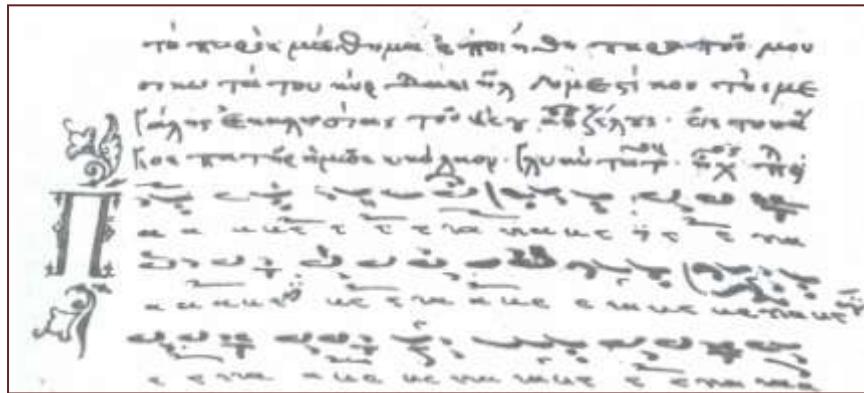
‘Ο Δανιήλ ἀποτελεῖ ἐξέχουσα μορφὴ τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως τοῦ

¹²⁷ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Α’, Αθῆναι 1975, σσ. 73-81.

¹²⁸ Βλ. Γρ. Στάθη, *Ελληνικὴ Ψαλτικὴ Τέχνη*. *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς τοῦ Ελληνικοῦ Ινστιτούτου Βενετίας, Ελληνικὸ Ινστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας, Βενετία 2007*, σ. 41.

¹²⁹ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Β’, Αθῆναι 1976, σ. 115.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, γι’ αὐτὸ καὶ δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ύπεροβολικὴ ἡ ἀναγραφὴ «Τὸ παρὸν μάθημα ἐποιήθη παρὰ τοῦ μουσικωτάτου κὺρῳ Δανιὴλ Δομεστίκου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τοῦ νέου Κουκουζέλουν, εἰς τὸν ἄγιον πατέρα ἡμῶν Νικόλαον, γλυκύτατον, ἥχος πλ. α’, Πανάγιε Νικόλαε», στὸν κώδικα Ἰβήρων 983¹³⁰ τοῦ ἔτους 1762. Τὸ ἀξιοσημείωτο τοῦ παραπάνω χαρακτηρισμοῦ ἔγκειται σὲ δυὸ πολὺ σημαντικὰ στοιχεῖα.

Εἰκόνα 4. Ιβήρων 983, φ. 656v.

Καταρχὴν, στὸν ᾒδιο τὸν χαρακτηρισμὸν νέος Κουκουζέλης¹³¹. Ό Ιωάννης Κουκουζέλης¹³² ἀποτελεῖ γιὰ τὴ σύνολη ψαλτική μας παράδοση τὸν μέγιστο τῶν μελοποιῶν τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, τὸν ἀξεπέραστο δημιουργὸν ἀριστουργηματικῶν καὶ ἀπαράμιλλων μελοποιημάτων, τὸν μόνο ποὺ τοῦ ἀποδόθηκε ὁ ὅρος «μαϊστωρ» ὡς ὁ πλέον ἱκανὸς νὰ προσδιορίσει τὴν ὅλη μουσική του προσωπικότητα καὶ συνεισφορά. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι

¹³⁰ Ιβήρων 983, φ. 656v, τοῦ ἔτους 1762. (Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Γ', ὁπ. π., σ. 807). Πρόκειται γιὰ μοναδικὴ περίπτωση ἀπόδοσης τοῦ συγκεκριμένου χαρακτηρισμοῦ στὸν Δανιήλ.

¹³¹ Σημειώτεον ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς «νέος Κουκουζέλης» ἀποδίεται κυρίως στὸν πολυσύνθετο μελοποιὸ Ιωάσαφ μοναχό, τὸν Βατοπαιδηνό, ποὺ ἔδρασε καὶ ἤκμασε στὴν αὐγὴ τοῦ ιζ’ αἰ. Στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 318, ὁ γραφεὺς σημειώνει περὶ αὐτοῦ· «Ιωάσαφ μοναχός, ὁ διὰ τὴν εὐφράδειάν του νέος Κουκουζέλης καὶ Μαϊστωρ ἐπονομασθεῖς». Ό δὲ Γ. Παπαδόπουλος (*Ιστορικὴ Επισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὁπ. π., σ. 94), σημειώνει γιὰ τὸν Ιωάσαφ· «Ιωάσαφ Κουκουζέλης ὁ νεωτέρος, ἀνθήσας κατὰ τὸ α’ ἥμισυ τοῦ ιη’ αἰώνος, ἄριστος μουσικὸς καὶ καλλιγράφος τῆς μουσικῆς, μελίσσας διάφορα ἄσματα καὶ ἀντιγράφας τὴν παλαιὰν Παπαδίκην εἰς ὅγκωδέστατον τόμον, ἐν ὧ περιέλαβε πλουσιωτάτην ὑλὴν». Ό Ιωάσαφ παρέδωσε, μετὰ τὸν Θεοφάνη Καρύκη, καλλωπισμένο τὸ μέλος τοῦ Είρμολογίου (βλ. Ιβήρων 1192, ἀρχῶν τοῦ ιζ’ αἰ., ὅπου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφὴ· «Ἄρχῃ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τοῦ Είρμολογίου τοῦ ὄλου ἐνιαυτού, καθὼς ψάλλεται εἰς τὸ Αγιον Ὄρος. Ἐκαλλωπίσθη δὲ μικρὸν παρὰ τοῦ ἐν μοναχοῖς Ιωάσαφ τοῦ νέου Κουκουζέλουν»).

¹³² Γιὰ τὸν βίο, τὸν χρόνο ἀκμῆς καὶ τὴν καταγωγὴ τοῦ Ιωάννου Παπαδοπούλου τοῦ Κουκουζέλη ἔχουν διατυπωθεῖ πολλὲς καὶ συχνὰ διιστάμενες ἀπόψεις, ὅμως τὰ θέματα αὐτὰ ἔκλεισαν ὄριστικὰ μὲ τὴ μονογραφία τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Στάθη, *Βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ μελουργοὶ – Ιωάννης Παπαδόπουλος ὁ Κουκουζέλης καὶ μαϊστωρ*, Στ’ Μουσικολογικὴ Σπουδή, IBM, Αθήνα 1987.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος πολὺ νωρίτερα ἀπὸ τὰ 1762 (ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο ὁ Δανιήλ διακονεῖ ὡς Λαμπαδάριος καὶ συντάσσεται ὁ συγκεκριμένος κώδικας) τὸ ἔργο του ἔχει διαδοθεῖ εὐρύτατα καὶ ἔχει ἀποκτήσει τέτοια μεγάλη ἀπήχηση στοὺς ψαλτικοὺς κύκλους, ὥστε ἀκόμη καὶ τὸ - φύσει συντηρητικὸ - μοναστικὸ ψαλτικὸ πνεῦμα, νὰ τοῦ προσδίδει τέτοια τιμὴ καὶ ἀναγνώριση.

Κατὰ δεύτερο, στὸ γεγονὸς ὅτι ὡς γραφέας τοῦ κώδικα ὑπογράφει ὁ «Θεόκλητος μοναχός, ὁ μουσικός», ὁ καταγόμενος «ἐκ τοῦ περιφήμου Γάνου»¹³³. Οἱ ἀγιορείτης μοναχὸς Θεόκλητος εἶναι γνωστὸς στοὺς ἐρευνητὲς ὡς παραγωγικότατος κωδικογράφος καὶ ἔξαιρετικὸς μελοποιὸς καὶ ἔξηγητής, ποὺ ἔζησε καὶ ἥκμασε κατὰ τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ α' τέταρτο ἕως τὸ β' ἥμισυ τοῦ ιη' αἰ.¹³⁴ Συνεπῶς, ἡ ἐκ μέρους τοῦ Θεοκλήτου ἀπόδοση ἐνὸς τόσο τιμητικοῦ χαρακτηρισμοῦ στὸν Δανιήλ, προσδίδει στὸν Πρωτοψάλτη πρόσθετο κύρος καὶ ἀναμφισβήτητη ἀξία.

2. Ἐξωτερικὴ μουσική.

Κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο, καὶ ἴδιως μετὰ τὸν ιζ' αἰ., τὸ γεγονὸς τῆς συνύπαρξης Ἑλλήνων καὶ Τούρκων στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο ὡς ὑπηκόων τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εὐνόησε τὶς μουσικὲς μεταξὺ τῶν δύο λαῶν ἐπιρροεῖς, ἐνῶ οἱ ἴστορικοφιλολογικὲς μαρτυρίες ἀπὸ πηγὲς καὶ τῶν δύο πλευρῶν παρουσιάζουν κυρίως Ἑλληνες νὰ καταπιάνονται μὲ τὴν ἔντεχνη ὁθωμανικὴ μουσική, σὲ ἐπίπεδο θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ¹³⁵. Αρκετοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς Ἑλληνες μουσικοὺς ὑπήρξαν ἐπίσημοι

¹³³ Έτσι ὑπογράφει ὁ Θεόκλητος σὲ ἄλλα αὐτόγραφά του. Βλ. ἐνδεικτικά, Κουτλουμουσίου 446 καὶ Ιβήρων 631 (προβλ. Μ. Χατζηγιακούμη, Χειρόγραφα Ἑκκλησιαστικῆς Μουσικῆς 1453-1821, διπ. π., σ. 206).

¹³⁴ Κων/νου Καραγκούνη, *Η παράδοση καὶ ἔξήγηση τοῦ μέλους τῶν Χερουνβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας*, διπ. π., σσ. 463-464.

¹³⁵ Τὰ θεωρητικὰ ἔργα Ἑλλήνων μουσικῶν ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐξωτερικὴ μουσικὴ εἶναι κυρίως συγκριτικά. Γιὰ τὸ ποιὰ εἶναι αὐτὰ, βλ. στὴ μελέτη τοῦ καθηγητῆ Ἀντ. Αλυγιζάκη, *Ἐκκλησιαστικοὶ ἥχοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμια*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 9, στὸ τέλος τῆς ὁποίας δημοσιεύονται καὶ φωτογραφίες ἀπὸ τὸ χφ. τῆς Ἰστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας 305, φφ. 88r-102v, ὅπου περιέχεται ἡ «Στοιχειαδεστέρα διδασκαλία περὶ τῆς ἔξω μουσικῆς» τοῦ Κυρίλλου Αρχιερέως Τήνου τοῦ Μαρμα-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος ψάλτες ἢ κληρικοὶ τῆς Ὁρθόδοξης Ἑκκλησίας καὶ ἄλλοι ἔμειναν γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὴν θητεία τους στὴν ἐξωτερικὴ μουσική.

Τὸ ἐξωτερικὸ μέλος χαρακτηρίζεται συνήθως ὡς «ἐθνικὸν μέλος». Στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μουσικὴ ὁρολογία, ἐθνικὸ μέλος εἶναι τὸ μέλος τῶν ἀνατολικῶν ἀλλοθρήσκων λαῶν, τὸ ὅποιο προσδιορίζεται εἰδικότερα ὡς μέλος «περσικόν» ἢ «ἰσμαηλιτικόν» ἢ «օργανικόν»¹³⁶. Σπανιώτερα, τὸ μέλος αὐτὸ προσδιορίζεται ὡς μέλος «δυτικόν» ἢ «φραγκικόν», κυρίως κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε μετὰ τὴν φράγκικη κατοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης¹³⁷.

Κατὰ τὸν ι' αἰώνα κορυφώνεται ἡ ὑποτονικὴ ἔως τότε ἀλληλεπίδραση στὶς σχέσεις ποὺ διέπουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ τὴν τουρκικὴ - ἀραβοπερσικὴ μουσική. Ἡ σύνταξη συγκριτικῶν θεωρητικῶν ἐγχειριδίων δρᾶ ἐπικουρικὰ στὴν προσπάθεια προσδιορισμοῦ καὶ ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων ποὺ ἀρχισαν νὰ θέτουν οἱ σχέσεις τῶν δύο μουσικῶν παραδόσεων, ἐνῶ ἀρχίζουν νὰ ἐμφανίζονται καὶ νέες μελοποιήσεις ἐκκλησιαστικῶν μελῶν μὲ ἐμφανεῖς τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφροδὲς¹³⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ Δανιήλ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὶς μουσικὲς ἀναζητήσεις τοῦ δασκάλου του καὶ ὅλο αὐτὸ τὸ κλίμα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀφήσει ἀνεπηρέαστη τὴν μουσική του

ογνοῦ. Σχετικὰ μὲ τὴν πρακτικὴ συνεισφορὰ τῶν Ἕλλήνων μουσικῶν, κυρίως ψαλτῶν, στὴν ἐξωτερικὴ καὶ μάλιστα τὴν ἔντεχνη ὁθωμανικὴ μουσικὴ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι «αὐτὴ συνίσταται ἀφ' ἐνὸς στὴν σύνθεση ἔργων, ἀφ' ἑτέρου στὴν καταγραφὴ μελῶν. Τούτη ἡ δεύτερη δραστηριότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν προσλαμβάνει διαστάσεις εὐεργεσίας πρὸς τοὺς μουσικοὺς πολιτισμοὺς τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς καὶ ἴδιας τῶν Τούρκων, δεδομένου ὅτι αὐτοὶ δὲν διέθεταν σημειογραφικὸ σύστημα πλῆρες καὶ διαδεδομένο». Βλ. Γρ. Αναστασίου, *Tὰ Κρατήματα στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη*, IBM, Μελέται, 12, Αθήνα 2005, σ. 447, ὑποσ. 85.

¹³⁶ Γρ. Στάθη, *Oἱ Αναγραμματισμοὶ καὶ τὰ Μαθήματα*, ὁπ. π., σ. 26.

¹³⁷ Γρ. Στάθη, ὁπ. π.

¹³⁸ Ο. Π. Κηλτζανίδης σημειώνει ὅτι «ἀπὸ Δαμασκηνοῦ μέχρις Ἰωάννου Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἑκκλησίας ἐν ἔτει 1756, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας τοῦ φιλομούσου Κυρίλλου, ἡ σημαδογραφία καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη δεν παρήλλαξαν, καθότι δεν ἦτο δυνατὸν να γραφῶσι διὰ τῆς σημαδογραφίας ἐκείνης ἐξωτερικὰ μέλη, οὕτε τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη να γραφῶσι δι' ἄλλης σημαδογραφίας. Άπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης διὰ τοῦ ἐπεξιγματικοῦ τρόπου, ἐπινοηθέντος καὶ εἰσαχθέντος ὑπὸ τοῦ ρήθεντος Ἰωάννου προτροπῆ τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου πρὸς εὐκολίαν τῆς διδάξεως καὶ μεταδόσεως τῆς ψαλμωδίας, παρεισέφρησαν ξενισμοὶ τινες ἴδια εἰς τὰ παπαδικά, ἵτοι τὰ χερουβικὰ καὶ κοινωνικὰ· προηλθε δὲ τοῦτο, διότι ὁ διάδοχος τοῦ μνησθέντος πρωτοψάλτου, Δανιὴλ, τὸν ἐξηγματικὸν τρόπον τοῦ προκατόχου τον μιμούμενος, ἔχων στενάς σχέσεις μετὰ Ζαχαρίου τοῦ Χανενδὲ (μελωδοῦ), εἰσήγαγεν εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη καὶ ἐξωτερικὰ». Βλ. Π. Κηλτζανίδου, *Πρὸς τοὺς διὰ πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου ὀψέποτε κληθησομένους ὑπὸ τὴν Προεδρείαν, εἰ δυνατόν, τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς μουσικῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐλληνικῆς Ἑκκλησίας, Κωνσταντινούπολις 1881*, σσ. 3-4.

Ο Χρύσανθος στὸ Θεωρητικὸ του, μᾶς πληροφορεῖ ότι ὁ Δανιὴλ «ἐπεχείρησε νὰ εἰσάγῃ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη καὶ ἔξωτερικά, δηλαδὴ μέλη τὰ ὅποια ἐσυνειθίζοντο εἰς τὸν καιρόν του παρὰ τοῖς ὄργανικοῖς μουσικοῖς»¹³⁹. Καὶ δὲν περιορίστηκε μόνο στὴν προσπάθεια, ἀλλὰ προχώρησε ἀκόμη περισσότερο, ἐφόσον τὰ ἔξωτερικὰ αὐτὰ μέλη «δὲν ἦτον δυνατὸν νὰ γράφωνται μὲ τὰς παλαιὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θέσεις». Κι ἔτσι, ὁ δαιμόνιος Πρωτοψάλτης «ἡναγκάσθη νὰ νεωτεριζῇ», χρησιμοποιώντας νέες μουσικὲς θέσεις καὶ καινοφανῆ μελικὰ σχήματα στὶς δημιουργίες του. Καὶ συνεχίζει ὁ Χρύσανθος, καταδεικνύοντας τὴν φιλομαθῆ γιὰ τὴν θύραθεν μουσική, διάθεση τοῦ Δανιὴλ· «φίλος δὲ ὡν ὁ Δανιὴλ Ζαχαρίᾳ τῷ Χανεντὲ ἐμάνθανε παρ' αὐτοῦ πολλὰ περὶ τῆς ἔξωτερικῆς μουσικῆς· ὡσαύτως καὶ ὁ Ζαχαρίας ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ Δανιὴλ ἀμοιβαίως ἐκκλησιαστικὰ μέλη».

Παρεμφερεῖς πληροφορίες παραθέτει καὶ ὁ Γ. Παπαδόπουλος, ἐπιστημαίνοντας ότι ὁ Δανιὴλ «ἥτο ἐγκρατής τῆς ἔξωτερικῆς μουσικῆς, ἦν ἐδιδάχθη παρὰ τοῦ περιωνύμου τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ χανενδὲ Ζαχαρίου, Βυζαντίου τὴν πατρίδα, μελίσαντος καὶ μέλη ἐκκλησιαστικά, καὶ ἀσιατικὰ ἄσματα, ποιήσαντος δὲ καὶ συλλογὴν τοιούτων ἄσμάτων (ὑπὸ τὸ ὄνομα Εὐτέρπη) ὡς καὶ ἔλληνικῶν. Εἰς τὸν Ζαχαρίαν ἀντεδίδαξεν ὁ Δανιὴλ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν»¹⁴⁰. Καὶ ἀλλοῦ, σημειώνει ὁ μεγάλος ἱστορικὸς· «Φίλος δὲ ὡν [ὁ Δανιὴλ] τοῦ περιωνύμου τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ Ζαχαρίου χανεντὲ (μελωδοῦ), ἐδιδάχθη παρ' αὐτοῦ τὴν ἔξωτερικὴν μουσικὴν, ἀντιδιδάξας αὐτὸν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν μουσικὴν¹⁴¹».

Τὴν ἀκριβέστερη ὅμως περιγραφὴ γιὰ τὴν σχέση τοῦ Δανιὴλ μὲ τὴν ἔξωτερικὴ μουσική, μᾶς δίνει ὁ Νικηφόρος Καντουνιάρης ὁ Χίος, ἀρχιδιάκονος τοῦ πατριαρχείου Αντιοχείας, ὁ ὅποιος σὲ αὐτόγραφο χειρόγραφό

¹³⁹ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὁπ. π., σ. XLIX, σημ. γ'.

¹⁴⁰ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, Ιστορικὴ Ἐπισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, ὁπ. π., σ. 102.

¹⁴¹ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ιστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὁπ. π., σ. 314.

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος του, τὸν κώδικα Ξηροποτάμου 318¹⁴² καὶ σὲ «Κατάλογο τῶν ὕσων κατὰ διαφόρους καιροὺς ἥκμασαν ἐν τῇ μουσικῇ τῇ ἐκκλησιαστικῇ» (φ. 140r κ.ε.) ἀναφέρει τὰ παρακάτω. «Δανιὴλ Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, μαθητὴς Παναγιώτου Χαλάτζογλου ἐν τῷ Ιζ’ [ἐνν. ιη’] αἰῶνι, ὁ μόνος βαθὺς ἐν τῇ μουσικῇ καὶ ὁ μόνος εὐδοκίμησας ἐν τοῖς συμμίκτοις μαθήμασι. Σύμμικτα νόει τὰ τὰ ἔσω [ἐκκλησιαστικῇ] μὲ τὰ ἔξω [ἐξωτερικῇ] ἡνωμένα τῆς μουσικῆς».

3. Διδακτικὴ δράση¹⁴³.

Ἡ Ψαλτικὴ ἦταν ἡ Παπαδικὴ Τέχνη, ἡ τέχνη τῶν παπάδων, δηλαδὴ τῶν κληρικῶν καὶ τῶν μουσικῶν – ψαλτῶν ποὺ ἀνήκαν στὸν κατώτερο κλῆρο. Ἡ διδασκαλία της ἦταν ἔργο κυρίως ἐκκλησιαστικό. Ἀπὸ τὴ φύση της, ὅμως, ἡ Ψαλτικὴ εἶναι παραδοσιακὴ τέχνη. Χρειάζεται δάσκαλο καὶ μαθητὴ σὲ διαπροσωπικὴ καὶ ἀμεση σχέση. Ὁτι δὲν καταλάβαινε ὁ μαθητὴς ἢ ὁ ἀτελὴς ψάλτης ἔπρεπε νὰ «ρωτάει τὸν διδάσκαλόν του»¹⁴⁴. Ἀπὸ

¹⁴² Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. σὲ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Όρος*, Τόμος Α’, ὄπ. π., σσ. 143-151.

¹⁴³ «Πῶς παραδόθηκε, ἀπὸ ἄποψη διδακτική, αὐτὸς ὁ πλούτος τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως, καὶ γενικότερα τῆς ἔντεχνης γραπτῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς; «Ο θέλων μουσικὴν μαθεῖν καὶ θέλων ἐπαινεῖσθαι, θέλει πολλὰς ὑπομονάς, θέλει πολλὰς ἡμέρας, θέλει καλὸν σωφρονισμὸν καὶ φόβον τοῦ Κυρίου, τιμὴν πρὸς τὸν διδάσκαλον, δουκάτα εἰς τὰς χειρας, τότε να μάθει ὁ μαθητὴς καὶ τέλειος να γένει». Τὸ πεντάστιχο αὐτὸ δεκαπενταύλαβο κείμενο εἶναι μία “μέθοδος” γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν βασικῶν “θέσεων”, δηλαδὴ τῶν μουσικῶν φράσεων ἢ μελικῶν τόξων ποὺ ἀπαντοῦν συχνότατα στὸ Στιχηραρικὸ μέλος. Απαντᾶ ἀπ’ τὸν ιε’ αἰώνα, μὲ κάποιες παραλλαγές, καὶ εἶναι γνωστότατη ὡς μελοποίηση, σὲ ἥχο α’, ἀπ’ τὸν Παναγιώτη Χρυσάφη τὸν νέο καὶ Πρωτοψάλτη τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τὸ β’ ἥμισυ τοῦ Ιζ’ αἰώνος. Καὶ μᾶς τὰ λέει ὅλα ὅσα θὰ θέλαμε νὰ γνωρίζουμε γιὰ τὴν διδασκαλία καὶ ἐκμάθηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης: χρειάζόταν πολλὲς ὑπομονὲς καὶ πολλὲς ἡμέρες, καὶ σωφρονισμὸς καὶ φόβος Κυρίου, καὶ κυρίως διδάσκαλος καὶ πληρωμὴ σ’ αὐτόν. Ἀν ὑπήρχαν ὄλες αὐτὲς οἱ προϋποθέσεις, τότε ὁ μαθητὴς θὰ μποροῦσε νὰ γίνει τέλειος. Ὁλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι, δηλαδὴ διδάσκαλος – μαθητὴς – πολυχρόνια μαθητεία – τέλειος στὴν τέχνη, ἀπαντοῦν σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ σχετικὰ θεωρητικὰ κείμενα, στὶς διάφορες παραλλαγές τῆς Προθεωρίας τῆς Παπαδικῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνθυμήσεις στὶς ὡες τῶν χειρογράφων, ποὺ ἀποτελοῦν μιὰ πολυτιμότατη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴν παραδόση ἀπὸ δάσκαλο σὲ μαθητὴ τῆς καλῆς αὐτῆς τέχνης, τῆς Μουσικῆς ἢ εἰδικότερα τῆς Ψαλτικῆς». Γρ. Στάθη, *Ιστορικὴ θεώρηση τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης· διδακτικὴ καὶ διάδοση*, Αθήνα 2000, σ. 9-10. Τὸ παραπάνω κείμενο ἀντλήθηκε ἀπὸ τὴν ίστοσελίδα τοῦ Ιδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, στὴν ἡλεκτρονικὴ διεύθυνση: <http://www.ibyzmusic.gr/default.asp?pid=12&la=1>.

¹⁴⁴ «Κι ύστερα ἔχεις τὴν ἔννοιάν σου τὸ πῶς νὰ μάθης νὰ τραγωδᾶς ταῖς θέσεις, καθὼς σὲ ταῖς ψάλλει ὁ διδάσκαλός σου..καὶ αὐτὸ ἔχει ἔννοιαν, καὶ ωτα τὸν διδάσκαλόν σου νὰ τὸ μάθης, καὶ ἀν τὸ

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος τὴν ἄλλη, ἡ ὀργανωμένη διδασκαλία τῆς Ψαλτικῆς μὲν φροντίδα τοῦ Πατριαρχείου εἶναι πολὺ μεταβυζαντινὸς γεγονός, ἐφόσον μόλις τὸ 1727 συστήνεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ Α' Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολή (κατὰ τὴν ὅποια δίδαξε ὁ μετέπειτα Πρωτοψάλτης Ἰωάννης Τραπεζούντιος), τὸ λεγόμενο Μουσικὸ Φροντιστήριο, ἐνῶ μέχρι τὸ 1882 λειτούργησαν γιὰ μεγάλο ἥ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἐπτὰ συνολικὰ Πατριαρχικὲς Μουσικὲς Σχολές.

Ο τυρναβίτης μελουργὸς διακρίθηκε καὶ ὡς μέγας διδάσκαλος τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἡ διδακτικὴ του δραστηριότητα ἀναπτύσσεται, ὅπως εἶναι φυσικό, στὰ ὄρια τοῦ πατριαρχικοῦ περιβόλου, ἐφόσον ὁ Δανιήλ ἐμφανίζεται νὰ διδάσκει στὴν Β' χρονολογικῶς συσταθεῖσα πατριαρχικὴ μουσικὴ σχολή. Ἐπιπλέον, οἱ πολλὲς ἀναφορὲς περὶ τοῦ «διδασκάλου Δανιήλ¹⁴⁵» καὶ τῶν ἐπιφανῶν μαθητῶν καὶ διαδόχων του σὲ χειρόγραφα μουσικὰ κείμενα καὶ ἔντυπα βιβλία, ἐπιβεβαιώνουν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο του σημάδεψε ὀλόκληρη τὴν μουσικὴ περίοδο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ιη' αἰ. μέχρι καὶ σήμερα¹⁴⁶. Κι ἔτσι, καθίσταται διαχρονικὸς δάσκαλος.

3.1. Διδάσκαλος τῆς Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς.

Ἡ ἐπίσημη διδακτικὴ δράση περιορίζεται στὴν διδασκαλία τοῦ Μαθηματαρίου στοὺς φιλόμουσους σπουδαστὲς τῆς Β' Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς, ποὺ ἰδρύθηκε στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἐπὶ Πατριάρχου Σωφρονίου, τοῦ ἀπὸ Ιεροσολύμων. Ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος

εἰξεύρῃ εἶναι καλὸς τεχνίτης καὶ φύλαγε τὸν· εἰδεμή, φεύγα ὄγλιγωρα ἀπ' αὐτὸν καὶ μὴ χάνεις τὸν καιρὸν σου», (ΕΒΕ 968 τοῦ ιζ' αἰώνος).

¹⁴⁵ Βλ. ἐπὶ παραδείγματι, Ἰβήρων 981, σ. 210· «Ἄρχὴ σὺν Θεῷ ἀγίῳ καὶ τῶν Κοινωνικῶν τῶν ἑορτῶν τοῦ ὄλου ἐνιαντού, περιέχονσα ἄπαντα τὰ τῶν νέων ποιητῶν διδασκάλων μαθήματα, τοῦ τε κύρ Δανιήλ καὶ κύρ Πέτρου, σὺν τούτοις καὶ ἐτέρων πολλῶν», Βατοπαιδίου 1254, φ. 249r· «Ἄπαντα τὰ τῶν νέων διδασκάλων Ἰωάννου, Δανιήλ, Πέτρου», Βατοπαιδίου 1307· «Ἀνθολογία περιέχονσα ἄπαντα τὰ νέα μαθήματα τῶν νέων διδασκάλων, Ἰωάννου, Δανιήλ, Πέτρου, Ιακώβου καὶ τινῶν μαθητῶν αὐτῶν», Ξενοφῶντος 154, φφ. 337v-338r· «κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαντού τῶν τε δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν καὶ ἑορταζομένων ἀγίων, ποιηθέντα παρὰ τοῦ μουσικολογιατάτου διδασκάλου καὶ Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας κυρίου κύρ Δανιήλ», Ἀγίου Παύλου 40, σ. 211· «Τοῦ μουσικολογιατάτου διδασκάλου Πρωτοψάλτου Δανιήλ, ἥχος α', Εσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς».

¹⁴⁶ Περισσότερα γιὰ τὴν συμβολὴ τοῦ Πρωτοψάλτου στὴν γενικότερη ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, βλ. στὴν οἰκεία παραγραφο.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος σημειώνει ότι «ἡ Β' Μουσικὴ Σχολὴ ἵδρυθη μετὰ πεντηκονταετίαν [ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς Α' στὰ 1727] τῷ 1776, πατριαρχοῦντος Σωφρονίου τοῦ ἀπὸ Τεροσολύμων. Ἐν αὐτῇ ἐδίδαξεν Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης, Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος καὶ Ἰάκωβος ὁ τότε δομέστικος καὶ εἶτα Πρωτοψάλτης τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας»¹⁴⁷.

Ο Αθανάσιος Υψηλάντης Κομνηνὸς παρέχει κάποια ἐπιπλέον περὶ τῆς μισθοδοσίας τοῦ Δανιὴλ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ σημειώνει ότι στὰ 1776 «σχολεῖον μουσικῆς συνεκροτήθη· ὑπεσχέθησαν τῷ πρωτοψάλτῃ Δανιὴλ γρόσια 400 τὸν χρόνον διὰ να παραδίδῃ μαθηματάρι, προσετάγησαν καὶ ὁ λαμπαδάριος Πέτρος καὶ ὁ δομέστικος τοῦ δεξιοῦ χοροῦ Γιακούμακης [οἱ μετέπειτα Πρωτοψάλτης Ἰάκωβος] να παραδίδουν παπαδικὴν καὶ στιχηράρι»¹⁴⁸. Καὶ ὁ Μ. Γεδεῶν πληροφορεῖ ότι «...ό πατριάρχης Σωφρόνιος ὁ ἀπὸ Τεροσολύμων συνέστησε νέαν σχολὴν (τῷ 1776), διορίσθησαν δὲ συνοδικῶς διδάσκαλοι ὁ Πρωτοψάλτης τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ Δανιὴλ ὁ ἐκ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας, ὁ δομέστικος τοῦ δεξιοῦ χοροῦ Γιακούμακης ἡ Ἰάκωβος ὁ Πελοποννήσιος καὶ Πέτρος ὁ Λαμπαδάριος· ἐπὶ τούτῳ μισθὸς ἐτάχθη τῷ Δανιὴλ ἐτήσιος γρόσια 400, ἡ 1200 σημερινὰ φράγκα»¹⁴⁹.

3.2. Μαθητὲς τοῦ διδασκάλου Δανιὴλ.

Σ' αὐτοὺς ποὺ κατὰ καιροὺς μαθήτευσαν στὸν διδάσκαλο Δανιὴλ, συγκαταλλέγονται σπουδαῖες προσωπικότητες τόσο τῆς ἑλληνικῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, ὅσο καὶ τῆς τουρκικῆς μουσικῆς. Βάσει ἀναμφισβήτητων ἴ-

¹⁴⁷ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Λογοδοσία κατὰ τὴν ἔναρξιν τῶν ἐξετάσεων τῆς μουσικῆς σχολῆς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου*, τῇ Κυριακῇ τῆς Πεντηκοστῆς, 28 Μαΐου 1900, ἐν τῇ πατριαρχικῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ, ΠΕΑ, Τόμος 2, Ιούνιος 1900, Πατερικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 11.

¹⁴⁸ Βλ. Αθ. Υψηλάντη Κομνηνού, ὁπ. π., σσ. 555. Προβλ. καὶ Μ. Χαμουδοπούλου, *Η Πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ*, ΕΑ, Τόμος Α', σ. 235. Τὴν αὐτὴν πληροφορίαν γιὰ τὸ διδακτικὸ ἀντικείμενο τῶν διδασκάλων τῆς Β' Μουσικῆς Σχολῆς παραδίδει καὶ ὁ Μ. Γεδεῶν. «..ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Σωφρονίου τοῦ ἀπὸ Τεροσολύμων, ὑφ' οὐ συνεστήθη Μουσικὴ Σχολὴ, ἐν ἡ παρέδιδεν ὁ μὲν Δανιὴλ τὸ μαθηματάριον, Πέτρος δὲ ὁ Πελοποννήσιος ὁ καὶ λαμπαδάριος καὶ Ἰάκωβος ὁ α' δομέστικος τὴν παπαδικὴν καὶ τὸ στιχηράριον». Βλ. Μ. Γεδεῶν, *Πρωτοψάλται τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ*, ΕΑ 5, *Ἐτος Δ'*, 1883-1884, σ. 645.

¹⁴⁹ Μ. Γεδεῶν, *Η παρ' ἡμῖν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ΕΑ 12, *Ἐτος Η'*, 1887-1888, σ. 36.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος στορικῶν μαρτυριῶν, ὁ Δανιήλ διετέλεσε διδάσκαλος τῶν πατριαρχικῶν ψαλτῶν Σταυρῆ (τοῦ μετέπειτα δομεστίκου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας), Πέτρου τοῦ Βυζαντίου τοῦ μετέπειτα Πρωτοψάλτου καὶ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου. Σ’ αὐτοὺς, πρότεινε νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ Ζαχαρίας, ὁ ἐπονομαζόμενος Χανεντές, κυριότερος ἐκπρόσωπος καὶ θεμελιωτὴς τῆς τουρκικῆς μουσικῆς κατὰ τὸν ιη' αἰώνα.

3.2.1. Σταυρῆς ὁ Βυζάντιος, δομέστικος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας.

Ο Σταυρῆς, ἡ Σταυράκης, ύπηρέτησε τὸ πατριαρχικὸ ἀναλόγιο ὡς δομέστικος τοῦ Πρωτοψάλτου Μανουήλ, κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὸ 1805 ἕως τὸ 1819¹⁵⁰. Παρὰ τὸ ὅτι τὸ μελοποιητικό του ἔργο εἶναι φτωχό¹⁵¹, ὁ Σταυρῆς ἔγινε περισσότερο γνωστὸς λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς κωδικογραφικῆς του δραστηριότητας, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποίᾳ πληροφορούμαστε γιὰ τὴν σπουδὴ του στὸν Πρωτοψάλτη Δανιήλ, ἥδη ἀπὸ τὴν περίοδο λαμπαδαρίας τοῦ δευτέρου¹⁵².

Σὲ 4 αὐτόγραφους κώδικες, ὁ Σταυρῆς ὑπογράφει ὡς μαθητὴς τοῦ Πρωτοψάλτου. Κατ’ ἀρχήν, στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 324, ὅπου σημειώνει (φ. 267v) «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυράκη καὶ μαθητοῦ τοῦ κὺρου Δανιήλ Λαμπαδαρίου ἐν ἔτει 1760¹⁵³». Ὁμοια ὑπογράφει καὶ στὸν κώδικα

¹⁵⁰ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὁπ. π., σ. 318.

¹⁵¹ Στοὺς κώδικες Παντελεήμονος 952 (φ. 168r) καὶ Παντελεήμονος 955 (φ. 148r) παραδίδεται ἡ ὑπό τοῦ «κυρίου Σταυρῆ» μελοποίηση τοῦ Χερουβικοῦ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, *Σιγησάτω..*, σὲ ἥχο πλ. α'.

¹⁵² Ο «μουσικολογιώτατος» Σταυρῆς δὲν καταπιάστηκε μόνο μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ μέλος, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἦταν γνώστης καὶ τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς. Μάλιστα, ὑπῆρξε συνεκδότης τοῦ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος στὴν ἔκδοση τῆς «Ἐντέροπης», ποὺ περιέχει ἀσματα τοῦ ἔτερου μαθητοῦ τοῦ Δανιήλ, Ζαχαρία. Όλόκληρος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, ἔχει ὡς ἔξης «Βίβλος καλούμενη Εὐτέρπη, περιέχουσα συλλογὴν ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ ἡδυτέρων ἐξωτερικῶν μελῶν μὲ προσθήκην ἐν τῷ τέλει καὶ τίνων ρώμαικῶν τραγῳδίων εἰς μέλος ὁθωμανικὸν καὶ εὐρωπαϊκόν. Ἐξηγηθὲν εἰς τὸ νέον τῆς μουσικῆς σύστημα παρὰ Θεοδώρου Φωκαέως καὶ Σταυράκη Βυζαντίου τῶν μουσικολογιώτατων. Ἐπιθεωρηθέντων δὲ ἐπιμελῶς καὶ ἐπιδιορθωθέντων κατὰ γραμμήν παρὰ τοῦ μουσικολογιώτατον διδασκάλου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐνὸς τῶν ἐφευρετῶν τοῦ εἰρημένου συστήματος. Φιλοτίμω δαπάνῃ τῶν ἰδίων». (Κωνσταντινούπολις 1830). Βλ. ἐπίσης Μ. Χατζηγιακούμη, *Χειρόγραφα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὁπ. π., σ. 104 καὶ Γ. Παπαδοπούλου, ὁπ. π., σ. 332.

¹⁵³ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Αγιον Ὄρος*, Τόμος Α', ὁπ. π., σ. 173. Βλ. καὶ Εἰκόνα 2, σ. 25 τῆς παρούσης.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος Ζακύνθου (Συλλογὴ Γριτσάνη) 26 (σ. 341)¹⁵⁴. «Τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυρῆ καὶ μαθητοῦ τοῦ κὺρῳ Δανιὴλ λαμπαδαρίου ἐν ἔτει ,αψεῖ’ [1765]». Καὶ ἀρκετὰ ἀργότερα, στὰ 1774, στὸν κώδικα 597 τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ιεροσολύμων¹⁵⁵, μνημονεύει τὸν δάσκαλό του μὲ τὴν ὑπογραφὴν (φ. 12v). «τὸ παρὸν ἐγράφη παρ’ ἐμοῦ Σταυρῆ τοῦ [μαθητοῦ τοῦ] Πρωτοψάλτου Δανιὴλ ἐν ἔτει ,αψοδ’». Ἐπίσης, ὁ μουσικὸς κώδικας ΙΓ' τῆς Σχολῆς Μανταμάδου τῆς Λέσβου «ἐγράφη διὰ χειρὸς Σταυράκη, μαθητοῦ καὶ γραφέως κὺρῳ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου τῆς μεγάλης ἐκκλησίας», δηλ. ἐγράφη κατὰ τὴν περίοδο πρωτοψαλτίας τοῦ Δανιὴλ¹⁵⁶.

3.2.2. Πέτρος Πρωτοψάλτης ὁ Βυζάντιος, Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος¹⁵⁷.

Κατὰ τὴν περίοδο πρωτοψαλτίας τοῦ Δανιὴλ, ὁ Πέτρος Βυζάντιος διακόνησε ὡς β' δομέστικος καὶ ὁ Πέτρος Πελοποννήσιος ὡς λαμπαδάριος. Δυστυχῶς, γιὰ τοὺς δυὸς Πέτρους δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστες ἀναφορὲς σχετικὰ μὲ τὴν μαθητεία τους στὸν Δανιὴλ.

Ἡ μοναδικὴ ποὺ ἀφορᾶ στὸν Βυζάντιο, ἐντοπίζεται στὸν κώδικα Ξενοφῶντος 109. Στὸ φ. 87r αὐτῆς τῆς Ἀνθολογίας, περιλαμβάνεται μιὰ πλήρης σειρὰ Κοινωνικῶν τῶν Κυριακῶν σὲ μελοποίηση τοῦ Δανιὴλ. Αμέσως μετὰ (φ. 98r κ. ἑ.), περιέχονται «ἔτερα κοινωνικὰ μελοποιηθεῖσα [=μελοποιηθέντα] παρὰ Πέτρου τοῦ Βυζαντίου καὶ φοιτητοῦ αὐτοῦ»¹⁵⁸.

Γιὰ τὸν Λαμπαδάριο Πέτρο, ἡ μοναδικὴ πληροφορία παρέχεται ἀπὸ τὸν κώδικα Κουτλουμουσίου 421. Στὸ φ. 244r, ὁ καδικογράφος καταγράφει τὰ «Κοινωνικὰ τοῦ ὅλου ἐνιαυτοὺς σύνθεσις κὺρῳ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου καὶ τῶν λοιπῶν διδασκάλων αὐτοῦ κυρίου Ἰωάννου

¹⁵⁴ Μ. Αδάμη, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Παναγιώτου Γριτσάνη*, Ε.Ε.Β.Σ., ‘Ἐτος ΛΕ’ [35], Αθῆναι 1966 - 1967, σ. 347 καὶ Εἰκόνα 3, σ.25 τῆς παρούσης.

¹⁵⁵ Βλ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Τόμος Α’, δἰπ. π., σ. 484.

¹⁵⁶ Βλ. Χ. Πατρινέλη, ὁπ. π., σσ. 91-92 καὶ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Μανυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, Τόμος Α’, σ. 232.

¹⁵⁷ Περισσότερα γιὰ τὴ ζωή, τὸ ἔργο τῶν δύο Πέτρων καὶ κυρίως γιὰ τὴν σύγχυση ἡ ὅποια πολλάκις δημιουργεῖται μεταξύ τους, βλ. σὲ Γρ. Στάθη, *Η Σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων*, Βυζαντινά, Τόμος 3, Θεσσαλονίκη 1971.

¹⁵⁸ Βλ. Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Όρος*, Τόμος Β’, ὁπ.π., σ. 22.

Ἐπιπλέον, δὲν πρέπει νὰ παραγνωρίσουμε τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πέτρος στὶς δημιουργίες του ἐμπνεύστηκε καὶ ἐπηρρεάστηκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου διδασκάλου. Ὁ Γρηγόριος Στάθης ἐπισημαίνει ὅτι ὁ Πελοποννήσιος «ἀκολούθησε» τὸν Δανιὴλ στὴ σύνθεση τῶν στιχηραρικῶν μελῶν¹⁶⁰, ἐνῶ συμπληρώνει καὶ τὸ ἔξῆς σημαντικὸν: «Τὸ Ἀναστασιματάριο καὶ σχεδὸν καὶ τὸ Δοξαστάριο (ἐνν. τοῦ Πέτρου), ἀποτελοῦν τὴν καταγραφὴν τῆς τρέχουσας τότε ἀσματολογίας, ἡ ὅποια ἐκλινε πρὸς τὸ σύντομο [...]. Τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Δανιὴλ ὅπως μᾶς παραδόθηκε ὀλόκληρο στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 374 (β' μισὸ τη' αἰ.) ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη ἀπόδειξη γιὰ τὸ ποιὰ παράδοση κατέγραψε ὁ Πέτρος»¹⁶¹.

3.2.3. Ζαχαρίας ὁ Χανεντές.

Ο περιώνυμος Ζαχαρίας, ἀποτελεῖ ἐξέχον πρόσωπο στὴν ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τῆς τουρκικῆς μουσικῆς, τὸν κυριότερο ἐκπρόσωπο αὐτῆς ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ ἡ' αἰ. καὶ μετά¹⁶². Ἡταν Βυζαντίος στὴν καταγωγή, σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Δανιὴλ, ἐνῶ διετέλεσε καὶ τραγουδιστὴς (χανεντὲς σημαίνει μελωδὸς) τοῦ Σουλτάνου στὸ παλάτι¹⁶³. Ο Ζαχαρίας, «ἐγκρατέστατος τῆς ἀραβοπερσικῆς μουσικῆς καὶ ἄριστος μελοποιός¹⁶⁴», διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ τοῦ ἀντε-

¹⁵⁹ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Γ', ὕπ.π., σ. 265.

¹⁶⁰ Βλ. Γρ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας*, ὕπ. π., σ. 57 καὶ ύποσημ. 1.

¹⁶¹ Γρ. Στάθη, *Πέτρος Λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος ὁ ἀπὸ Λακεδαιμονος - ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του, Λακανικαὶ Σπουδαὶ* 7, 1983, σ. 116 καὶ ύποσημ. 1. Αναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικα Ξηροποτάμου 374 βλ. σὲ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς – Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Α', ὕπ.π., σ. 266. Μὲ βάση τὰ παραπάνω, δὲν εἶναι τυχαίο ὅτι σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀνθολόγησης τοῦ Δοξαστικοῦ τῶν Αποστίχων τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Μ. Τετάρτης, Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἀμαρτίαις, σημειώνεται: «ὑπὸ Πέτρου Λαμπαδαρίου, κατὰ μίμησιν Δανιὴλ Πρωτοψάλτου» (π.χ. Κουτλουμουσίου 590 (φ. 53r), Ξενοφῶντος 107 (φ. 267r), Παντελεήμονος 923 (φ. 289r) κ.ἄ.)

¹⁶² Στὸν κώδικα Ξηροποτάμου 318 ὁ γραφέας σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «Ζαχαρίας ὁ χανεντὲς ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ ιζ' [ιη'] αἰῶνος, μαθητής πολλῶν, ἀτελῆς δὲ μείνας τῆς ἐσω μουσικῆς εὐδοκίμησεν ὑπερβαλλόντως ἐν τῇ ἔξω».

¹⁶³ Χ. Σαρρή, *Ρωμοὶ Συνθέτες τῆς Πόλης, Αρθρο στὴν ίστοσελίδα <http://www.in.gr/musiccd/mcdsk.asp?mcdi=0001466>.*

¹⁶⁴ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ίστοριαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὕπ. π., σ. 314.

‘Ο Δωμήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος δίδαξε τὴν τουρκικὴ¹⁶⁵. Μάλιστα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀμιγῶς «έξωτερικὲς» μελωδίες, («ἄσματα ἀσιατικὰ¹⁶⁶» ὅπως τὰ ὄνομάζει ὁ Γ. Παπαδόπουλος) οἱ ὄποιες ἔξεδόθησαν στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1830 ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Φωκαέα καὶ τὸν Σταυράκη Βυζάντιο μὲ τὸν τίτλο «Εὐτέρπη»¹⁶⁷, ἐμέλισε καὶ ἐκκλησιαστικὰ μέλη, ἵδιως λαμπροὺς καλοφωνικοὺς εἰρμοὺς¹⁶⁸ καὶ δοξολογίες¹⁶⁹, μέλη τὰ ὄποια κατεγράφησαν μὲ τὴν βυζαντινὴν παρασημαντικὴν καὶ σταχυολογήθηκαν σὲ χειρόγραφους μουσικοὺς κώδικες¹⁷⁰.

Πάντως, ἀκόμη καὶ σήμερα, τὰ μελωδήματα τοῦ Ζαχαρία παραμένουν πολὺ ἀγαπητὰ στὸ εὐρὺ κοινὸν καὶ δὲν λείπουν καὶ νέες ἐκδόσεις ψηφιακῶν δίσκων μὲ δικά του μουσουργήματα τόσο στὴν γειτονικὴ Τουρκία, ὅσο καὶ στὴν χώρα μας.

¹⁶⁵ Βλ. Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ὅπ. π., σ. XLIX, σημ. γ'. Προβλ. καὶ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Επισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Εκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 102 καὶ τοῦ ἴδιου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ιστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 314.

¹⁶⁶ Γ. Ι. Παπαδοπούλου, *Ιστορικὴ Επισκόπησις τῆς Βυζαντινῆς Εκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 102.

¹⁶⁷ Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 125.

¹⁶⁸ Ο Χρύσανθος (ὅπ. π., σ. XXXV, σημ. δ'), σημειώνει: «Τούτον τοῦ Ζαχαρίου σφέζονται είρμοι καλοφωνικοὶ· καὶ κοντά εἰς τοὺς νῦν χανεντέδες σφέζονται φάσλια μεγάλα καὶ ἀξιέπαινα».

¹⁶⁹ Βλ. κώδικα Ζακύνθου 19 (Συλ. Γριτσάνη), σσ. 410-417, «Δοξολογίαι κατ ἥχον, Ζαχαρία Χανεντὲ» (Μ. Αδάμη, ὅπ. π., σ. 337) καὶ κώδικα Add. 6197 (Mr. Gaselle's MS3) τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Cambridge, ὅπου σταχυολογείται (φ. 239v) δοξολογία τοῦ Ζαχαρία σὲ ἥχο βαρύ.

¹⁷⁰ Βλ. ἐπὶ παραδείγματι στοὺς κώδικες Μεταμορφώσεως 295 (σ. 606) καὶ Ξηροποτάμου 305 (φ. 337r). «τὸ μέλος κὺν Ζαχαρίου, ἥχος πλ. β', Φρικτὸν τὸ βῆμα σου» καὶ Ξηροποτάμου 277 (φ. 112r). «Τὰ γράμματα τοῦ σοφωτάτου πατριάρχου Τεροσολύμων [Παρθενίου], τὸ δὲ μέλος κυρίου Ζαχαρίου τοῦ μουσικωτάτου τῆς περσικῆς τέχνης· τὸ δὲ τόνισμα κυρίου Αναστασίου [Ραφανιώτου], ἥχος πλ. β' νενανῶ, Φρικτὸν τὸ βῆμα σου». Ακόμη, στον κώδικα Ζακύνθου 3 (Συλ. Γριτσάνη), σταχυολογείται ἔτερος «εἰρμὸς τοῦ κύν Ζαχαρίου, ἥχος βαρύς, Οὐρανὸς πολύφωτος». (Βλ. Μ. Αδάμη, ὅπ. π., σ. 318). Ο αὐτὸς καλοφωνικὸς εἰρμὸς ἀνθολογείται καὶ στοὺς κώδικες Παντελεήμονος 977, φ. 349v καὶ Παντελεήμονος 1000, φ. 119r.

M E P O S Δ E Y T E P O

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ
ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΡΤΟΓΡΑΦΙΑ

1. Εἰσαγωγικά. Συνοπτική παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Δανιήλ Πρωτοψάλτου.

Ο Πρωτοψάλτης Δανιήλ, «ἡ μελωδικὴ σάλπιγξ¹⁷¹» τῶν τελῶν τοῦ ιη' αἱ, ἀποτελεῖ ἐξέχουσα φυσιογνωμία τῆς ψαλτικῆς παραδόσεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολεως καὶ γνήσιο ἐκφραστὴ τῆς μεγαλειώδους βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς Μουσικῆς Ἐπιστήμης, τῆς θείας Ψαλτικῆς Τέχνης¹⁷². Ἄν καὶ ἡ μουσικὴ του δραστηριότητα σφραγίζει ὀλόκληρο τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ιη' αἱ μέχρι καὶ τὸν θάνα-

¹⁷¹ Χρυσάνθου, Θεωρητικόν, ὅπ. π., σ. XXXV, σημ. γ'.

¹⁷² Οἱ ὄροι Μουσικὴ Ἐπιστήμη καὶ Ψαλτικὴ Τέχνη, στὸ εἰσαγωγικὸ θεωρητικὸ κείμενο (Προθεωρία) ποὺ συνήθως προτάσσεται τῆς σταχυολόγησης τῶν μελῶν στοὺς μεταβυζαντινοὺς κώδικες Παπαδικῆς, εἶναι ταυτόσημοι: «Ἄρχῃ σὺν Θεῷ Αγίῳ τῶν σημαδίων τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης» καὶ αλλοῦ «Ἄρχῃ σὺν Θεῷ Αγίῳ τῶν σημαδίων τῆς Μουσικῆς Ἐπιστήμης».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
τό του στίς 23 Δεκεμβρίου 1789, ἐντούτοις, τὸ κύριο δημιουργικό του ἔργο
συντελεῖται στὴν περίοδο μέχρι τὸ 1770, ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο ἀναλαμβάνει
καθήκοντα Πρωτοψάλτου στὴν Μεγάλη Ἐκκλησία.

Ο Δανιήλ ὑπῆρξε ὁ σημαντικότερος μελοποιός της ἐποχῆς του καὶ
ἴσως ἀπὸ τοὺς ἱκανότερους τοῦ ιη' αἰ., συνολικά. Στὴν «τέχνη τοῦ μελί-
ζειν» φαίνεται ὅτι ξεπέρασε κατὰ πολὺ τόσο τὸν διδάσκαλό του, Παναγι-
ώτη Χαλάτζογλου, ὅσο καὶ τὸν συμφοιτητὴν, προκάτοχό του στὸ πατριαρ-
χικὸ ἀναλόγιο καὶ κυρίαρχη μουσικὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς περιόδου, τὸν Ἰω-
άννη Τραπεζούντιο, ἐφόσον καταπιάστηκε μὲ ἀδιαμφισβήτητη ἐπιτυχίᾳ
μὲ ὅλα σχεδὸν τὰ εἰδη καὶ γένη τῆς ἐκκλησιαστικῆς μελοποιίας, ἀφήνον-
τας στὶς πολυπληθεῖς συνθέσεις του ἀνεξίτηλη τὴν προσωπική του σφρα-
γίδα.

Στὰ γνωστότερα καὶ συχνότερα ἀνθολογημένα μέλη του συγκα-
ταλέγονται μία δοξολογία σὲ ἥχο βαρὺ ἐπτάφωνο, ὁ πολυέλεος Δοῦλοι,
Κύριον σὲ ἥχο δ', μία πλήρης σειρὰ χερουβικῶν (κυρίως ἡ μελοποίηση τοῦ
ὑμνοῦ στοὺς ἥχους α', β' καὶ γ' ποὺ διαδόθηκε εὐρύτατα), τὰ κοινωνικὰ
τῶν Κυριακῶν καὶ τοῦ ἐνιαυτοῦ, πολυάριθμα μαθήματα, θεοτοκία, καλο-
φωνικοὶ είρημοὶ καὶ κρατήματα σὲ καλοφωνικοὺς είρημοὺς καὶ ἡ πλήρης με-
λοποίηση τοῦ Αναστασιματαρίου.

Ἐπίσης, ὅπως ἔγινε σαφὲς προηγούμενα, ἡ μουσικὴ του ἔμπνευση
ἔμεινε ἀρκετὰ ἀνοικτὴ στὶς ἐπιδράσεις τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς, ἀκολου-
θώντας ἔτσι τὸ παράδειγμα τῶν παλαιοτέρων μεγάλων διδασκάλων καὶ
κυρίως αὐτὸ τοῦ διδασκάλου του, Παναγιώτη Χαλάτζογλου τοῦ Πρωτο-
ψάλτη. Κατὰ τὸν Χρύσανθο, «..εἰς τὰ μέλη τούτου εύρισκονται θέσεις και-
νότροποι καὶ τοιαῦται, οἵας δεν μετεχειρίσθησαν οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ ψαλ-
μῳδοὶ οὔτε οἱ μετ' αὐτόν [...]. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐπεχείρησε να εἰσαγάγῃ εἰς
τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη καὶ ἐξωτερικά, ἄτινα δεν ἦτο δυνατὸν να γράφων-
ται μὲ τὰς παλαιὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θέσεις, ἡναγκάσθη να

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος νεωτερίζη¹⁷³». Ὄμως, ἡ μεγαλύτερη συμβολὴ τοῦ Πρωτοψάλτου στὴν ἐξέλιξη τῆς μουσικῆς παραδόσεως εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἀνανέωσης καὶ διαφοροποίησης τῶν ψαλλομένων μελῶν¹⁷⁴, μὲ συνέπεια ἡ ἀκόμη καὶ σήμερα ψαλλόμενη στὴ λατρεία μουσικὴ νὰ εἶναι τῆς παραδόσεως τοῦ β' ἡμίσεως τοῦ ιη' αἰ¹⁷⁵.

Ἐπιπλέον, ἀκολουθώντας τὴν παραδοσην ποὺ πρωτοξεκίνησε ὁ Μπαλάσιος ἰερεὺς τὸν προηγούμενο αἰώνα¹⁷⁶ καὶ λίγο ἀργότερα καθιερώθηκε ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη Ἰωάννη μὲ πατριαρχικὴ μάλιστα σύσταση, ὁ Δανιὴλ διακοίθηκε καὶ ὡς ἐξηγητής, δεικνύοντας τὸν δρόμο τῆς ἐρμηνείας¹⁷⁷ ἡ ἀναλύσεως τῆς σημειογραφίας στοὺς μαθητὲς καὶ διαδόχους του καὶ στοὺς μετ' αὐτὸν μιμητὲς τοῦ μελοποιητικοῦ του ὑφους.

Σημειωτέον, τέλος, ὅτι ὁ τυρναβίτης μελουργὸς φέρεται καὶ ὡς ἀξιόλογος ὑμνογράφος καὶ ποιητὴς δεκαπεντασυλλάβων στίχων.

2. Ἐξηγητικὴ δραστηριότητα.

2.1. Ἡ ἐξέλιξη τῆς σημειογραφίας καὶ τὸ φαινόμενο τῶν ἐξηγήσεων.

Εἶναι κοινὴ διαπίστωση στοὺς ἐρευνητὲς ὅτι ὑπάρχει μία στενὴ καὶ παράλληλη σχέση στὴν ἐξέλιξη τῆς μελοποιίας καὶ τῆς σημειογραφίας, τῆς κατάλληλης δηλαδὴ πλοκῆς τῶν σημαδιῶν· ἡ μελοποιία ἐξελίσσεται ἀναγκάζοντας τοὺς μελοποιοὺς-συνθέτες στὴν ἐξεύρεση νέων τρόπων σύνθεσης καὶ παράλληλα ἡ ἐξέλιξη τῆς σημειογραφίας δημιουργεῖ ἐπιπλέον δυνατότητες στὴ μελοποιία.

¹⁷³ Χρυσάνθου, Θεωρητικόν, ὅπ. π., σ. XLIX.

¹⁷⁴ Βλ. ὅστα σχετικὰ ἀναφέρονται στὴν Α.1 παραγραφο τοῦ Α' Μέρους τῆς παρούσης μελέτης.

¹⁷⁵ Γρ. Στάθη, Οἱ ἀναγραμματισμοί, ὅπ. π., σ. 57 καὶ ὑποσ. 1.

¹⁷⁶ Ιβήρων 1250, φ. 212r τοῦ ἔτους 1670, αὐτόγραφος κώδικας τοῦ Μπαλασίου.

¹⁷⁷ «Ἐρμηνείαν δὲ λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν χρήσιν πλειόνων μουσικῶν ἐμφώνων χαρακτήρων, πρὸς εὐρυτέραν γραφήν τῶν μνημονικῶν μέχρι τότε ἐκτελούμενων ἀπειράσιθμων μουσικῶν γραμμῶν, τῶν διὰ ἀφώνων σημαδίων ὑποννοούμενων». Βλ. Κ. Ψάχου, Η παρασημαντικὴ, ὅπ. π., σ. 65.

Κατὰ τὸν Γρ. Στάθη, ὁ προσδιορισμὸς τῶν περιόδων ἐξέλιξης τῆς σημειογραφίας δορίζεται ἀπὸ ἐσωτερικὲς (τῆς ἴδιας δηλαδὴ τῆς σημειογραφίας) διεργασίες καὶ κριτήρια. Τὰ κριτήρια αὐτὰ εἶναι ή ἐμφάνιση καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν σημαδιῶν, ή ἀκοιβὴς ἐνέργειά τους, ή ἀχρήστευση ἢ καὶ ἐξαφάνιση κάποιων ἀπὸ αὐτὰ καὶ, τέλος, ή μεταγραφὴ σημαδιῶν καὶ μελῶν. Μὲ γνώμονα τὰ παραπάνω τέσσερα ἀφοριστικὰ στοιχεῖα, οἱ περίοδοι ἐξέλιξης τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς σημειογραφίας ἔχουν ὡς ἔξῆς¹⁷⁸:

- A) 950 περίπου-1175, Πρώιμη Βυζαντινὴ Σημειογραφία,
- B) 1175-1670 περίπου, Μέση Πλήρης Βυζαντινὴ Σημειογραφία,
- Γ) 1670 περίπου-1814, Μεταβυζαντινὴ Ἐξηγητικὴ Σημειογραφία, καὶ
- Δ) 1814 ἕως σήμερα, Νέα Ἀναλυτικὴ Σημειογραφία ἢ Νέα Μέθοδος.

Ἡ τοίτη περίοδος, τῆς μεταβατικῆς – Ἐξηγητικῆς σημειογραφίας τὴν ὅποια χρησιμοποίησε καὶ ὁ Δανιὴλ γιὰ τὴ σύνθεση τῶν μελῶν του, χαρακτηρίζεται ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν «καινὸ καλλωπισμὸ» τοῦ Στιχηραρίου, τοῦ Εἰρμολογίου καὶ τοῦ παπαδικοῦ μέλους, καὶ ἀκολούθως ἀπὸ τὴν συστηματικὴ πλέον ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου τῶν ἐξηγήσεων, ὅπου ὡς ἐξήγηση ἐννοεῖται ἡ σαφέστερη-ἀναλυτικότερη καταγραφὴ τοῦ μέλους τῶν θέσεων καὶ τῶν ὑποστάσεων μὲ τὴ χρησιμοποίηση περισσότερων σημαδοφώνων¹⁷⁹. Κατ’ αὐτὸν τὸν Ἐξηγηματικὸ τρόπο μελοποίησης, οἱ μεγάλες ὑποστάσεις χειρονομίας ἐξηγοῦνται, ἀναλύονται καὶ τελικὰ καταργοῦνται¹⁸⁰, ἐνῶ ταυτόχρονα τὸ μέλος γίνεται συντομότερο γιὰ νὰ «χωρέσει» στὰ χρονικὰ πλαίσια τῆς λατρείας. Καὶ δημιουργεῖται ἔτσι τὸ νέο στιχηραρικὸ καὶ τὸ νέο εἰρμολογικό, πολὺ πιὸ σύντομο ὡς πρὸς τὸ ἀντίστοιχο πα-

¹⁷⁸ Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὄπ. π., σ. 48.

¹⁷⁹ «Ἐξήγησις καὶ ἀνάλυσις τῆς Μέσης Βυζαντινῆς Σημειογραφίας εἶναι ή πράξις τῆς διὰ μόνον τῶν σημαδίων ποσότητος καταγραφῆς τοῦ μέλους τῶν θέσεων καὶ τῶν μεγάλων ὑποστάσεων χειρονομίας». Βλ. Γρ. Στάθη, ὄπ. π., σ. 53, σημ. 7. Πρβλ καὶ τοῦ ἰδίου, *Η παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς τῆς εἰς τὸ πεντάγραμμον*, Βυζαντινὰ 7, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 214-216 καὶ τοῦ αὐτοῦ, *Problems connected with the transcription of the old Byzantine Notation into the Pentagram*, RECC, Copenhagen 1973, σσ. 778-781. Εἰδικώτερος λόγος περὶ τῆς ἐξηγήσεως γίνεται στὴ μελέτη τοῦ Γρ. Στάθη, *Η Ἐξήγησις τῆς Παλαιᾶς Βυζαντινῆς Σημειογραφίας*, Αθῆναι 1978, σσ. 85-95.

¹⁸⁰ Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὄπ. π., σ. 57.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος λαιό, μέλος. Καὶ ὁ Γρ. Στάθης ἀναφέρει χαρακτηριστικά· «Τὸ φαινόμενον τῆς ἐξηγήσεως κατὰ τὸ β' ὥμισυ τοῦ ιη' αἰ. ἐνεργεῖ πραγματικὴν ζύμωσιν εἰς τὴν σημειογραφίαν»¹⁸¹.

Μακρινὸς πρόδρομος τῆς πλειάδας τῶν ἐξηγητῶν τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς σημειογραφίας φέρεται ὁ Ἀκάκιος Χαλκαιόπουλος στὸν Χάνδακα (τὸ σημερινὸν Ἡράκλειο) τῆς Κρήτης, κατὰ τὸν ιστ' αἰ¹⁸². Αρκετὰ ἀργότερα, περὶ τὸ 1670, ὁ Μπαλάσιος ἴερεὺς καὶ νομοφύλαξ καὶ μετέπειτα ὁ ἀπὸ Ἀνδριανούπολεως πατριάρχης Ἀθανάσιος, ἐξηγοῦν τὸ νεκρώσιμο τρισάγιο τοῦ πλ. β'¹⁸³. Τοὺς δυὸ ἄνδρες ἀκολουθεῖ μιὰ ὀλόκληρη ὅμαδα ἐξηγητῶν¹⁸⁴ κατὰ τὸν ιη' αἰ, οἱ ὅποιοι ἐξήγησαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν μελῶν τῆς Μέσης Πλήρους Βυζαντινῆς Σημειογραφίας καὶ κατέστησαν τὰ περισσότερα τῶν ἄφωνων σημαδιῶν, δηλ. τὶς μεγάλες ὑποστάσεις χειρονομίας, ἄχρηστα. Μεταξὺ αὐτῶν, καὶ ὁ Δανιήλ.

2.2. Τὸ ἐξηγητικὸ ἔργο τοῦ Δανιήλ στὴ χειρόγραφη μουσικὴ παράδοση.

Ἡ ἔρευνα στοὺς χειρόγραφους μουσικοὺς κάδικες ἀνέδειξε τέσσερις συνολικὰ περιπτώσεις ἐξηγημένων, ἀναλελυμένων μελῶν τὰ ὅποια ὁ Δανιήλ ἐξήγησε καὶ κατέγραψε ἀπὸ τὴν πρὸ αὐτοῦ παρασημαντικὴ στὴν μεταβατικὴ, ἐξηγητικὴ μουσικὴ σημειογραφία τῆς ἐποχῆς του.

Πρόκειται, κατ' ἀρχήν, γιὰ τὴν πολὺ γνωστὴν καὶ διαδεδομένη σύνθεση τοῦ Κοινωνικοῦ τῆς Θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων Δώρων, Γεύ-

¹⁸¹ Γρ. Στάθη, ὥπ. π.

¹⁸² Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ἀνάγκη ἀναλύσεως τῆς σημειογραφίας μὲ σκοπὸ τὴν ἀσφαλῆ διάδοση καὶ διάσωση τῆς τέχνης ἀντλοῦμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀκάκιο στὸν αὐτόγραφο κάδικα του, τὸν κάδικα ΕΒΕ 917.

¹⁸³ Γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ τροπαρίου ἀπὸ τὸν πατριάρχη Αθανάσιο, βλ. Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὥπ. π., σ. 53. Ἡ ἐξήγηση ἀνθολογεῖται ἀπὸ κοινοῦ μὲ αὐτὴ τοῦ Μπαλασίου στὸν κάδικα Χιλανδαρίου 146, σ. 651. «Τὸ ἀθηναϊκὸν [τρισάγιον], ἐξηγήθη ὑπὸ κύρῳ Αθανασίου πατριάρχου· ἡ ἐρυθρὰ ἐξήγησις τοῦ Μπαλασίου».

¹⁸⁴ Τὰ ὄνόματα τῶν περισσοτέρων ἐξ αὐτῶν, ἐξέδωσε ὁ Γρ. Στάθης στὴν μελέτη του *H σύγχυση τῶν τριῶν Πέτρων*, ὥπ. π., σ. 244. Ο πλήρης κατάλογος τῶν ἐξηγητῶν αὐτῆς τῆς περιόδου παρατίθεται σὲ ἔτερη μελέτη τοῦ καθηγητοῦ (βλ. Γρ. Στάθη, *H παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς της εἰς τὸ πεντάγραμμον*, ὥπ. π., σσ. 214-215).

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος σασθε καὶ ἵδετε, τοῦ Ἰωάννου λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ σὲ ἦχο α' τετράφωνο, ἐξήγησῃ ἡ ὄποια ἀνθολογεῖται στοὺς κώδικες

- Ξενοφῶντος 150 (φ. 123v), τοῦ ἔτους 1763¹⁸⁵,
- Ξηροποτάμου 330 (φφ. 330r-330v), χφ τοῦ Πρωτοψάλτου Σμύρνης Δημητρίου Λώτου, τῶν ἐτῶν 1781-1782¹⁸⁶,
- Ξηροποτάμου 305 (φφ. 272v-273r), χφ τοῦ γνωστοῦ κωδικογράφου Δαμασκηνοῦ Ἀγραφοενδινιάτου, τῶν τελῶν τοῦ ιη'- ἀρχῶν ιθ' αἰ¹⁸⁷,
- Ἀγίου Παύλου 39 (σσ. 205-206), τοῦ Ματθαίου Βατοπαιιδηνοῦ, τῆς περιόδου 1810-1815¹⁸⁸,
- Λειμῶνος 248, (σσ. 570-572· «ἐξηγηθέν παρὰ κύρῳ δανιήλ νῦν πρωτοψάλτου»), γεγραμμένου πρὸ τοῦ 1790¹⁸⁹, καὶ
- Merlier 7 (τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, φ. 285v)¹⁹⁰.

Στὸν κώδικα Φιλοθέου 251¹⁹¹ σταχυολογοῦνται οἱ ἄλλες τρεῖς περιπτώσεις ἐξηγήσεων τοῦ Πρωτοψάλτη. Πρόκειται γιὰ τὸ Χερουβικὸ τῆς Προηγιασμένης θείας Λειτουργίας, *Nῦν αἱ δυνάμεις σὲ ἦχο πλ. β'* (φ. 285v), τὰ λειτουργικὰ Ἅγιος, Ἅγιος..., Σὲ ὑμνοῦμεν σὲ ἦχο β' τοῦ Ἰωάννου τοῦ Γλυκέως καὶ τὸ Ἀπειργάσατο τοῦ Ξένου Κορώνη (φ. 284r) σὲ ἦχο α' τετράφωνο (ό β' ποὺς τοῦ θεοτοκίου μεγαλυναρίου *Tὴν γὰρ σὴν μήτραν*), ποὺ ψάλλονται στὴ θεία Λειτουργία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου.

Τὸ ἀνωτέρω Χερουβικό τῆς Προηγιασμένης εύρισκεται ἐπίσης στὸν κώδικα Λειμῶνος 278, φ. 7r¹⁹², ὅπου σημειώνεται· «ἐξήγησις ἐκ τοῦ παλαιοῦ παρὰ πρωτοψάλτου Δανιήλ, ἥχος πλ. β', *Nῦν αἱ δυνάμεις*».

¹⁸⁵ Γρ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα - Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Β', σ. 106.

¹⁸⁶ Γρ. Στάθη, *Τα Χειρόγραφα - Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Α', σ. 201.

¹⁸⁷ Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 101.

¹⁸⁸ Γρ. Στάθη, *Τα Χειρόγραφα - Ἅγιον Ὄρος*, Τόμος Γ', σ. 64.

¹⁸⁹ Μ. Χατζηγιακούμη, *Μουσικὰ Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, Τόμος Α', σ. 168.

¹⁹⁰ Μ. Χατζηγιακούμη, ὅπ. π., σ. 291.

¹⁹¹ Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 536.

¹⁹² Μ. Χατζηγιακούμη, ὅπ. π., σ. 164.

3. Υμνογραφικὸ ἔργο.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαυτὸ σύνθεση, τὴν μελοποίηση δηλαδὴ τῶν χρησιμοποιούμενων στὴ λατρεία ὅμνων, ὁ πολυπρόγμων Πρωτοψάλτης ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴν ποίηση δεκαπεντασυλλάβων στίχων, μαζὶ μὲ τὴν μελική τους ἐπένδυση. Άνήκει, λοιπόν, καὶ ὁ Δανιήλ στὴ χωρεία τῶν μελογράφων ποὺ συνέθεσαν νέα κατὰ τὸ κείμενο ποιήματα καὶ δημιούργησαν ἔτσι μία ὄλοκληρη σειρὰ δεκαπεντασυλλάβων μαθημάτων.

Ἡ γένεση καὶ διάδοση τῆς καταστρωμένης σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους, τοὺς γνωστοὺς πολιτικοὺς τῶν βυζαντινῶν, ὑμνογραφίας, ἀνάγεται ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς στὴν ὄψιμη βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ περίοδο¹⁹³ μὲ κυρίαρχο ἐκπρόσωπο τοῦ εἴδους, τὸν Ἰωάννη Παπαδόπουλο τὸν Κουκουζέλη, τὸν μεγάλο καὶ ἀνυπέρβλητο βυζαντινὸ μαῖστορα¹⁹⁴. Γιὰ τὰ δεκαπεντασύλλαβα μαθήματα, τὰ ὅποια ἀπαρτίζουν ἔναν ἴδιαίτερο κλάδο τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας καὶ τὰ ὅποια ἀνήκουν κυρίως στὰ θεοτοκία καὶ κατανυκτικὰ μαθήματα¹⁹⁵, διακρίνουμε δύο βασικές, ὡς πρὸς τὸ ὑμνογραφικὸ κείμενο, περιπτώσεις.

Στὴν πρώτη, ἔνα προϋπάρχον κείμενο χρησιμοποιεῖται ἀπὸ νεώτερο ποιητή μὲ κάποιες παραλλαγές ἀλλὰ ὅπωσδήποτε μὲ διαφορετικὴ μελικὴ μεταχείριση, ἐνῶ στὴ δεύτερη περίπτωση πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξ ὄλοκλήρου καινούρια σύνθεση, νεώτερου ποιητῆ, ποὺ καταρτίσθηκε εἴτε μὲ χρήση στίχων ἀπὸ παλαιότερες συνθέσεις μὲ προσθήκη στίχων τῆς δικῆς του ἔμπνευσης, εἴτε «διὰ συμπιλήσεως διαφόρων στίχων ἐκ διαφόρων

¹⁹³ Βλ. Γρ. Στάθη, *Η τῶν ἥχων τερπνότης· Η χειρόγραφη παράδοση τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μουσικῆς, ἦτοι τῆς ἑλληνικῆς φαλτικῆς τέχνης*, Πρόγραμμα MMA, Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς, Βυζαντινοὶ Μελουνογοί, Περίοδος 1994-1995, σ. 89. Πρβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, ὅπ. π., σ. 28.

¹⁹⁴ Βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν ποιητῶν καὶ ποιητῶν μελοποιῶν 15συλλάβων ὑμνογραφικῶν κειμένων παραθέτει ὁ καθηγητὴς Γρ. Στάθης στὴ μελέτη του *Η δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ*, IBM, Σειρὰ Μελέται, Αρ. 1, Αθῆναι 1977, σσ. 97-124.

¹⁹⁵ Γρ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, ὅπ. π., σ. 118.

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος προγενεστέρων συνθέσεων»¹⁹⁶, ἐνῶ καὶ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση ἔχουμε καινὴ μελοποίηση. Ο Πρωτοψάλτης ἐμφανίζεται καὶ στὶς δύο περιπτώσεις¹⁹⁷.

1^η περίπτωση· προϋπάρχον κείμενο μὲ παραλλαγὲς.

- Τὸ τριαδικὸ μάθημα τοῦ πολυελέου, «Ἄσπιλε, παναμώμητε» σὲ ἥχο δ', κείμενο ποὺ χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Ἀναστάσιος Ραψανιώτης,
- Τὸ θεοτοκίο, «Σὲ προκατήγγειλε χορὸς» σὲ ἥχο α' τετράφωνο, ὑμνογράφημα ποὺ πρὸ τοῦ Δανιὴλ χρησιμοποίησε ὁ Μπαλάσιος ἰερεὺς καὶ
- Τὸ τριαδικὸ τοῦ πολυέλεου «Ω, Τριὰς ὁμοούσιε» σὲ ἥχο δ', κείμενο ποὺ μελοποίησε καὶ ὁ Σταυρῆς, μαθητὴς τοῦ Δανιὴλ καὶ μετέπειτα δομέστικος τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ.

2^η περίπτωση· νέα ὑμνογραφικὴ σύνθεση.

- Τὸ θεοτοκίο μάθημα «Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ», σὲ ἥχο πλ. β' ποὺ συμπεριλαμβάνεται συχνάκις καὶ ὡς καλοφωνικὸς εἰρημός,
- Τὸ θεοτοκίο μάθημα «Σὲ μεγαλύνομεν ἀγνή» σὲ ἥχο βαρύ,
- Τὸ θεοτοκίο «Χαῖρε κατάρας λύτρωσις» σὲ ἥχο πλ. α', καὶ
- Τὸ ἀνέκδοτο μάθημα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, «Γεώργιος ὁ ἔνδοξος, ὁ μέγας στρατιώτης» σὲ ἥχο α'.

Έκτὸς του τελευταίου μαθήματος, ὅλα τὰ προηγούμενα ποιήματα τοῦ Δανιὴλ ἀνθολογοῦνται κατὰ κόρον σὲ χειρόγραφους μουσικοὺς κώδικες, εἰδικὰ αὐτοὺς τοῦ ιθ' αἱ, ἐνῶ συγκαταλέγονται καὶ στὶς πρῶτες ἔντυπες μουσικὲς ἐκδόσεις. Παρακάτω ἀναφέρονται πλήρῃ τὰ ὑμνογραφικὰ

¹⁹⁶ Βλ. Γρ. Στάθη, *Η δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία, ὅπ. π., σσ. 126-127.*

¹⁹⁷ Βλ. Γρ. Στάθη, ὅπ. π., σ. 127.

— «Ἄσπιλε, παναμώμητε, ἄφθορε Παναγία», ἥχος δ'.

Τὸ κείμενο¹⁹⁸.

Ἄσπιλε, παναμώμητε, ἄφθορε Παναγία,
ἀπηλπισμένων ἡ ἐλπὶς καὶ τῶν ἀδικουμένων,
σκέπε, φρούρει καὶ φύλαττε πάντας τοὺς ὀρθοδόξους,
τοὺς ἀνυμνολογοῦντάς σε καὶ τὸν ἐκ σοῦ τεχθέντα.

— «Σὲ προκατήγγειλε χορὸς τῶν προφητῶν ἐνθέως», ἥχος α' δ' φωνος.

Τὸ κείμενο¹⁹⁹.

Σὲ προκατήγγειλε χορὸς τῶν προφητῶν ἐνθέως,
παλάτιον πυρίμορφον καὶ κιβωτὸν καὶ πλάκα,
καὶ θρόνον ύψηλότατον τοῦ πάντων βασιλέως,
ἡμεῖς σὲ μεγαλύνομεν χείλεσιν ἀναξίοις
τὴν ἄχραντόν σου σύλληψιν, τὴν ὑπὲρ νοῦν καὶ λόγον,
καὶ τὴν φωνὴν τοῦ Γαβριὴλ ἅπαντες προσφωνοῦμεν,
χαῖρε, νύμφη, ἀνύμφευτε, Θεοτόκε παρθένε.

— «Ω, Τριὰς ὁμοούσιε, διαιρετὴ προσώποις», ἥχος δ'.

Τὸ κείμενο²⁰⁰.

Ω, Τριὰς ὁμοούσιε, διαιρετὴ προσώποις,
ὁ πατὴρ ὁ προάναρχος, ὁ συνάναρχος λόγος,
καὶ πνεῦμα τὸ Πανάγιον, ὁ εἰς Θεὸς τῶν ὄλων,
σῶσον καὶ οἴκτειρον τοὺς σὲ θεοπρεπῶς ὑμνοῦντας.

— «Μνήσθητι, Δέσποινα, κἀμοῦ», ἥχος πλ. β'.

Τὸ κείμενο²⁰¹.

¹⁹⁸ Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Α', σσ. 220-221 καὶ Πανδέκτη, Τόμος Β', σ. 96.

¹⁹⁹ Πανδέκτη, Τόμος Γ', σ. 98.

²⁰⁰ Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Α', σσ. 214-215 καὶ Πανδέκτη, Τόμος Β', σ. 88.

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, μνήσθητι, μνήσθητί μου,

τριπλασιάζω τὴν φωνήν, ἥμαρτον γὰρ ἀμέτρως,
ὡς ἄλλος οὐδεὶς πώποτε ἐν τῷ παρόντι βίῳ,
διὸ Παρθένε πάναγνε δέξαι τὰ δάκρυά μου,
καὶ τὸν ἐκ βάθους στεναγμὸν καὶ τῆς ψυχῆς τὴν λύπην
καὶ ποίησὸν με μέτοχον τῆς δεξιᾶς μερίδος
εἰς σὲ γὰρ τὴν ἐλπίδα μου τίθημι Θεοτόκε.

— «Σὲ μεγαλύνομεν ἀγνή, τὴν ὄντως Θεοτόκον», ἥχος βαρύς.
Τὸ κείμενο²⁰².

Σὲ μεγαλύνομεν ἀγνή, τὴν ὄντως Θεοτόκον,
τὴν πύλην τὴν οὐράνιον, στάμνον τὴν μανναδόχον,
ὅρος τὸ ἀλατόμητον, τὴν χρυσανγὴ λυχνίαν,
ἐλπίδα καὶ βοήθεια πάντων τῶν ὄρθιοδόξων,
σὲ τοίνυν μακαρίζομεν, καὶ σὲ ὑμνολογοῦμεν.

— «Χαῖρε κατάρας λύτρωσις, χαῖρε χαρᾶς αἰτία», ἥχος πλ. α'.
Τὸ κείμενο²⁰³.

Χαῖρε κατάρας λύτρωσις, χαῖρε χαρᾶς αἰτία,
χαῖρε Ἄδαμ ἀνάκλησις, Δέσποινα Παναγία,
χαῖρε τὸ καταφύγιον πάντων τῶν ὄρθιοδόξων,
χαῖρε λιμὴν, ὁ εὔδιος τῶν εἰς σὲ προστρεχόντων.
χαῖρε, νύμφη, ἀνύμφευτε, ὑπερευλογημένη,
χαῖρε Μήτηρ ἀπείρανδρε, ὑπερδεδοξασμένος,
χαῖρε, ἐξ ἣς ἀνευ σπορᾶς ἐτέχθη Θεὸς λόγος,
Θεὸς ὄμοῦ καὶ ἀνθρωπος, ὡς εἶδεν αὐτὸς μόνος.

²⁰¹ Είρημολόγιον Καλοφωνικόν, ἐξηγηθὲν ὑπὸ Γρηγορίου Πρωτοψάλτου, ΚΠολις 1835, σ. 135.

²⁰² Πανδέκτη, ΚΠολις 1851, Τόμος Γ', σ. 430.

²⁰³ Στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς Ιωάννη λαμπαδάριο καὶ Στέφανο Α' δομέστικο (Πανδέκτη, ΚΠολις 1851, Τόμος Γ', σ. 388) ὑπάρχει διαφοροποίηση σὲ σχέση μὲ αὐτὸ ποὺ ἀνθολογεῖται στοὺς χειρόγραφους κώδικες. Συγκεκριμένα, μετὰ τὴν λέξη «ὄρθιοδόξων» παρεμβάλλεται μικρὴ φράση ἀσχετη μὲ τὸν ὑπόλοιπο ὑμνὸ πού, σὺν τοῖς ἄλλοις, καταστρέφει τὴν δεκαπεντασύλλαβη δομὴ τοῦ ποιήματος. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ σφάλμα.

4. Κωδικογραφικὴ δραστηριότητα· ἐνδείξεις.

Γιὰ τὴν δράση τοῦ μελουργοῦ μας καὶ ὡς κωδικογράφου, ἡ ἔρευνα τῶν χειρόγραφων κωδίκων ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ιη' αἰ καὶ ἐντεῦθεν, ἀπέφερε, δυστυχῶς, ἐλάχιστους καρπούς. Καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονὸς ἔχει ὄδηγήσει τοὺς καθόλα ἀξιόπιστους μελετητὲς τοῦ βίου καὶ ἔργου του στὴν παραδοχὴ ὅτι, εἴτε ὁ Δανιήλ δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὴν παραγωγὴ ἢ τὴν ἀντιγραφὴ μουσικῶν χειρογράφων, εἴτε δὲν σώθηκε μέχρι τὶς ἡμέρες μας κάποιο ἀντίστοιχο πόνημα τοῦ Πρωτοψάλτη. Χωρὶς, βέβαια, νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ μὴν ἔχει ἀκόμη ἐπισημανθεῖ.²⁰⁴

Παρόλα αὐτά, μιὰ πιὸ ἐνδελεχὴς ἔρευνα σὲ ὁρισμένους ἀνώνυμους κώδικες αὐτῆς τῆς περιόδου, δικαίως δημιουργεῖ τὴν προσδοκία ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἔτσι. Μελετώντας καὶ συγκρίνοντας τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ ἄγνωστου κωδικογράφου, τὰ ἀνθολογούμενα μέλη, τὴν χρησιμοποιούμενη σημειογραφία καὶ κυρίως τὶς σημειώσεις τοῦ γραφέως στὶς ὕσεις τῶν φύλλων, μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε κάποια συμπεράσματα, κάποιες βάσιμες ἐνδείξεις γιὰ τὴν πατρότητα τῶν ἐπίμαχων χειρογράφων.

4.1. Ο κώδικας Αγίου Στεφάνου 127.

Τρανὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ ἔνας ἀνώνυμος μετεωρίτικος κώδικας χρονολογούμενος ἀπὸ τὸ γ' τέταρτο τοῦ ιη' αἰῶνος. Πρόκειται γιὰ ἔνα ὄγκωδέστατο, πλουσιώτατο σὲ περιεχόμενο μουσικὸ χειρόγραφο, ὅμοιο πρὸς τοὺς κώδικες Ξηροποτάμου 307 καὶ 309 καὶ Ξενοφῶντος 103 καὶ 104, που περιλαμβάνει κωδικοποιημένο τὸ σύνολο σχεδὸν τοῦ ορεπερορίου τῆς βυ-

²⁰⁴ Ο Μ. Χατζηγιακούμης (Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820, ὅπ. π., σ. 44) ἀναφέρει τὰ ἔξης ἐνδεικτικά· «Τοῦ Δανιήλ δὲν ἔχει ἐπισημανθῆ μέχρι στιγμῆς, περιέργως, κανένα αὐτόγραφο».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος ζαντινῆς καὶ κυρίως τῆς μεταβυζαντινῆς μελοποιίας²⁰⁵. Γι’ αὐτὸν τὸν κώδικα, ὁ καθηγητὴς Γρ. Στάθης ἀφήνει σαφεῖς ὑπόνοιες ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Δανιήλ Πρωτοψάλτου.

Η ύποψία ὅτι ὁ κώδικας Ἀγίου Στεφάνου 127 προέρχεται ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Δανιήλ, βασίζεται στὶς σημειώσεις τοῦ ἄγνωστου γραφέως σὲ δύο συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Στὴν πρώτη περίπτωση, ὁ κωδικογράφος ἀνθολογεῖ²⁰⁶ τὰ μετὰ τὸ ἔωθινὸ Εὐαγγέλιο τροπάρια Δόξα· Ταῖς τῶν Ἀποστόλων - Καὶ νῦν· Ταῖς τῆς Θεοτόκου - Αναστᾶς ὁ Ἰησοῦς σὲ β' ἥχο καὶ, στὸ ἴδιο φύλλο, στὴν κάτω ᾥα μὲ μικρὰ γράμματα σημειώνει «ἡμέτερα· ἥχος β' Δόξα· Ταῖς τῶν Ἀποστόλων - Καὶ νῦν· Ταῖς τῆς Θεοτόκου». Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἔνδειξη, «ἡμέτερα», εἶναι αὐτὴ πίσω ἀπὸ τὴν ὅποια κρύβεται ὁ γραφέας τοῦ κώδικα. Καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανο αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ Δανιήλ, μὲ δεδομένο ὅτι τὸ μέλος τῶν «ἡμέτερων» αὐτῶν μελωδημάτων εἶναι «λίγο διαφορετικὸ σὲ λεπτομέρειες ἀπ’ τὸ γνωστὸ τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου²⁰⁷». Κι ἀν τὸ «λίγο διαφορετικό» σὲ σχέση μὲ αὐτὸ τοῦ λαμπαδαρίου, μέλος, δὲν εἶναι ἀρκετὸ νὰ μᾶς πείσει ὅτι πρόκειται γιὰ μελοποίηση τοῦ Δανιήλ, πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ Πέτρος ἀφενὸς ὑπήρξε «ἀκόλουθος» τοῦ Δανιήλ στὶς στιχηραρικές του συνθέσεις²⁰⁸, ἀφετέρου δὲ ὅτι ἐπεξεργάστηκε καὶ τροποποίησε προϋπάρχοντα μέλη τοῦ Δανιήλ, τὰ ὅποια ὅμως καὶ παραδόθηκαν τελικὰ μὲ τὸ δικό του ὄνομα²⁰⁹.

²⁰⁵ Γιὰ πλήρη καὶ ἀναλυτικῶτατη περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. Γρ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα - Μετέωρα, ὅπ. π., σσ. 429-481.

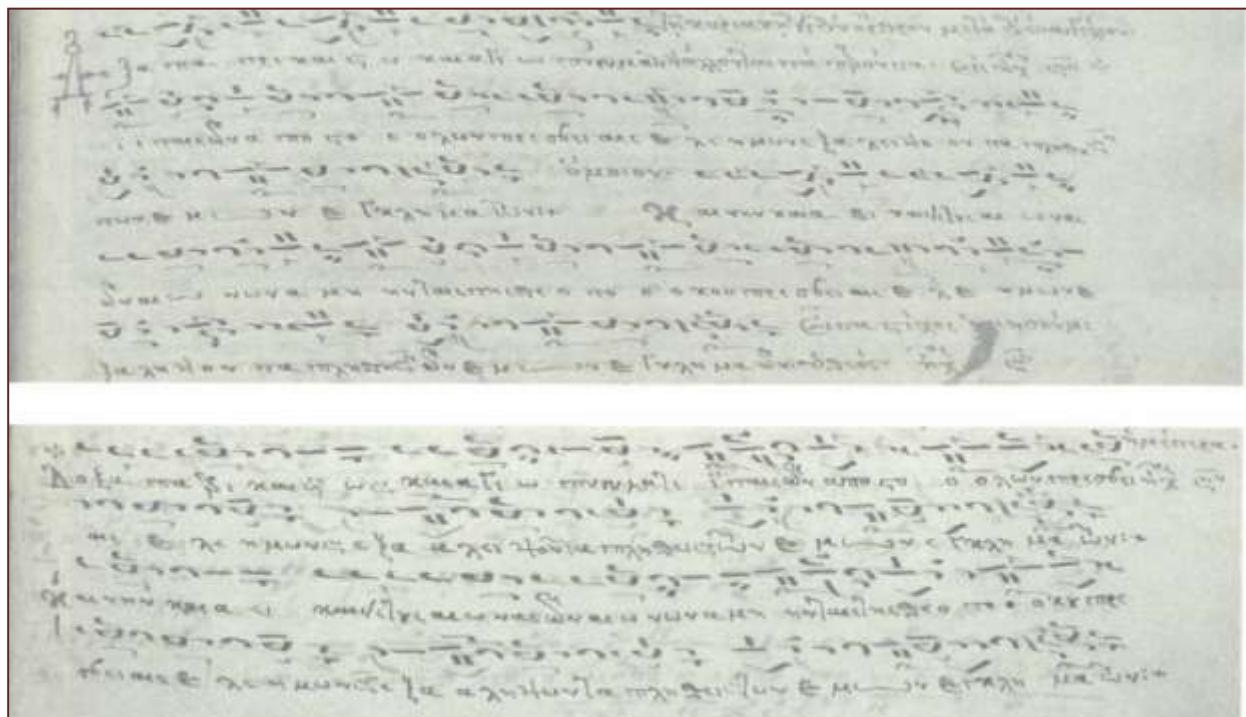
²⁰⁶ Ἀγίου Στεφάνου 127, φ. 126r.

²⁰⁷ Γρ. Στάθη, Τὰ χειρόγραφα - Μετέωρα, ὅπ. π., σ. 442.

²⁰⁸ Βλ. Γρ. Στάθη, , Οἱ ἀναγραμματισμοὶ, ὅπ. π., σ. 57 καὶ ὑποσημ. 1.

²⁰⁹ Βλ. Μ. Χατζηγιακούμη, Χειρόγραφα ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς 1453-1820, ὅπ. π., σ. 44.

Στὴν δεύτερη περίπτωση, ἡ ἴδια ἔνδειξη «ἡμέτερον»²¹⁰, συνοδεύει τὸ σὲ ἥχο πλ. δ' μελοποιημένο ἀπὸ τὸν καδικογράφο Χαῖρε νύμφη, ποὺ ἀκολουθεῖ στὴ σταχυολόγηση τῶν μελῶν μετὰ τὰ «καθὼς ψάλλονται ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ», Χαῖρε νύμφη καὶ Ἀλληλούια. Καὶ αὐτὸ τὸ «ἡμέτερον» Χαῖρε νύμφη εἶναι μικρὴ συντόμευση αὐτοῦ ποὺ προηγεῖται, «καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ γνωρίζουμε ἐξηγημένο²¹¹», ὅπως παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς Γρ. Στάθης, ὁ ὄποιος στὴ συνέχεια διερωτᾶται «Μήπως πρόκειται γιὰ τὸν “ἡμέτε-

ρο” Δανιήλ Πρωτοψάλτη, ὡς καδικογράφο μας, ἢ καὶ Πέτρο Πελοποννήσιο; (πιὸ ἀπίθανο)».

Εἰκόνα 5. Αγίου Στεφάνου 127, φ. 126r.

Πάντως, συνεχίζει ὁ καθηγητὴς κατὰ τὸν σχολιασμὸ αὐτοῦ τοῦ λαμπροῦ κώδικα, ὁ καδικογράφος «ὅπωσδήποτε ἦταν λόγιος, παρ’ ὅλα τὰ δροθιογραφικὰ σφάλματα, καὶ ἦταν ἐπιμελέστατος στὴν συλλογὴ καὶ τὴν εὔτακτη παρουσίαση τοῦ πλουσιωτάτου ὑλικοῦ του. Εἶναι σημαντικὸ ὅτι εἶχε καὶ μπόρεσε νὰ ἐνσωματώσει καὶ ὅλες τὶς συνθέσεις τοῦ Αναστασίου Ραφανιώτου καὶ τοῦ Θεοδούλου μοναχοῦ Ἀγιορείτου. Αὐτὸς ὁ καδικογράφος κρύβεται στὶς “ἡμέτερες” μαρτυρούμενες συνθέσεις του καὶ φαίνεται

²¹⁰ Αγίου Στεφάνου 127, φ. 498r.

²¹¹ Γρ. Στάθη, *Tὰ χειρόγραφα - Μετέωρα*, ὅπ. π., σ. 473.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
ὅτι ἦταν στὸν πατριαρχικὸν ψαλτικὸν περίβολο. Ἰσως ὁ Δανιήλ»²¹².

4.2. Ό κώδικας Κουτλουμουσίου 402.

Τὴν ἕδια ύποψία, ὅτι δηλαδὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν πένα τοῦ Δανιήλ, διατυπώνει ὁ Γρ. Στάθης καὶ γιὰ τὸν κώδικα Κουτλουμουσίου 402.

Ο ἐν λόγῳ κώδικας ἐγράφη περὶ τὰ μέσα του ιτ' αἰῶνος καὶ περιλαμβάνει ἐλλιπῆ τὴν συνήθη Προθεωρία τῆς Παπαδικῆς καὶ τὰ κατ' ἥχον μέλη τοῦ Ἀναστασιματαρίου τοῦ Χρυσάφου τοῦ νέου, ἐκτὸς τῶν Κεκραγαρίων. Άκολούθως ἀνθολογοῦνται τὰ *Κύριε ἐκέκραξα - Κατενθυνθήτω τῶν δόκτων ἥχων σὲ καλλωπισμὸν τοῦ Παναγιώτη Χρυσάφη καὶ ἔπεται μία δεύτερη σειρὰ «έτέρων ἐκκλησιαστικῶν»²¹³ κεκραγαρίων. Αὐτὴ ἡ σειρὰ περιλαμβάνει τὰ· *Κύριε ἐκέκραξα - Κατενθυνθήτω - Δόξα - Καὶ νῦν - Τὴν παγκόσμιον δόξαν - Πᾶσα πνοή - Αἰνεῖτε αὐτόν*, μὲ τὴν αὐτὴ τάξη γιὰ κάθε ἥχο.*

Ο Γρ. Στάθης περιγράφοντας τὰ σταχυολογούμενα μέλη σημειώνει χαρακτηριστικὰ· «Τὸ μέλος τῶν δογματικῶν στιχηρῶν καὶ τῶν πασαπνοαρίων τῶν αἰνῶν εἶναι διαφορετικὸν τοῦ τοῦ Χρυσάφου τοῦ νέου· εἶναι κατὰ σύντομον μέλος, προδρομικὸν τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου. Τὸ μέλος αὐτὸ πιθανὸν νὰ εἶναι τοῦ Δανιήλ Πρωτοψάλτου. Ἐπίσης πρέπει να ὑπάρχῃ σχέσις μὲ τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου τοῦ Κυριáκου Κουλιδᾶ τοῦ κώδικος Παντελεήμονος 942»²¹⁴. Καὶ λίγο πιὸ κάτω, κατὰ τὸν σχολιασμὸν τοῦ κώδικα, ἐπανέρχεται· «Ἡ σημειογραφίᾳ τῶν “ἐκκλησιαστικῶν” μελῶν εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐμβάλλει εἰς ύποψίας ὅτι πρόκειται περὶ συνθέσεων τοῦ αὐτοῦ γραφέως, ἐνδεχομένως Δανιήλ Πρωτοψάλτου»²¹⁵.

²¹² Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα - Μετέωρα*, ὅπ. π., σ. 480.

²¹³ Κουτλουμουσίου 402, φ. 44v.

²¹⁴ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα - Αγιον Ορος*, Τόμος Γ', ὅπ. π., σσ. 243-244.

²¹⁵ Γρ. Στάθη, *Τὰ χειρόγραφα - Αγιον Ορος*, Τόμος Γ', ὅπ. π., σ. 244.

5. Τὰ Ἀπαντα τοῦ Δανιήλ.

5.1. Παραστατικὸς ἐργογραφικὸς πίνακας.

Εὐθὺς ἀμέσως παρουσιάζεται τὸ σύνολο τῶν μελοποιημάτων, μιὰ γενικὴ μορφὴ Ἀπάντων, τοῦ Πρωτοψάλτη. Απουσιάζουν, ἐντούτοις, οἱ παραπομπὲς τῶν μουσικῶν κωδίκων στοὺς ὅποιους ἔμπεριέχονται τὰ ἐμφανιζόμενα στὸν παρόντα πίνακα, μελωδήματα τοῦ Δανιήλ. Αναλυτικὴ παρουσίαση τῶν χειρογράφων θα παρατεθεί σὲ ἐπόμενο κεφάλαιο.

α. Αὐτοτελεῖς κώδικες.

- Ἀναστασιματάριον.

β. Μέλη τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας.

Α. Ἐσπερινός.

- Κεκραγάρια εἰρμολογικὰ κατ’ ἥχον, *Κύριε ἐκέκραξα - Κατενθυνθήτω*.
- Δογματικὰ θεοτοκία.

Β. Ὄρθρος.

- Πολυέλεος²¹⁶ *Δοῦλοι, Κύριον, ἥχ. δ'.*
- Δοξολογία, ἥχ. βαρὺς ἐπτάφωνος.
- Πασαπνοάρια τῶν Αἴνων, *Πάσα πνοή - Αἰνεῖτε, πλήρης σειρά.*

Γ. Θεία Λειτουργία.

- Χερουβικὰ κατ’ ἥχον, *Οἱ τὰ χερουβίμ.*
- Χερουβικὸ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, *Τοῦ δείπνου σου τοῦ μνστικοῦ, ἥχος πλ.*

²¹⁶ Στὸν κώδικα ΕΒΕ 1944 [2044], (φ. 115r) περιλαμβάνεται ὁ πολυέλεος Ἐξομολογεῖσθε τῷ Κυρίῳ (ψαλμὸς ὦλὲ') μὲ τὴν σημείωση· «Δανιήλ Πρωτοψάλτου. Ανέκδοτον». Όμως ἡ παντελὴ ἔλλειψη ἀντίστοιχης μνείας στὴν περὶ τῶν πονημάτων τοῦ Δανιήλ ἐκτεταμένη χειρόγραφη παράδοση, δείχνει ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ψευδεπίγραφης συνθέσεως.

β'.

- Χερουβικὸ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, Σιγησάτω, ἥχος πλ. α'.
- Χερουβικὸ τῶν Προηγιασμένων, Νῦν αἱ δυνάμεις, ἥχος πλ. β', κατ' ἐξήγηση.
- Τὰ εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, Δόξα σοί, Κύριε - Εἰς πολλὰ ἔτη - Τὸν δεσπότην, ἥχος γ'.
- Εἰσοδικά, Δεῦτε προσκυνήσωμεν - Ἐν Ἐκκλησίαις, ἥχος β'.
- Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν, Αἰνεῖτε, πλήρης σειρά.
- Κοινωνικὸ τῆς Προηγιασμένης, Γεύσασθε καὶ ἴδετε.
  - i) Ἡχος α' τετράφωνος, κατ' ἐξήγηση (πρωτότυπο μέλος τοῦ Ἰωάννου Κλαδᾶ).
  - ii) Ἡχος βαρύς, σύνθεση Δανιήλ.
- Κοινωνικὰ τῆς ἑβδομάδος.
  - i) τῆς Δευτέρας, Ο ποιῶν τοὺς ἀγγέλους, ἥχος πλ. β' (καὶ ὡς κοινωνικό της ἑορτῆς τῆς Συνάξεως τῶν Ἀσωμάτων Δυνάμεων).
  - ii) τῆς Τρίτης, Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον, ἥχος βαρύς (καὶ εἰς μνήμας ἀγίων).
  - iii) τῆς Τετάρτης, Ποτήριον σωτηρίον, ἥχος δ' (καὶ τῆς θεοτόκου).
  - iv) τῆς Πέμπτης, Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν, ἥχος πλ. δ' (καὶ ὡς κοινωνικό της ἑορτῆς τῶν ἀγίων Ἀποστόλων).
- Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ.
  - i) τῆς Υψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς, ἥχος α'.
  - ii) τῶν Χριστοῦ γεννῶν, Λύτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος, ἥχος α'.
  - iii) τῶν Θεοφανείων, Ἐπεφάνη ἡ χάρις, ἥχος α'.
  - iv) τοῦ Εὐαγγελισμού, Ἐξελέξατο, Κύριος, τὴν Σιών, ἥχος α' δ' φωνος.
  - v) τοῦ Λαζάρου, Ἐκ στόματος νηπίων, ἥχος δ'.
  - vi) τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἥχος δ'.
  - vii) τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Τοῦ δείπνου σου τοῦ μνστικοῦ, ἥχος πλ. β' (καὶ Χερουβικὸ τῆς ἵδιας ἡμέρας).

viii) τοῦ Πάσχα, Σῶμα Χριστοῦ, ἥχος α’.

ix) τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ, Ἐπαίνει, Τερουνσαλήμ, τὸν Κύριον,
ἥχος πλ. α’ (παραδίδεται καὶ ὡς μελοποιημένο σὲ ἥχο α’).

x) τῆς Τετάρτης τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, Ο τρώγων μου τὴν σάρκα, ἥ-
χος δ’.

xi) τῆς Αναλήψεως, Ανέβη ὁ Θεός, ἥχος δ’.

xii) τῆς Πεντηκοστῆς, Τὸ πνεῦμά σου τὸ ἄγιον, ἥχος α’.

xiii) τῆς Κυριακῆς τῶν ἀγίων Πάντων, Αγαλλιάσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρί-
ῳ, ἥχος πλ. δ’.

xiv) τῆς Μεταμορφώσεως, Ἐν τῷ φωτὶ τῆς δόξης σου, ἥχος βαρύς.

γ. Μαθηματάριον²¹⁷.

A. Θεοτοκία μαθήματα.

- Απας γηγενής, ἥχος δ’.

- Ἀσπιλε, παναμώμητε, ἥχος δ’, 15σύλλαβο.

- Δέσποινα, πρόσδεξαι, ἥχος δ’.

- Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, ἥχος πλ. β’, 15σύλλαβο (καὶ ὡς καλο-
φωνικὸς εἰρμὸς).

- Περίζωσαι τὴν ρομφαῖάν σου, ἥχος δ’.

- Ρῶσιν διὰ τοῦ ράντισματος, ἥχος α’.

- Σὲ μεγαλύνομεν, ἀγνή, ἥχος βαρύς, 15σύλλαβο.

- Σὲ προκατήγγειλε χορὸς, ἥχος α’ δ’ φωνος, 15σύλλαβο.

- Χαῖρε, κατάρας λύτρωσις, ἥχος πλ. α’, 15σύλλαβο.

B. Μαθήματα ἔορτῶν καὶ ἄλλα.

- Γεώργιος ὁ ἔνδοξος, ὁ μέγας στρατιώτης, ἥχος α’, 15σύλλαβο (ἀνέκ-
δοτο).

²¹⁷ Γιὰ τὸ εἶδος τοῦ Μαθηματαρίου, τὴν γένεσή του, τὸ κείμενο τῶν Μαθημάτων, τὴν πλοκή, τὴν τα-
ξινόμησή τους, τοὺς μορφολογικοὺς τύπους συνθέσεως καὶ τὴν ἐν γένει ἀξιολόγησή τους, βλ. Γρ.
Στάθη, Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας, ὅπ. π., καὶ εἰδικὰ στὶς σσ.
134–160.

- Πανάγιε Νικόλαε, ἥχος πλ. α'.
- Τὶ σὲ καλέσωμεν, Προφῆτα, ἥχος α' (τῆς ἀποτομῆς τῆς τιμίας κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου Προδοόμου).
- Ψυχή μου, ψυχή μου, ἥχος πλ. β' (τοῦ Μεγάλου Κανόνος).
- Κατενθυνθήτω ἡ προσευχή μου, ἥχος πλ. β' (τῆς Προηγιασμένης).
- Ω, Τριάς ὁμοούσιε, διαιρετὴ προσώποις, ἥχος δ', 15σύλλαβο (ώς δοξαστικὸ τοῦ Πολυελέου).
- Μεγάλυνον, ψυχή μου, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ, ἥχος α' (τῶν Χριστούγεννων).

δ. Κρατηματάριον²¹⁸.

- Κράτημα, ἥχος α'.
- Κράτημα, ἥχος β'.
- Κράτημα, ἥχος δ'.
- Κράτημα, ἥχος πλ. β'.
- Κράτημα, ἥχος βαρὺς²¹⁹.
- Κράτημα εἰς τὸ «Τῇ Υπερμάχῳ» τοῦ Ἰωάννου λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ, ἥχος πλ. δ'.
- Κράτημα, ἥχος πλ. δ'.

ε. Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον²²⁰.

²¹⁸ Γιὰ τὴν ἐνδελεχῆ καὶ σὲ βάθος ἐξέταση τοῦ εἴδους τῶν Κρατημάτων, βλ. Γρηγορίου Αναστασίου, Τὰ κρατήματα στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία, IBM, Μελέται, 12, Αθήνα 2005.

²¹⁹ Τὸ κράτημα αὐτὸν σὲ ἥχο πρωτόβαρυν, φέρεται καὶ ἐπ' ὄνόματι τοῦ Ἰωάννη Τραπεζουντίου, συνοδεύοντας τὸ μάθημα Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλους του μαϊστορος. Βλ. Μονστρική Πανδέκη, Τόμος Γ', σ. 132: «εἰς τὴν αὐτὴν ἔορτήν, Ἰωάννου τοῦ Κουκουζέλους, τὸ δὲ κράτημα Ἰωάννου Πρωτοψάλτου, ἥχος βαρύς Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ».

²²⁰ Τὸ μέλος τοῦ Καλοφωνικοῦ Είρμολόγιου, πατέρας τοῦ ὄποιον θεωρεῖται ὁ Πέτρος Μπερεκέτης, «ἀντικατοπτρίζει ἀριστα τὶς νέες τάσεις στὴ μουσικὴ πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς: τὸν μείζονα πλατυσμὸν καὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ παραδοσιακοῦ μέλους. Εἶναι ἀκόμη τὸ εἴδος τὸ περισσότερο ἀνοικτὸ πρὸς τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, ἀφοῦ ἡ χρήση του δὲν ἦταν μόνο ἀποκλειστικὰ λειτουργικῆ, ἀλλὰ συχνὰ πανηγυρικὴ καὶ ἔορταστικὴ» (Μ. Χατζηγιακούμη, Η ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ μετὰ τὴν Άλωση (1453-1820), ὅπ. π., σσ. 47-48). Στὴν ὑποσημ. 125 τῆς μελέτης του, ὁ Μ. Χατζηγιακούμης προσθέτει καὶ τὰ παρακάτω ἐνδιαφέροντα: «ὁ είρμος Χορτάσας λαὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἥχ. πλ. δ', συνοδεύεται σταθερὰ ἀπὸ τὴν ἐνδειξη “εἰς τράπεζαν ἀρίστου” ἢ “εἰς εὐωχίας ἀρίστου”. Στὸ χφ. Σινᾶ 1433, Είρμολόγιο τοῦ Μπαλάση, γραφ. Κοσμάς Μακεδών, ἔτος 1690, φ. 1r, σημειώνεται γιὰ μερικοὺς καλοφωνικοὺς είρμοὺς. “ψαλλόμενοι εἰς εὐθυμίας τῶν ἀρίστων”. Έπισης, στὸ χφ.

- Ἀστρον ἀνατέταλκε, ἥχος δ'.
- Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, ἥχος πλ. β'.
- Πάσαν τὴν ἐλπίδα μου, ἥχος βαρύς.

στ. Μέλη τοῦ Στιχηραρίου.

- Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, Τῇ ἀθανάτῳ σου κοιμήσει, ἥχος πλ. β'.

5.2 Σχολιασμός.

Μὲ μιὰ προσεκτικότερη ματιὰ στὸ σύνολο τῶν μελουργημάτων, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Δανιήλ ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν μελοποίηση τοῦ Μαθηματαρίου καὶ τῶν παπαδικῶν μελῶν τῆς θείας Λειτουργίας (Χερουβικὰ καὶ Κοινωνικά). Η γραφίδα του δὲν ἄγγιξε καθόλου τὸ Εἰρμολόγιο ἐνῶ, ὅσον ἀφορᾶ στὰ στιχηραρικὰ μέλη τοῦ Μηνολογίου, ἀρκέστηκε στὴ μελικὴ ἐπένδυση τοῦ Δοξαστικοῦ τῶν Αἴνων τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καὶ μόνον²²¹. Η μελοποίηση τῶν τριῶν καλοφωνικῶν είρμων ποὺ μᾶς παρεδόθησαν μὲ τὸ ὄνομά του δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραπάνω περὶ Εἰρμολογίου διαπίστωση. Τὸ μέλος τοῦ Καλοφωνικοῦ Εἰρμολογίου, μὲ τὸν ἐπιτηδευμένο καὶ συχνὰ ύπερβολικὸ πλατυσμὸ τῶν είρμων θέσεων, τὶς καταφανεῖς ἐπιρροές ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ μουσικὴ καὶ

ΕΒΕ-ΜΠΤ 756, Ανθολογία τοῦ 1773, φ. 100r, ἀναγράφεται: “Ἄρχῃ σὺν Θεῷ είρμοι καλοφωνικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ ψαλλομένοι (sic) εἰς τραπέζας”. Ή σημερινὴ μορφὴ τοῦ Καλοφωνικοῦ Εἰρμολογίου ὀφείλεται στὸν Πρωτοψάλτη Γρηγόριο, ὁ ὅποιος καὶ τὸ μετέγραψε στὴν ἀναλυτικὴ σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου. Ο πρωτότυπος τίτλου τοῦ Καλοφωνικοῦ Εἰρμολογίου ποὺ ἔξεδωσε ὁ Θεόδωρος Φωκαεὺς στὰ 1835 ἔχει ὡς ἔξης: Είρμολόγιον Καλοφωνικόν, μελοποιηθὲν παρὰ διαφόρων ποιητῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων διδασκάλων, μεταφρασθὲν δὲ εἰς τὴν νέαν τῆς μονσικῆς μέθοδον καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας διορθωθέν παρὰ τὸ ἐνὸς τῶν Τριῶν Διδασκάλων τῆς ρήθείσης Μεθόδου, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας· νῦν πρώτον ἐκδοθὲν εἰς τύπον παρὰ Θεοδώρου Π. Παράσκου Φωκαέως· ἐπιστασίᾳ τοῦ ἀντοῦ, ἀναλώμασι δὲ τοῦ τε ἴδιου καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κάστρου εἰς Γαλατᾶν. ,αωλε'. 1835.

²²¹ Αὐτὸ τὸ Δοξαστικὸ εἶναι ἡ μόνη ἐντοπισμένη σὲ χειρόγραφους κώδικες στιχηραρικὴ – πλὴν τῶν μελῶν τοῦ Αναστασιματαρίου- σύνθεση τοῦ Δανιήλ. Τὸ μέλος ἔχει καταγραφεῖ μὲ τὴν μεταβατικὴ ἔξηγητικὴ σημειογραφία καὶ ἀνθολογεῖται σὲ μόλις δύο κώδικες Στιχηραρίου τῶν τελῶν τοῦ ιτ’ αἱ, οἱ ὅποιοι περιλαμβάνουν τὸ σύνολο τῶν στιχηραρικῶν μελῶν τοῦ ἑορτολογίου ἀπὸ τὸν Πέτρο Πελοποννήσιο. Οἱ κώδικες εἶναι οἱ: Mingana Greek 7 τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπέρμιγχαμ, (φ.140v) καὶ EIB 41 τοῦ Ἑλληνικοῦ Ινστιτούτου Βενετίας, φ. 41λθ'. «Τὸ παρὸν κύριο Δανιήλ λαμπαδαρίου, εἰς τοὺς αἴνους· Δόξα, ἥχος πλ. β' Τῇ ἀθανάτῳ σου κοιμήσει».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος τὴν χρήση στοιχείων τοῦ παπαδικοῦ μέλους (ὅπως π.χ. οἱ παρεμβολὲς κρατημάτων²²²) ἀποτελεῖ ἔνα ἀπολύτως ἴδιαίτερο μέλος ποὺ βρίσκεται σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ καθ’ αὐτὸ εἰρμολογικὸ – σύντομο ἥ ἀργὸ, ἐφόσον ἡ χρήση του εἶναι, φύσει καὶ θέσει, μὴ λειτουργική²²³.

Τὸ γιατί ὁ Δανιήλ δὲν καταπιάστηκε μὲ τὴν μελοποίηση τοῦ Εἱρμολογίου καὶ τοῦ Στιχηραρίου δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντηθεῖ μὲ βεβαιότητα²²⁴. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, ἐντούτοις, ὅτι τὰ μέλη τοῦ Στιχηραρίου μᾶς παρεδόθησαν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸν λαμπαδάριο Πέτρο κατὰ τὴν τρέχουσα τότε ἀσματολογία, κι ἵσως αὐτὸ ἀποτέλεσε, τρόπον τινά, τροχοπέδη στὴν ἐνασχόληση τοῦ Πρωτοψάλτου μὲ τὸ συγκεκριμένο εἶδος μελοποίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Πέτρος, κατὰ γενικὴ παραδοχὴ τῶν ἐρευνητῶν καὶ μουσικολόγων, κατέγραψε τὴν ἰσχύουσα στὸ Πατριαρχεῖο πράξη, πρωτοψαλτοῦντος τοῦ Δανιήλ. Δὲν ἀποκλείεται, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ μελοποίησε πολλὰ περισσότερα μέλη τοῦ Στιχηραρίου ὁ Δανιήλ, τὰ ὅποια, ὅμως, διαδόθηκαν στὴ χειρόγραφη παράδοση ὡς συνθέσεις τοῦ Πελοποννησίου.

Ἐπιπλέον, εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ μαθητὲς καὶ ἑπόμενοι αὐτοῦ στὴν πατριαρχικὴ ψαλτικὴ ἱεραρχία, Πέτρος καὶ Ἱάκωβος οἱ Πελοποννήσιοι, δίδαξαν μαζί του στὴν Β’ κατὰ σειρὰ Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολή, τὴν συσταθεῖσα στὴν Κωνσταντινούπολη στὰ 1776²²⁵. Σ’ αὐτὴν τὴν Μουσικὴ Σχολὴ ὁ Πρωτοψάλτης Δανιήλ δίδαξε Μαθηματάριο, ὁ λαμπαδάριος Πέ-

²²² Ο Χρύσανθος (Θεωρητικὸν μέγα τῆς μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 180) ἀναφέρει ὅτι τὸ Καλοφωνικὸ Εἱρμολόγιο «μετέχει καὶ τοῦ εἱρμολογικοῦ καὶ τοῦ παπαδικοῦ μέλους». Καὶ ὁ Γρ. Στάθης (Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποίας, ὅπ. π., σ. 43) συμπληρώνει τὸν Χρύσανθο καὶ ἀποσαφηνίζει τὰ πρόγραμματα: «ἡ ἀλήθεια ὅτι [τὸ Καλοφωνικὸ Εἱρμολόγιο] μετέχει καὶ τοῦ παπαδικοῦ μέλους συνίσταται βασικῶς εἰς τὸ ὅτι εἰς τὸ τέλος ἔκαστου καλοφωνικοῦ εἱρμοῦ προστίθεται ἐν κράτημα. Πέρα τούτου, εἱρμοί τινες περιέχουν παπαδικὰς θέσεις εἴτε τάς αὐτὰς ἀκριβῶς εἴτε συντετμημένας».

²²³ Τὸ μέλος τοῦ Καλοφωνικοῦ Εἱρμολογίου «ἀποτελεῖ ἔνα ἐπιτηδευμένον πλατυσμὸν τῶν εἱρμολογικῶν θέσεων μὲ πανηγυρικὸν χαρακτήρα καὶ μὲ σκοπὸν τὴν καλοφωνίαν ὡς τέχνην, πρὸς τέρψιν τῶν ἀκροωμένων». (Γρ. Στάθη, Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποίας, ὅπ. π., σ. 43).

²²⁴ Γιὰ νὰ εἴμαστε ἀκριβεῖς, ὁ Δανιήλ μελοποίησε καὶ στιχηραρικὰ μέλη, ἐφόσον μελοποίησε πλήρως τὸ Αναστασιματάριο. Στὴν παροῦσα παράγραφο, ὅπου ἀναφέρονται οἱ ὄροι Στιχηράριο ἥ στιχηραρικὸ μέλος, ἐννοεῖται τὸ στιχηραρικὸ μέλος τῶν δοξαστικῶν, στιχηρῶν καὶ ἀποστίχων τῶν ἐօρτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ.

²²⁵ Γιὰ τὴν διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Πρωτοψάλτου, γίνεται λόγος ἀνωτέρω.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος

τρος καὶ ὁ δομέστικος Ἰάκωβος, Παπαδικὴ καὶ Στιχηράριο. Καί, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἡ ἴδιότητα τοῦ διδασκάλου καὶ αὐτὴ τοῦ μελοποιοῦ ἐπέδρασαν ἀμοιβαία ἡ μία στὴν ἄλλη· δηλ. ὁ διδάσκαλος τοῦ Μαθηματαρίου, Δανιήλ, μελοποίησε κυρίως μέλη τοῦ Μαθηματαρίου, καὶ ἀντίστροφα· ὁ μελοποιὸς Δανιήλ, μὲ κύρια μελουργικὴ δράση τὴν μελοποίηση τοῦ Μαθηματαρίου, δίδαξε Μαθηματάριο. Τὸν παραπάνω συλλογισμὸν ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ παραδεδομένα μέλη τῶν ἄλλων δύο διδασκάλων τῆς συγκεκριμένης Μουσικῆς Σχολῆς. Ό Πέτρος παρέδωσε συντομευμένο τὸ Είρημολόγιο τοῦ Μπαλασίου, τὸ πολυδιαδεδομένο Δοξαστάριο καὶ Αναστασιματάριο του (σὲ ἀργὸν καὶ σύντομο στιχηραρικὸ μέλος) καὶ πολυάριθμα μαθήματα τῆς Παπαδικῆς, ἐνῶ ὁ Ἰάκωβος θεωρεῖται σήμερα ὁ κυριότερος ἐκπρόσωπος τοῦ παλαιοῦ - ἀργοῦ καὶ καλλωπισμένου - στιχηραρικοῦ μέλους.

Ἐξάλλου, φαίνεται πώς ἡ ἀνάγκη γιὰ συντόμευση τῆς ψαλμώδησης τὸν ὄδήγησε στὴ συστηματικὴ μελοποίηση τῶν παπαδικῶν μελῶν τῆς Θείας Λειτουργίας (Χερουβικὰ καὶ κυρίως Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἔορτῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ) μὲ βάση τὰ νέα δεδομένα καὶ σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ παλαιότερα ἀργὰ αὐτὰ μέλη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΔΑΝΙΗΛ ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΟΥ

1. Εἰσαγωγικά.

Συνθέσεις τοῦ Δανιὴλ ἀνθολογοῦνται σὲ περισσότερα ἀπὸ 300 μουσικὰ χειρόγραφα συνολικά, χρονολογούμενα ἀπὸ τὸ β' μισό τοῦ ιη' αἰ. καὶ μέχρι τίς πρώτες ἔντυπες μουσικὲς ἐκδόσεις (α' ἥμισυ ιθ' αἰ.). Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά ἀνάγονται στὴν περίοδο τῆς πρωτοψαλτίας του καὶ στοὺς χρόνους ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὸ θάνατὸ του, ἐνῶ ίκανὸς ἀριθμὸς μουσικῶν κωδίκων χρονολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς λαμπαδαρίας του. Μέγιστο ἰστορικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ κώδικες ποὺ μαρτυροῦν τὸν Δανιὴλ ὡς «νῦν λαμπαδάριο» ἢ «νῦν Πρωτοψάλτη», ἐφόσον αὐτοῦ τοῦ εἴδους οἱ ἀναφορὲς βοηθοῦν σημαντικὰ στὸν σαφῆ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς ἐναλλαγῆς ὄφφικίων καὶ κατ’ ἐπέκταση στὴν κατανόηση τῆς ἰστορικῆς του διαδρομῆς στὰ Πατριαρχεῖα.

Απὸ τὴν ἄλλη, τὸ μεγάλο πλῆθος τῶν χειρογράφων ἀποδεικνύει κάτι ποὺ ἔχει ἥδη καταστεῖ σαφές· ἡ ἀποδοχὴ τῶν μελουργημάτων του καὶ ἡ ἀναγνώριση τοῦ μελοποιητικοῦ του οἰστρου ἀπὸ τὸν ψαλτικὸ κόσμο ὑπήρξε ἀρκετὰ γρήγορη καί, κυρίως, καθολική. Μάλιστα, φαίνεται ὅτι ἐπηρρέασε σὲ τέτοιο μεγάλο βαθμὸ τοὺς συγχρόνους καὶ μεταγενέστερους μελουργούς, ποὺ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μιμοῦνται τὸν τρόπο του στὴ σύνθεση νέων μελωδιῶν ἢ ἀπλὰ ἀναπαράγουν ὑφιστάμενες μελωδικὲς γραμμὲς τοῦ Πρωτοψάλτη.

Στὸ παρὸν κεφάλαιο ἐπιχειρεῖται νὰ παρουσιαστεῖ - κατὰ τὸ δυνατὸν - τὸ σύνολο τῶν χειρόγραφων μουσικῶν κωδίκων ποὺ φυλάσσονται σὲ Βιβλιοθῆκες, ιερές Μονές, Πανεπιστήμια, ἴδιωτικὲς συλλογές ἢ ὅπουδή ποτε ἀλλοῦ καὶ περιέχουν μελωδήματα τοῦ Δανιήλ στὴν πρωτότυπη σημειογραφίᾳ ἢ ἐξηγημένα, καθὼς καὶ μέλη του τὰ ὅποια ἀνθολογοῦνται στὰ πρῶτα ἔντυπα μουσικὰ βιβλία. Προφανῶς, ὅσον ἀφορᾶ στὰ χειρόγραφα, ὁ κατάλογος δὲν εἶναι πλήρης ἐφόσον γιὰ τὸν καταρτισμό του χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ ἐκδεδομένοι κατάλογοι χειρογράφων.

Ἡ ταξινόμηση τοῦ ύλικοῦ, γιὰ εὔκολότερη ἀνάγνωση καὶ καλύτερη κατανόηση, γίνεται μὲ βάση τὸ εἶδος τῶν συνθέσεων. Δηλ. γιὰ κάθε ξεχωριστὴ σύνθεση ἀναγράφονται ἀναλυτικὰ οἱ μουσικοὶ κώδικες καὶ τὰ ἔντυπα βιβλία ὅπου αὐτὴ σταχυολογεῖται.

Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο, δημιουργεῖται καὶ ἔνα εἶδος corpus τῶν μελοποιημάτων τοῦ Πρωτοψάλτη, χρήσιμο ἀσφαλῶς σὲ κάθε ἐρευνητή.

2. Ἀναλυτικὸς Πίνακας Χειρογράφων, κατὰ σύνθεση.

α. Αὐτοτελεῖς κώδικες.

- Αναστασιματάριον.

Ξηροποτάμου 374, Μεταμορφώσεως 206.

β. Μέλη τῆς νυχθημέδου ἀκολουθίας.

A. Ἐσπερινός.

- Κεκραγάρια εἰρμολογικὰ κατ’ ἥχον, *Κύριε ἐκέκραξα - Κατενθυνθήτω.*

Ξηροποτάμου 277 (φ. 98r), Ξηροποτάμου 330 (φ. 55v), Δοχειαρίου 397 (φ. 98v), Κουτλουμουσίου 402 (φφ. 44v-45r), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 129v), Γρηγορίου 11 (φ. 48r), Ιβήρων 971 (σ. 849), Άγίου Στεφάνου 66 (φ. 6r), EIB 29, Σινᾶ 1277 (φ. 15r), EBE 1865 (φ. 130r), EBE 2216 (φ. 20v), EBE 2417, Λειμῶνος 248 (σ. 1), Λειμῶνος 349 (φ. 1r).

- Δογματικὰ θεοτοκία.

Κουτλουμουσίου 402 (φφ. 44v-45r), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 129v), Γρηγορίου 19 (φ. 74v), EIB 29, Σινᾶ 1277, Άγίου Στεφάνου 66, EBE 1865 (φ. 133r), Λειμῶνος 248 (σ. 2), Λειμῶνος 349 (φ. 1v).

B. Ὁρθος.

- Πολυέλεος Δοῦλοι, *Κύριον, ἥχ. δ'.*

Ξηροποτάμου 299 (σ. 131), Ξηροποτάμου 302 (φ. 177r), Ξηροποτάμου 305 (φ. 72r), Ξηροποτάμου 312 (φ. 83r), Ξηροποτάμου 313 (φ. 112v), Ξηροποτάμου 321 (φ. 40r), Ξηροποτάμου 330 (φ. 105v), Ξηροποτάμου 361 (φ. 54v), Ξηροποτάμου 364 (φ. 16v), Ξηροποτάμου 365 (φ. 47r), Ξηροποτάμου 368 (φ. 132r), Ξηροποτάμου 369 (φ. 86r), Ξηροποτάμου 377 (φ. 11r), Ξηροποτάμου 382 (φ. 120v), Ξηροποτάμου 385 (φ. 35v), Ξηροποτάμου 411 (φ. 5r), Δοχειαρίου 340 (φ. 43v), Δοχειαρίου 341 (φ. 86v), Δοχειαρίου 350 (φ. 31v), Δοχειαρίου 353 (φ. 94r), Δοχειαρίου 354 (φ. 72r), Δοχειαρίου 356 (φ. 113v), Δοχειαρίου 359 (φ. 89r), Δοχειαρίου 360 (φ. 261r), Δοχειαρίου 368 (φ. 222r), Δοχειαρίου 382 (φ. 73v), Δοχειαρίου 406 (φ. 36v), Δοχειαρίου 1239 (σ. 56), Δοχειαρίου 1244 (φ. 22r), Δοχειαρίου 1246 (φ. 117v), Δοχειαρίου 1247 (φ. 139r), Κωνσταμονίτου 87 (φ. 25r), Κωνσταμονίτου 93 (φ. 23r), Ξενοφῶντος 105 (φ. 60v), Ξενοφῶντος 107 (φ. 144r), Ξενοφῶντος 123 (σ. 173), Ξενοφῶντος 131 (φ. 103r), Ξενοφῶντος 143 (φ. 101r), Ξενοφῶντος 150 (φ. 139r), Ξενοφῶντος 261 (φ. 134v), Παντελεήμονος 904 (φ. 30r), Παντελεήμονος 906 (φ. 90r), Παντελεήμονος 910 (φ. 302v), Παντελεήμονος 912 (φ. 23r), Παντελεήμονος 923 (φ. 66v), Παντελεήμονος 944 (φ. 78r), Παντελεήμονος 950 (φ. 114r), Παντελεήμονος 952 (φ. 66r), Παντελεήμονος 953 (φ. 139r), Παντελεήμονος 978 (φ. 97r), Παντελεήμονος 986 (σ. 61), Παντελεήμονος 997 (φ. 80v), Παντελεήμονος 998 (φ. 122v), Παντελεήμονος 1007 (φ. 160v), Γρηγορίου 11 (φ. 115v), Γρηγορίου 19 (φ. 95v), Γρηγορίου 6 (φ. 383v), Γρηγορίου 23, Γρηγορίου 27 [60] (φ. 131r), Διονυσίου 568 (φ. 42r), Διονυσίου 678 (φ. 260v), Διονυσίου 704 (φ. 84r), Διονυσίου 761 (φ. 29r), Διονυσίου 764 (σ. 86), Διονυσίου 806 (σ. 620), Διονυσίου 808 (σ. 279), Άγίου Παύλου 15 (σ. 137), Άγίου Παύλου 34 (σ. 419), Άγίου Παύλου 35 (σ. 148), Άγίου Παύλου 37 (σ. 112), Άγίου Παύλου 40 (σ. 121), Άγίου Παύλου 62 (σ. 305), Άγίου Παύλου 132 (σ. 139), Άγίου Παύλου 376 (φ. 52v), Άγίου Παύλου 433 (φ. 192v), Άγίου Παύλου 487 (φ. 57r), Άγίου Παύλου 504 (φ. 101r), Κουτλουμουσίου 397 (φ. 74r), Κουτλουμουσίου 421 (φ. 62r), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 148r), Κουτλουμουσίου 435 (φ. 56r), Κουτλουμουσίου 441 (φ. 25r), Κουτλουμουσίου 590 (φ. 115v), Κουτλουμουσίου 632 (φ. 146r), Κουτλουμουσίου 769 (σ. 134), Φιλοθέου 251 (φ. 14r), Καρακάλλου 216 (φ. 112v), Καρακάλλου 236 (σ. 98), Σταυρονικήτα 234 (φ. 27v), Σταυρονικήτα 236 (φ. 32v), Ιβήρων

981 (σ. 426), Ἰβήρων 983 (φ. 656v), Ἰβήρων 1013 (φ. 31v), Ἰβήρων 1017 (σ. 86), Ἰβήρων 1019 (φ. 63r), Ἰβήρων 1027 (φ. 1r), Ἰβήρων 1030 (φ. 56r), Ἰβήρων 1038 (φ. 43r), Ἰβήρων 1093 (φ. 79r), Ἰβήρων 1126 (φ. 110r), Ἰβήρων 1129 (φ. 57r), Ἰβήρων 1134 (φ. 44r), Ἰβήρων 1207 (φ. 105r), Ἰβήρων 1252 (φ. 86v), Ἰβήρων 1271 (φ. 328r), Ἰβήρων 1272 (φ. 10r), Ἰβήρων 1276 (φ. 219r), Βατοπαιίου 1371, Μ. Λαύρας Θ 157 (φ. 17r), Λειμῶνος 8 (φ. 79r), Λειμῶνος 233 (φ. 28r), Λειμῶνος 247 (φ. 16r), Λειμῶνος 248 (σ. 242), Λειμῶνος 280 (φ. 28r), Λειμῶνος 341 (φ. 43r), Λειμῶνος 349 (φ. 168r), Μεταμορφώσεως 92 (φ. 30v), Μεταμορφώσεως 295 (σ. 409), Αγίου Στεφάνου 35 (φ. 51r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 61r), Merlier 6 (φ. 36v), Merlier 7 (φ. 48r), Merlier 8 (φ. 89r), Merlier 9 (φ. 26r), Merlier 11 (φ. 121v), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18 (φ. 28r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19 (σ. 143), EBE 962 (φ. 173r), EBE 1865 (φ. 11r), EBE 1869 (φ. 69r), EBE 2216 (φ. 52r), EBE 2417, EBE 2428, EBE 2432 (φ. 92v), Ανανιάδου 3 (φ. 114r), Ταξιαρχῶν (Αἰγίου) 5, Ταξιαρχῶν 9 (σ. 324), Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (φ. 45r), EIB 39 (φ. 32r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 36, Σινᾶ 1277 (φ. 25r).

- Δοξολογία, ἥχ. βαρὺς ἐπτάφωνος.

Ξηροποτάμου 288 (φ. 109v), Ξηροποτάμου 330 (φ. 205r), Δοχειαρίου 341 (φ. 210r), Δοχειαρίου 362 (φ. 101v), Δοχειαρίου 413 (φ. 1r), Κωνσταμονίτου 90 (φ. 61r), Ξενοφῶντος 174 (φ. 51v), Παντελεήμονος 976 (φ. 19v), Παντελεήμονος 988 (σ. 46), Σίμωνος Πέτρας 11 (σ. 205), Γρηγορίου 8 (φ. 51v), Διονυσίου 680 (φ. 151r), Αγίου Παύλου 361 (σ. 449), Κουτλουμουσίου 418 (φ. 78v), Κουτλουμουσίου 421 (φ. 166v), Κουτλουμουσίου 632 (φ. 264r), Καρακάλλου 216 (φ. 109r), Φιλοθέου 251 (φ. 170r), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615) (φ. 156r), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5 (μεταξὺ φφ. 40r-50r) Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (φ. 190v), EIB 26 (φ. 78r), EIB 39 (φ. 112v), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18 (μεταξὺ φφ. 114r-161r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19 (σ. 352), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 36, Σινᾶ 1286 (φ. 154r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 127r), EBE 2417 (φ. 148v), EBE 2428, EBE 2432, Παϊδούσῃ 2 (σ. 53), Λειμῶνος 233 (φ. 106v), Λειμῶνος 341 (φ. 109r), Λειμῶνος 247 (φ. 56v), Λειμῶνος 280 (φ. 166r), Merlier 6 (φ. 113r), Merlier 7 (φ. 174v), Merlier 8 (φ. 170r), Merlier 10 (σ. 359), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 212v), Ταξιαρχῶν 9 (σ. 641), Ανανιάδου 3 (φ. 235v), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 56).

- Πασαπνοάρια τῶν Αἰνων, Πάσα πνοὴ - Αἰνεῖτε²²⁶.

Ξηροποτάμου 305 (φ. 109r), Ξηροποτάμου 330 (φ. 166v), Κουτλουμουσίου 402 (φφ. 44v-45r), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 129v), EIB 29, Σινᾶ 1277, Αγίου Στεφάνου 66, EBE 1865 (φ. 273r), Λειμῶνος 248 (σ. 4), Λειμῶνος 349 (φ. 3r).

Γ. Θεία Λειτουργία.

- Χερουβικὰ, Οἱ τὰ χερουβίμ.

i) Πλήρης σειρά²²⁷.

Ξενοφῶντος 123 (σ. 457).

²²⁶ Ο Μ. Χατζηγιακούμης (*Μουσικά Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας* (1453-1821), ὅπ. π., σ. 292) ἀναφέρει ως ψευδεπίγραφες συνθέσεις τοῦ Δανιήλ τὰ πασαπνοάρια τοῦ Ὁρθοῦ Αἰνεῖτε αὐτὸν ἄγγελοι καὶ ἀνθρωποι (ἥχος α') καὶ Αἰνεῖτε αὐτὸν ἐν φόβῳ καὶ τρόμῳ (ἥχος β'), που ἀνθολογοῦνται στὸν κώδικα Λειμῶνος 248, σ. 279 καὶ σ. 282, ἀντίστοιχα.

²²⁷ Ο κώδικας Ξενοφῶντος 123 εἶναι ὁ μόνος, ὅπου ἐπ' ὄνόματι τοῦ Δανιήλ παραδίδονται δυὸς χερουβικὰ σὲ ἥχο α' καὶ πλήρης ἡ κατ' ἥχον σειρά.

ii) Χερουβικὰ στοὺς ἥχους α', β' καὶ γ'²²⁸.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 375), Ξηροποτάμου 305 (φ. 165r), Ξηροποτάμου 321 (φ. 125r), Ξηροποτάμου 365 (φ. 125r), Δοχειαρίου 353 (φ. 244r), Δοχειαρίου 356 (φ. 538v), Δοχειαρίου 1246 (φ. 319r), Κωνσταμονίτου 93 (φ. 111r), Ξενοφῶντος 123 (σ. 457), Παντελεήμονος 904 (φ. 142r), Παντελεήμονος 906 (φ. 239v), Γρηγορίου 19 (φ. 25r), Γρηγορίου 8 (φ. 113v), Διονυσίου 761 (φ. 125r), Διονυσίου 827 (σ. 130), Κουτλουμουσίου 451 (φ. 2r), Φιλοθέου 251 (φ. 235v), Ιβήρων 981 (σ. 29), Ιβήρων 997 (φ. 9v), Βατοπαιδίου 1525, Μ. Λαύρας 1024 (φ. 356r), Μ. Λαύρας 1041 (σ. 278), EBE 2417 (φ. 203v), EBE 2428 (φ. 153r), EBE 2432 (φ. 185r), EBE 3134, EBE 3301 (φ. 1r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18 (φ. 168r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19 (σ. 470), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 36, Ταξιαρχῶν 4 (φ. 66r), Λειμῶνος 255 (φ. 98r), Λειμῶνος 341 (φ. 126r), Merlier 7 (φ. 119r), Merlier 13 (φ. 20r).

- Χερουβικὸ τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Τοῦ δείπνου σου τοῦ μνστικοῦ, ἥχος πλ. β'.

Ξενοφῶντος 377 (φ. 76v).

- Χερουβικὸ τοῦ Μεγάλου Σαββάτου, Σιγησάτω, ἥχος πλ. α'.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 260v), Ξηροποτάμου 299 (σ. 511), Δοχειαρίου 341 (φ. 294v), Δοχειαρίου 356 (φ. 273v), Γρηγορίου 19 (φ. 326r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 192v), Λειμῶνος 341 (φ. 188r).

- Χερουβικὸ τῶν Προηγιασμένων, Νῦν αἱ δυνάμεις, ἥχος πλ. β'.

Φιλοθέου 251 (φ. 285v), Λειμῶνος 278, φ. 7r, EIB 29 (φ. 21r), EBE 2216, Λειμῶνος 348 (φ. 7r).

- Τὰ εἰς τὸ Εὐαγγέλιον, Δόξα σοί, Κύριε - Εἰς πολλὰ ἔτη - Τὸν δεσπότην, ἥχος γ'.

Ξηροποτάμου 313 (φ. 241r), Γρηγορίου 19 (φ. 228r).

- Εἰσοδικά, Δεῦτε προσκυνήσωμεν - Ἐν Ἐκκλησίαις, ἥχος β'.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 220v).

- Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν, Αἰνεῖτε, πλήρης σειρά²²⁹.

²²⁸ Τὰ μελοποιημένα σὲ ἥχους α', β' καὶ γ' χερουβικὰ εἶναι τὰ κυρίως γνωστὰ καὶ διαδεδομένα στὶς χειρόγραφες μουσικὲς πτηγὲς καὶ ὅπως γίνεται ἀντιληπτό, ἀνεδείχθησαν ἰδιαιτέρως προσφιλῆ στοὺς κωδικογραφικοὺς καὶ ιεροψαλτικοὺς κύκλους. Είναι, πάντως, ἀπορίας ἄξιον, ὅτι τὰ τρία πρώτα Χερουβικὰ τοῦ Δανιήλ διαδόθηκαν εὐρύτατα, ἐνώ τὰ ὑπόλοιπα σχεδὸν ἀγνοοοῦνται.

²²⁹ Στὸν κώδικα EIB 26 περιέχονται τὰ Κοινωνικὰ Αἰνεῖτε στοὺς ἥχους α' (φ. 61r), β' (φ. 55r) καὶ γ' (56r). Ὄμοια περίπτωση συναντούμε καὶ στοὺς κώδικες Λειμῶνος 348 (φ. 57r), μαζὶ μὲ αὐτὸ τοῦ δ' ἥχου, 375 (φ. 162r) καὶ 255 (φ. 115r). Στὸν κώδικα EIB 36 (φ. 71v) ἀνθολογεῖται αὐτονόμως τὸ Κοινωνικὸ σὲ ἥχο πλ. δ', στοὺς κώδικες Σινᾶ 1267 (φ. 369r), Λειμῶνος 272 (φ. 96v), Γυμν. Άροανίας (Σοπο-

Ξηροποτάμου 288 (φ. 176r), Ξηροποτάμου 330 (φ. 269v), Δοχειαρίου 359 (φ. 188r), Δοχειαρίου 399 (φ. 131r), Δοχειαρίου 401 (φ. 153r), Δοχειαρίου 410 (φ. 186r), Δοχειαρίου 1240 (σ. 427), Ξενοφῶντος 105 (φ. 194r), Ξενοφῶντος 132 (φ. 43r), Παντελεήμονος 955 (φ. 136r), Παντελεήμονος 1004 (φ. 130r), Παντελεήμονος 1024 (φ. 64v), Διονυσίου 578 (φ. 272r), Διονυσίου 739 (φ. 17r), Αγίου Παύλου 32 (σ. 66), Αγίου Παύλου 432 (φ. 176v), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 270r), Κουτλουμουσίου 424 (φ. 92v), Σταυρονικήτα 240 (φ. 77r), Βρετανικής Βιβλιοθήκης Add. 56407 (φ. 64), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615) (φ. 204v), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5 (φ. 71r), EIB 38 (φ. 1r), EIB 39 (φ. 176r), EIB 43 (φ. 1r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19 (σ. 483), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 36, Μεταμορφώσεως 129 (σ. 128), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 178r), Αγίου Στεφάνου 117 (φ. 71r), EBE 2216 (φ. 177r), EBE 1869 (φ. 472r), EBE 2301 (σ. 245), EBE 2417 (φ. 247r), EBE 2428 (φ. 185v), EBE 2432 (φ. 233v), EBE 3134, EBE 3249 (φ. 1r), EBE 3301, Ταξιαρχῶν 4 (φ. 134r), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 257r), Λειμῶνος 247 (φ. 90v), Λειμῶνος 248 (σ. 376), Λειμῶνος 341 (φ. 158v), Λειμῶνος 349 (φ. 206r), Παϊδούση 2 (σ. 84), Merlier 6 (φ. 169r), Merlier 7 (φ. 263v), Merlier 13 (φ. 43v), Ανανιάδου 3 (φ. 361r).

- Κοινωνικὸ τῆς Προηγιασμένης, Γεύσασθε καὶ ἵδετε, ἥχος βαρύς.

Ξηροποτάμου 305 (φ. 274v), Ξηροποτάμου 330 (φ. 380v).

- Κοινωνικὰ τῆς ἐβδομάδος.

i) τῆς Δευτέρας, Ο ποιῶν τοὺς ἀγγέλους, ἥχος πλ. β' (καὶ ὡς κοινωνικό της ἔορτῆς τῆς Συνάξεως τῶν Ασωμάτων Δυνάμεων).

Ξηροποτάμου 330 (φ. 313r), Δοχειαρίου 370 (σ. 224), Κωνσταμονίτου 87 (φ. 125r), Ξενοφῶντος 105 (φ. 223v), Παντελεήμονος 987 (σ. 368), Διονυσίου 681 (φ. 138r), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 300r), Καρακάλλου 241 (φ. 306v), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18, Σινᾶ 1325 (φ. 225v), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 199v), Αγίου Στεφάνου 117 (φ. 97r), Λειμῶνος 247 (φ. 112v), Λειμῶνος 248 (σ. 413), Παϊδούση 2 (σ. 127), Merlier 6 (φ. 202v), Merlier 7 (φ. 305r), Merlier 13 (φ. 68v), Ανανιάδου 3 (φ. 314r).

ii) τῆς Τρίτης, Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον, ἥχος βαρύς.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 493), Δοχειαρίου 370 (σ. 613), Δοχειαρίου 1246 (φ. 426v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 223v), Παντελεήμονος 987 (σ. 379), Διονυσίου 572 (φ. 20r), Διονυσίου 681 (φ. 334r), Αγίου Παύλου 15 (σ. 607), Σταυρονικήτα 238 (φ. 21r), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18, Σινᾶ 1325 (φ. 241r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 200v), EBE 3249, Λειμῶνος 247 (φ. 110v), Λειμῶνος 248 (σ. 417), Λειμῶνος 341 (φ. 202v), Λειμῶνος 444 (σ. 9), Παϊδούση 2 (σ. 129), Merlier 6 (φ. 203v), Merlier 7 (φ. 303v), Merlier 13 (φ. 80r), Ανανιάδου 3 (φ. 317v).

iii) τῆς Τετάρτης καὶ τῶν θεομητορικῶν ἔορτῶν, Ποτήριον σωτηρίου, ἥχος δ'.

τοὺς 317/79 (φ. 146v) καὶ Merlier 14 (φ. 26v· “σύνθεσις καὶ ἐξήγησις Δανιήλ”) μόνο τὸ σὲ ἥχο α', στὸν κώδικα Σινᾶ 1331 μόνο τὰ σὲ ἥχους α' καὶ γ' (φ. 37r καὶ φ. 25r ἀντιστοίχως), στὸν κώδικα EBE 3249 τὰ σὲ ἥχους α' καὶ πλ. α', ἐνῶ στὸν κώδικα EIB 43 ἀπουσιάζει παντελῶς ὁ γ' ἥχος.

Ξηροποτάμου 305 (φ. 251r), Ξηροποτάμου 330 (φ. 340r), Δοχειαρίου 332 (φ. Av), Δοχειαρίου 356 (φ. 317r), Δοχειαρίου 370 (σ. 627), Δοχειαρίου 1246 (φ. 438r), Ξενοφῶντος 105 (φ. 223v), Αγίου Παύλου 15 (σ. 617), Κουτλουμουσίου 421 (φ. 322v), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615) (φ. 215r), EIB 26 (φ. 42r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18, Σινᾶ 1286 (φ. 133v), Σινᾶ 1325 (φ. 243r), Αγίου Στεφάνου 117 (φ. 114r), Ταξιαρχῶν 4 (φ. 134r), Λειμῶνος 444 (σ. 11), Λειμῶνος 247 (φ. 96v), Λειμῶνος 248 (σ. 410), Λειμῶνος 272 (φ. 99r), Λειμῶνος 341 (φ. 177r), Παιδούσῃ 2 (σ. 98), Merlier 6 (φ. 191v), Merlier 7 (φ. 293v), Merlier 13 (φ. 66r), Άνανιάδου 3 (φ. 320v).

iv) τῆς Πέμπτης, *Eἰς πᾶσαν τὴν γῆν, ἥχος πλ. δ'* (καὶ τῶν ἀγίων Αποστόλων).

Δοχειαρίου 1246 (φ. 450v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 223v), Παντελεήμονος 987 (σ. 431), Αγίου Παύλου 15 (σ. 624), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), EIB 26 (φ. 34r), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 18, Σινᾶ 1325 (φ. 240r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 201r), Λειμῶνος 247 (φ. 109v), Λειμῶνος 248 (σ. 416), Λειμῶνος 341 (φ. 205r), Παιδούσῃ 2 (σ. 131), Merlier 7 (φ. 319r), Άνανιάδου 3 (φ. 324r).

- Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ.

i) τῆς Ύψωσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, *Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς, ἥχος α'*.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 308v), Δοχειαρίου 356 (φ. 317r), Δοχειαρίου 362 (φ. 176v), Διονυσίου 807 (φ. 221r), Αγίου Παύλου 40 (σ. 211, χφ α'), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3), (μεταξὺ φφ. 264r-279r), EIB 26 (φ. 50r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 356v), Σινᾶ 1325 (φ. 225r), Μεταμορφώσεως 129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 188r), Αγίου Στεφάνου 117 (φ. 129r), EBE 1865 (φ. 279r), EBE 2216, EBE 2301 (σ. 312), EBE 2428 (φ. 199v), EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 98v), Λειμῶνος 248 (σ. 388), Λειμῶνος 341 (φ. 178v), Παιδούσῃ 2 (σ. 101), Merlier 6 (φ. 192v), Merlier 7 (φ. 299r), Merlier 11 (φ. 59r), Merlier 13 (φ. 68r), Άνανιάδου 3 (φ. 327r).

ii) τῶν Χριστοῦ γεννῶν, *Λύτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος, ἥχος α'*.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 314r), Δοχειαρίου 370 (σ. 198), Παντελεήμονος 944 (φ. 159r), Διονυσίου 807 (φ. 253r), Αγίου Παύλου 40 (σ. 304), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξὺ φφ. 264r-279r), EIB 39, EIB 41 (φ. 41r'), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 357v), Σινᾶ 1316 (σ. 303), Σινᾶ 1325 (φ. 227r), Μεταμορφώσεως 129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 188v), Αγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 112v), Λειμῶνος 248 (σ. 413), Παιδούσῃ 2 (σ. 127), Merlier 6 (φ. 202v), Merlier 7 (φ. 305r), Merlier 13 (φ. 68v), Άνανιάδου 3 (φ. 314r).

iii) τῶν Θεοφανείων, *Ἐπεφάνη ἡ χάρις, ἥχος α'*.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 499), Δοχειαρίου 362 (φ. 146v), Αγίου Παύλου 40 (σ. 187), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξὺ φφ. 264r-279r), EIB 39, EIB 41 (φ. 41r'), Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 359v), Σινᾶ 1316 (σ. 311), Σινᾶ 1325 (φ. 228v), Μεταμορφώσεως 129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 189v), Αγίου Στεφάνου 117,

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος
EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 100r), Λειμῶ-
νος 248 (σ. 391), Λειμῶνος 341 (φ. 182v), Παϊδούση 2 (σ. 104), Merlier 6 (φ. 193v), Merlier 7
(φ. 309r), Merlier 13 (φ. 70r), Merlier 11 (φ. 61v), Ανανιάδου 3 (φ. 328v).

iv) τοῦ Εὐαγγελισμού, Ἐξελέξατο, Κύριος, τὴν Σιών, ἥχος α'
δ' φωνος.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 502), Δοχειαρίου 362 (φ. 148v), Αγίου Παύλου 40 (σ. 304),
Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης
Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπροιτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r),
EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 360r), Σινᾶ 1325 (φ. 229v), Μεταμορφώσεως
129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 190r), Αγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE
2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 100r), Λειμῶνος 248 (σ. 392), Λειμῶνος 341 (φ.
184r), Παϊδούση 2 (σ. 105), Merlier 6 (φ. 193v), Merlier 7 (φ. 309v), Merlier 11 (φ. 63r), Ανανι-
άδου 3 (φ. 328v).

v) τοῦ Λαζάρου, Ἐκ στόματος νηπίων, ἥχος δ'.

Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 191r), Αγίου Στεφάνου 117, EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη)
19, Μεταμορφώσεως 129, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301.

vi) τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἥχος δ'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 505), Δοχειαρίου 362 (φ. 152r), Παντελεήμονος 903 (σ. 364),
Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης
Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπροιτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r),
EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 361v), Σινᾶ 1325 (φ. 231v), Μεταμορφώσεως
129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 191r), Αγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE
2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 102v), Λειμῶνος 248 (σ. 397), Λειμῶνος 341 (φ.
185v), Παϊδούση 2 (σ. 109), Merlier 6 (φ. 195v), Merlier 7 (φ. 311v), Merlier 11 (φ. 65r), Ανανι-
άδου 3 (φ. 330v).

vi) τῆς Μεγάλης Πέμπτης, Τοῦ δείπνου σου τοῦ μνστικοῦ, ἥχος πλ. β'
(γιὰ τὴν ἀνθολόγησή του ἀποκλειστικὰ ως Χερουβικοῦ της ἴδιας ήμέρας,
βλ. παραπάνω).

Ξηροποτάμου 383 (φ. 210v), Παντελεήμονος 977 (φ. 432v), Βιβλ. Bodleian Παν.
Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ.
Παν. Καίμπροιτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου
(Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1325 (φ. 247v), Μεταμορφώσεως 129, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 192r), Α-
γίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος
341 (φ. 187r), Παϊδούση 2 (σ. 111), Merlier 6 (φ. 196r), Merlier 13 (φ. 40r).

viii) τοῦ Πάσχα, Σῶμα Χριστοῦ, ἥχος α'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 513), Δοχειαρίου 370 (σ. 211), Διονυσίου 739 (φ. 31v), Αγίου
Παύλου 40 (σ. 314), Κουτλουμουσίου 441 (φ. 118r), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr.
Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπροιτζ

Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 362v), Σινᾶ 1286 (φ. 134v), Σινᾶ 1316 (σ. 360), Σινᾶ 1325 (φ. 232v), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 193v), Ἀγίου Στεφάνου 117 (φ. 142r), EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 103v), Λειμῶνος 248 (σ. 399), Λειμῶνος 341 (φ. 190r), Παϊδούση 2 (σ. 112), Merlier 6 (φ. 196v), Merlier 7 (φ. 313r), Merlier 13 (φ. 73r), Ανανιάδου 3 (φ. 331r).

ix) τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ, Ἐπαίνει, Τερονσαλήμ, τὸν Κύριον, ἥχος πλ. α' (καταγράφεται καὶ ὡς μελοποιημένο σὲ ἥχο α').

Ξηροποτάμου 299 (σ. 518), Δοχειαρίου 404 (φ. 311v), Παντελεήμονος 903 (σ. 459), Ἀγίου Παύλου 40 (σ. 394), Καρακάλλου 241 (φ. 294v), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 365v), Σινᾶ 1325 (φ. 234r), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 194r), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 104v), Λειμῶνος 248 (σ. 401), Λειμῶνος 341 (φ. 192r), Παϊδούση 2 (σ. 115), Merlier 6 (φ. 197v), Merlier 7 (φ. 314v), Merlier 11 (φ. 66v), Ανανιάδου 3 (φ. 332r).

x) τῆς Τετάρτης τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, Ὁ τράγων μου τὴν σάρκα, ἥχος δ'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 520), Δοχειαρίου 404 (φ. 314r), Δοχειαρίου 362 (φ. 160r), Παντελεήμονος 903 (σ. 469), Ἀγίου Παύλου 40 (σ. 379, χφ β'), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1267 (φ. 367v), Σινᾶ 1325 (φ. 235r), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 195r), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 105v), Λειμῶνος 248 (σ. 403), Λειμῶνος 341 (φ. 193r), Παϊδούση 2 (σ. 117), Merlier 6 (φ. 198v), Merlier 7 (φ. 315r), Merlier 13 (φ. 75v), Ανανιάδου 3 (φ. 333r).

xi) τῆς Αναλήψεως, Ἀνέβη ὁ Θεός, ἥχος δ'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 522), Δοχειαρίου 362 (φ. 162r), Ἀγίου Παύλου 40 (σ. 382), Καρακάλλου 241 (φ. 297r), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1325 (φ. 237r), Σινᾶ 1331 (φ. 43r), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 196r), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 107v), Λειμῶνος 248 (σ. 405), Λειμῶνος 341 (φ. 194v), Παϊδούση 2 (σ. 119), Merlier 6 (φ. 199v), Merlier 7 (φ. 316v), Ανανιάδου 3 (φ. 334v).

xii) τῆς Πεντηκοστῆς, Τὸ πνεῦμά σου τὸ ἄγιον, ἥχος α'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 524), Δοχειαρίου 362 (φ. 163v), Παντελεήμονος 903 (σ. 481), Ἀγίου Παύλου 40 (σ. 384), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Οξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 26 (φ. 30r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1316 (σ. 392), Σινᾶ 1325 (φ. 237v), Σινᾶ 1331 (φ. 44r), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ.

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος 196v), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 107v), Λειμῶνος 248 (σ. 406), Λειμῶνος 341 (φ. 195v), Παϊδούση 2 (σ. 120), Merlier 6 (φ. 200r), Merlier 7 (φ. 316r), Ανανιάδου 3 (φ. 325r).

xiii) τῆς Κυριακῆς τῶν ἀγίων Πάντων, Ἀγαλλιάσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ, ἥχος πλ. δ'.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 526), Δοχειαρίου 362 (φ. 165r), Παντελεήμονος 1038 (φ. 86v), Φιλοθέου 251 (φ. 321v), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1325 (φ. 238v), Σινᾶ 1331 (φ. 45v), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 197r), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 108v), Λειμῶνος 248 (σ. 408), Λειμῶνος 341 (φ. 196v), Παϊδούση 2 (σ. 122), Merlier 6 (φ. 200v), Merlier 7 (φ. 317v), Merlier 13 (φ. 78r), Ανανιάδου 2 (φ. 179v), Ανανιάδου 3 (φ. 335v).

xiv) τῆς Μεταμορφώσεως, Ἐν τῷ φωτὶ τῆς δόξης σου, ἥχος βαρύς.

Ξηροποτάμου 299 (σ. 532), Παντελεήμονος 903 (σ. 548), Παντελεήμονος 971 (σ. 101), Ἀγίου Παύλου 40 (σ. 387), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615), Βιβλ. Bodleian Παν. Ὁξφόρδης Gr. Liturg. E5, Βιβλ. Παν. Καίμπριτζ Add. 6197 (Mr. Gaselee's MS 3) (μεταξύ φφ. 264r-279r), EIB 39, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 19, Σινᾶ 1325 (φ. 241v), Σινᾶ 1331 (φ. 20v), Μεταμορφώσεως 129, Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 198r), Ἀγίου Στεφάνου 117, EBE 1865, EBE 2216, EBE 2301, EBE 2428, EBE 2432, EBE 3301, Λειμῶνος 247 (φ. 111r), Λειμῶνος 248 (σ. 395), Λειμῶνος 341 (φ. 198r), Παϊδούση 2 (σ. 124), Merlier 6 (φ. 201v), Merlier 7 (φ. 320r), Merlier 13 (φ. 79v), Ανανιάδου 3 (φ. 336v).

γ. Μαθηματάριον.

A. Θεοτοκία μαθήματα.

- Ἀπας γηγενής, ἥχος δ'.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 345r), Ξηροποτάμου 364 (φ. 162r), Δοχειαρίου 308 (φ. 38v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 275r), Παντελεήμονος 934 (φ. 56v), Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 231v), Ταξιαρχῶν 9 (σ. 226), Λειμῶνος 341 (φ. 237v), Merlier 7 (φ. 335r), Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (σ. 348).

- Ἀσπιλε, παναμώμητε, ἥχος δ', 15σύλλαβο, καταληκτήριο θεοτοκίο μάθημα τοῦ Πολυελέου (αὐτόνομη ἀνθολόγηση).

Ξηροποτάμου 373 (φ. 8r), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 112r), Ταξιαρχῶν 9 (σ. 342), Λειμῶνος 8 (φ. 80v), Λειμῶνος 233 (φ. 39r), Λειμῶνος 247 (φ. 25v), Λειμῶνος 248 (σ. 261), Λειμῶνος 280 (φ. 34r), Λειμῶνος 341 (φ. 49r), Merlier 6 (φ. 43v), Merlier 7 (φ. 53r), Merlier 8 (φ. 96v), Merlier 9 (φ. 233r).

- Δέσποινα, πρόσδεξαι, ἥχος δ'.

Ξηροποτάμου 330 (φ. 343v), Δοχειαρίου 308 (φ. 33v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 304v),

Παντελεήμονος 934 (φ. 51v), Παντελεήμονος 1024 (φ. 175v), Διονυσίου 690 (φ. 130v), Άγιου Στεφάνου 49 (φ. 237r), ΕΒΕ 1944 [2044] (φ. 380v), Λειμῶνος 341 (φ. 242r), Merlier 7 (φ. 333r), Merlier 13 (φ. 86v), Ανανιάδου 3 (φ. 202r), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 338).

- *Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, ἥχος πλ. β', 15σύλλαβο (καὶ ώς καλοφωνικὸς εἴριμός, βλ. παρακάτω).*

Ξηροποτάμου 321 (φ. 348v), Βιβλ. Bodleian Πλαν. Όξφόρδης Gr. Liturg. E5, EIB 47 (φ. 53r), Σινᾶ 1277 (φ. 38r), Άγιου Στεφάνου 35 (φ. 88r), Ταξιαρχῶν 7 (φ. 81v), Λειμῶνος 246 [B] (σ. 76), Λειμῶνος 248 (σ. 315), Λειμῶνος 251 (φ. 496v), Παϊδούση 1 (φ. 388v), Παϊδούση 2 (σ. 176), Merlier 6 (φ. 247r), Merlier 13 (φ. 134r), Merlier 22 (φ. 61v), Συλ. Ιωαννίδου (φ. 53r).

- *Περίζωσαι τὴν ρομφαῖάν σου, ἥχος δ'.*

Ξηροποτάμου 288 (φ. 119r), Ξηροποτάμου 305 (φ. 154v),

- *Ρῶσιν διὰ τοῦ ραντίσματος, ἥχος α'.*

Ξηροποτάμου 321 (σ. 344), Δοχειαρίου 307 (φ. 146v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 271v), Παντελεήμονος 934 (φ. 25r), Ίβηρων 949 (φ. 162v), Άγιου Στεφάνου 127 (φ. 512v), Λειμῶνος 8 (φ. 304r), Λειμῶνος 341 (φ. 234v), Merlier 7 (φ. 330r), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 293).

- *Σὲ μεγαλύνομεν, ἀγνή, ἥχος βαρύς, 15σύλλαβο.*

Ξηροποτάμου 321 (φ. 360v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 283r), Παντελεήμονος 934 (φ. 67v), Διονυσίου 690 (φ. 134v), Ίβηρων 981 (σ. 247), Λειμῶνος 341 (φ. 250v), Merlier 7 (φ. 354v), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 376).

- *Σὲ προκατήγειλε χορός, ἥχος α' δ' φωνος, 15σύλλαβο.*

Ξηροποτάμου 321 (φ. 356v), Ξηροποτάμου 330 (φ. 333r), Δοχειαρίου 307 (φ. 4v), Ξενοφῶντος 105 (φ. 307r), Παντελεήμονος 934 (φ. 46r), Βιβλ. Bodleian Πλαν. Όξφόρδης Gr. Liturg. C4 (S.C. 36615) (φ. 241v), Άγιου Στεφάνου 49 (φ. 228v), Λειμῶνος 341 (φ. 231v), Merlier 7 (φ. 323v), Merlier 13 (φ. 165v), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 325).

- *Χαῖρε, κατάρας λύτρωσις, ἥχος πλ. α', 15σύλλαβο.*

Ξηροποτάμου 330 (φ. 359r), Ξενοφῶντος 105 (φ. 280r), Παντελεήμονος 934 (φ. 32r), Άγιου Στεφάνου 49 (φ. 239v), Λειμῶνος 341 (φ. 247r), Merlier 7 (φ. 348v), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 308).

Β. Μαθήματα ἔορτῶν καὶ ἄλλα.

- *Γεώργιος ὁ ἔνδοξος, ὁ μέγας στρατιώτης, ἥχος α', 15σύλλαβο (ἀνέκδοτο).*

- *Πανάγιε Νικόλαε, ἥχος πλ. α'.*

Ξηροποτάμου 305 (φ. 293v), Ξηροποτάμου 330 (φ. 356v), Δοχειαρίου 307 (φ. 60r),
Ξενοφῶντος 105 (φ. 288r), Παντελέήμονος 934 (φ. 39r), Κουτλουμουσίου 421 (φ. 344v), Ιβῆ-
ρων 981 (σ. 201), EIB 35 (φ. 54r), EIB 36 (φ. 74r), Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 242r), Ἀγίου Στεφά-
νου 127 (φ. 444v), EBE 1865 (φ. 74r), Merlier 7 (φ. 345v), Merlier 13 (φ. 104r), Λειμῶνος 341
(φ. 244r), Λειμῶνος 247 (φ. 144r) Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 260).

- *Tὶ σὲ καλέσωμεν, Προφῆτα, ἥχος α'* (τῆς ἀποτομῆς τῆς τιμίας κε-
φαλῆς τοῦ Προδρόμου).

Ξηροποτάμου 312 (φ. 420v), Λειμῶνος 8 (φ. 284v).

- *Ψυχή μου, ψυχή μου, ἥχος πλ. β'* (τοῦ Μεγάλου Κανόνος).

Ξηροποτάμου 330 (φ. 364r), Ξενοφῶντος 105 (φ. 291v), Κουτλουμουσίου 590 (φ.
77v), Ιβῆρων 981 (σ. 264), Ἀγίου Στεφάνου 49 (φ. 246r), Λειμῶνος 341 (φ. 216r), Merlier 7 (φ.
354r), Merlier 13 (φ. 140v).

- *Κατευθυνθήτω ἡ προσευχή μου, ἥχος πλ. β'* (τῆς Προηγιασμένης).

Δοχειαρίου 350 (φ. 173v), Merlier 13 (φ. 80v).

- *Ω, Τριὰς ὁμοούσιε, διαιρετὴ προσώποις, ἥχος δ'*, 15σύλλαβο (ώς δο-
ξαστικὸ τοῦ Πολυελέου. Ανθολογεῖται ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ ἀντίστοιχο θεοτο-
κίο τοῦ Πολυελέου, Ἀσπιλε, παναμώμητε).

Ξενοφῶντος 154 (φ. 264r), Ξενοφῶντος 172 (φ. 122r), EIB 32 B' (φ. 1r), Merlier 6 (φ.
41r), Merlier 7 (φ. 51r), Merlier 8 (φ. 94r), Merlier 9 (φ. 30v), Λειμῶνος 8 (φ. 80r), Λειμῶνος
233 (φ. 34v), Λειμῶνος 247 (φ. 22r), Λειμῶνος 248 (σ. 253), Λειμῶνος 280 (φ. 28v), Λειμῶνος
341 (φ. 47r), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 110r), Ταξιαρχῶν 9 (σ. 335).

- *Μεγάλυνον, ψυχή μου, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ, ἥχος α'* (τῶν Χριστου-
γέννων).

Ξηροποτάμου 305 (φ. 278v), Δοχειαρίου 308 (φ. 1r), Δοχειαρίου 413 (φ. 85v), Ξενο-
φῶντος 105 (φ. 268v), Κουτλουμουσίου 422 (φ. 219r), Ιβῆρων 981 (σ. 209), Ἀγίου Στεφάνου
49 (φ. 225v), Ταξιαρχῶν 4 (φ. 181r), Merlier 7 (φ. 327v), Merlier 13 (φ. 100r), Λειμῶνος 341
(φ. 229r), Οἰκ. Πατριαρχείου (σ. 275).

δ. Κρατηματάριον²³⁰.

- Κράτημα, ἥχος α' (εἰς τὸ “Ρῶσιν διὰ τοῦ ράντίσματος”).

Merlier 7 (φ. 826r).

- Κράτημα, ἥχος β'.

EIB 47 (φ. 65v).

- Κράτημα, ἥχος δ' (εἰς τὸ “Ἐσείσθησαν λαοὶ” τοῦ Πέτρου Μπερεκέτη).

Παντελεήμονος 1024 (φ. 147r), Καρακάλλου 228 (φ. 29v), EIB 47 (φ. 69r), Μεταμορφώσεως 129 (σ. 282), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 270v), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 289v), Ταξιαρχῶν 7 (φ. 137r), Λειμῶνος 246 [B] (σ. 143), Merlier 6 (φ. 241v), Merlier 22 (φ. 104r), Ανανιάδου 3 (φ. 402v), Συλ. Ιωαννίδου (φ. 34v).

- Κράτημα, ἥχος πλ. β' (εἰς τὸ “Θεὸν ἀνθρώποις” τοῦ Πέτρου Μπερεκέτη)²³¹.

Παντελεήμονος 1024 (φ. 147r), Ιβήρων 987 (φ. 222r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 265v), Ταξιαρχῶν 5 (φ. 292v), Ταξιαρχῶν 7 (φ. 141v), Λειμῶνος 246 [B] (σ. 135), Merlier 6 (φ. 246v), Merlier 13 (φ. 161v), Merlier 22 (φ. 107r), Συλ. Ιωαννίδου (φ. 50r).

- Κράτημα, ἥχος βαρὺς. (εἰς τὸ “Δόξα ἐν ύψιστοις” τοῦ Ιωάννου μαϊστορος τοῦ Κουκουζέλη).

Ιβήρων 949 (φ. 161v), Ιβήρων 981 (σ. 216), Αγίου Στεφάνου 127 (φ. 566v).

- Κράτημα εἰς τὸ «Τῇ Υπερμάχῳ» τοῦ Ιωάννου λαμπαδαρίου τοῦ Κλαδᾶ, ἥχος πλ. δ'.

Ιβήρων 949 (φ. 169v), Ιβήρων 981 (σ. 306), Λειμῶνος 246 [B] (σ. 143), Λειμῶνος 341 (φ. 252v).

- Ἐτερο κράτημα, ἥχος πλ. δ'.

Ιβήρων 997 (φ. 231r), Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 275r)..

ε. Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον.

²³⁰ Στὸν κάδικα Ζακύνθου (Συλ. Γριτσάνη 22, σ. 534) περιέχεται Κράτημα ἐπ' ὄνόματι τοῦ Δανιήλ, ἀνευ χαρακτηρισμοῦ ἥχου.

²³¹ Η ὁργανικὴ ἐκτέλεση τοῦ κρατήματος ύπαρχει στὸν δίσκο τοῦ Πέτρου Ταμπούρη Κρατήματα. Η ὄρχήστρα ἀποτελεῖται ἀπὸ κανονάκι, ταμπούρ, λαοῦτο, λύρα, νέι, ταμπούρ μὲ δοξάρι, κοντραμπάσο, μπεντίρ.

- Ἀστρον ἀνατέταλκε, ἥχος δ’.

Ξηροποτάμου 305 (φ. 309v), Ξηροποτάμου 330 (φ. 376v), Πανεπ. Μπέρμιγχαμ (Συλ. Mingana) 6, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 35 (σ. 145), Μεταμορφώσεως 92.

- *Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, ἥχος πλ. β'.*

Ξηροποτάμου 303 (φ. 200r), Δοχειαρίου 368 (φ. 207r), Δοχειαρίου 390 (φ. 26r), Κουτλουμουσίου 630 (σ. 375), Ιβήρων 981 (σ. 302), Πανεπ. Μπέρμιγχαμ (Συλ. Mingana) 6, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 35 (σ. 238), Σινᾶ 1310 (φ. 137r), Μεταμορφώσεως 92, Αγίου Στεφάνου 49 (φ. 277r), Αγίου Στεφάνου 66 (φ. 110r),

- *Πᾶσαν τὴν ἐλπίδα μου, ἥχος βαρύς.*

Ξηροποτάμου 277 (φ. 118r), Πανεπ. Μπέρμιγχαμ (Συλ. Mingana) 6, Ζακύνθου (Γριτσάνη) 35 (σ. 245), Μεταμορφώσεως 92, Αγίου Στεφάνου 127 (φ. 566r), Λειμῶνος 341 (φ. 215v).

στ. Μέλη τοῦ Στιχηραρίου.

- Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων τῆς ἔορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, *Tῇ ἀθανάτῳ σου κοιμήσει, ἥχος πλ. β'.*

Πανεπ. Μπέρμιγχαμ (Συλ. Mingana) 7 (φ. 140v), EIB 41 (φ. 41λθ').

3. Ἐξηγήσεις καὶ συντμήσεις στὸ ἔργο του.

Μελωδήματα τοῦ Δανιήλ ἐξηγήθηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ πολλοὺς ἐξηγητές, λόγω τῆς συχνότατης χρήσης τους στὴ λατρεία. Οἱ ἐξηγήσεις ἀφοροῦν τόσο στὴν ἀναλυτικὴ μουσικὴ σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου ὅσο καὶ στὴν πρὸ αὐτῆς μεταβατικὴ σημειογραφία, τὴν μουσικὴ γραφὴ τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου. Άκομη, ὀλιγάριθμες συνθέσεις του συνετμήθησαν ἀπὸ μεταγενέστερους μουσικούς.

Οἱ μουσικοὶ ποὺ παρέδωσαν ἐξηγημένα μέλη τοῦ Δανιήλ εἶναι:

α) Ὁ λαμπαδάριος Πέτρος·

τὰ Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν (Ξηροποτάμου 330, φ. 382r καὶ Γρηγορίου 40 [49], φ. 51r), καὶ τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ (Ξηροποτάμου 330, φφ. 387v-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος 397v, Γρηγορίου 40 [49], φ. 64r καὶ Παντελεήμονος 977, φ. 239v), ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ κεκραγάρια (Γρηγορίου 11, φ. 48r).

β) Ό Πέτρος Πρωτοψάλτης ὁ Βυζάντιος·

τὸ ἔντεχνο μάθημα τοῦ Μεγάλου Κανόνος *Ψυχή μον, ψυχή μον* (Ξηροποτάμου 299, σ. 559· «Κὺρ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου, παλαιὰς γραμμὰς φέρον, ἐξηγήθη παρὰ κὺρ Πέτρου τοῦ Βυζαντίου· ἥχος πλ. β' νενανω *Ψυχή μον, ψυχή μον*»).

γ) Ό Γρηγόριος Πρωτοψάλτης·

τὸ καλοφωνικὸ μάθημα *Πανάγιε Νικόλαε* (Γρηγορίου 18, σ. 103), τὸ μάθημα *Ψυχή μον, ψυχή μον* (Γρηγορίου 18, σ. 204), τὸ θεοτοκίο *Σὲ προκατήγειλε χορὸς* (Γρηγορίου 18, σ. 84), τὸ καλοφωνικὸ *Μεγάλυνον, ψυχή μον*, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ (Παντελεήμονος 1032, φ. 47r καὶ Παντελεήμονος 1207, φ. 155v), τὸν πολυέλεο *Δοῦλοι, Κύριον* (Βιβλιοθήκη Κων. Ψάχου, Φάκελος Δ', φφ. 39v-52v), τὰ Χερουβικὰ (ΜΠΤ 735, φφ. 51r-53v, ἔτους 1822, αὐτόγραφος τοῦ Γρηγορίου).

δ) Ό Χουρμούζιος Χαρτοφύλαξ·

τὸν πολυέλεο *Δοῦλοι, Κύριον* (Δοχειαρίου 1239, σσ. 73-91), τὰ Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν (Δοχειαρίου 1240, σ. 427) καὶ κάποια Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ (Δοχειαρίου 1240, σ. 550).

ε) Ό Ματθαῖος Βατοπαιιδηνὸς·

τὸν καλοφωνικὸ εἴρμὸ *Μνήσθητι, Δέσποινα, καμοῦ* (Καρακάλλου 228, φ. 131r).

στ) Ό μοναχὸς Μελέτιος·

ὅρισμένα ἐκ τῶν μαθημάτων τοῦ Δανιὴλ (Βατοπαιιδίου 1365· «[μαθήματα] ἐξηγηθέντα κατὰ τὴν αὐτοῦ παράδοσιν παρ’ ἐμοῦ τοῦ ἐν μονα-

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος χοῖς ἐλαχίστου Μελετίου καὶ θεωρηθέντα παρὰ τοῦ μουσικωτάτου μου διδασκάλου Ἰωαννικίου»).

ζ) Ανώνυμοι ἔξηγητὲς:

στοὺς κώδικες Παντελεήμονος 950, φ. 114r (ἔξηγηση τοῦ πολυελέου *Δοῦλοι, Κύριον*) καὶ Γρηγορίου 18, σ. 595 (τὸ θεοτοκίο *Δέσποινα, προσδεξαι*).

‘Οσον ἀφορᾶ στὶς συντμήσεις, ὁ Ἰάκωβος Πρωτοψάλτης συνέταμε τὸν πολυέλεο *Δοῦλοι, Κύριον*²³², ἐνῶ ὁ Θεόδωρος Φωκαέας παρέδωσε συντετμημένο τὸ μάθημα *Πανάγιε Νικόλαε* (κώδικας Διονυσίου 691, φ. 84r).

4. Ανθολόγηση συνθέσεων στὶς πρώτες ἔντυπες μουσικὲς ἐκδόσεις.

α. Μέλη τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας.

A. Ὁρθος.

- Πολυέλεος *Δοῦλοι, Κύριον*, ἡχ. δ'.

Πανδέκτη, Τόμος Β (1851), σ. 77, μὲ τὰ τριαδικὰ Ἀσπιλε, παναμώμητε καὶ Ω, Τριὰς ὁμοούσιε.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Α (1824), σ. 207, μὲ τὰ τριαδικὰ.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Α (1834), σ. 203, μὲ τὰ τριαδικὰ.

- Δοξολογία, ἡχ. βαρὺς ἐπτάφωνος.

Πανδέκτη, Τόμος Β (1851), σ. 695.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 33.

B. Θεία Λειτουργία.

- Χερούβικὰ, Οἱ τὰ χερουβὶμ.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 159 (ἡχος α'), σ. 165 (ἡχος β'), σ. 172 (ἡχος γ'), σ. 177 (ἡχος δ'),

²³² Βλ. Γ.Ι. Παπαδοπούλου, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς*, ὄπ. π., σ. 315.

σ. 184 (ῆχος πλ. α').

- Κοινωνικὰ τῶν Κυριακῶν, *Αἰνεῖτε, πλήρης σειρά*.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σσ. 170 – 188.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σσ. 273 – 289.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σσ. 456 – 474.

- Κοινωνικὰ τῆς ἑβδομάδος.

i) τῆς Δευτέρας, *Ο ποιῶν τοὺς ἀγγέλους, ῆχος πλ. β'* (καὶ ὡς κοινωνικό της ἑορτῆς τῆς Συνάξεως τῶν Ἀσωμάτων Δυνάμεων).

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 283.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 366.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 755.

ii) τῆς Τρίτης, *Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον, ῆχος βαρύς* (καὶ εἰς μνήμας ἀγίων).

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 788.

iii) τῆς Τετάρτης, *Ποτήριον σωτηρίου, ῆχος δ'* (καὶ τῆς Θεοτόκου).

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 801.

iv) τῆς Πέμπτης, *Εἰς πᾶσαν τὴν γῆν, ῆχος πλ. δ'* (καὶ ὡς κοινωνικό της ἑορτῆς τῶν ἀγίων Ἀποστόλων).

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 392.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 842.

- Κοινωνικὰ τοῦ ἐνιαυτοῦ.

i) τῆς Υψώσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, *Ἐσημειώθη ἐφ' ἡμᾶς, ῆχος α'*.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 622.

ii) τῶν Χριστοῦ γεννῶν, *Λύτρωσιν ἀπέστειλε Κύριος, ῆχος α'*.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 216.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 638.

iii) τῶν Θεοφανείων, Ἐπεφάνη ἡ χάρις, ἥχος α'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 219.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 323.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 652.

iv) τοῦ Εὐαγγελισμού, Ἐξελέξατο, Κύριος, τὴν Σιών, ἥχος α'

δ' φωνος.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 658.

vi) τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, ἥχος δ'.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 666.

viii) τοῦ Πάσχα, Σῶμα Χριστοῦ, ἥχος α'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 234.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 688.

ix) τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ, Ἐπαίνει, Ιερουσαλήμ, τὸν Κύριον, ἥχος

πλ. α'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 349.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 714.

x) τῆς Τετάρτης τῆς Μεσοπεντηκοστῆς, Ο τράγων μου τὴν σάρκα, ἥ-

χος δ'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 351.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 720.

xi) τῆς Αναλήψεως, Ἀνέβη ὁ Θεός, ἥχος δ'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 353.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 725.

xii) τῆς Πεντηκοστῆς, Τὸ πνεῦμά σου τὸ ἄγιον, ἥχος α'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 247.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 730.

xiii) τῆς Κυριακῆς τῶν ἀγίων Πάντων, Ἀγαλλιάσθε, δίκαιοι, ἐν Κυρίῳ, ἥχος πλ. δ'.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 736.

xiv) τῆς Μεταμορφώσεως, Ἐν τῷ φωτὶ τῆς δόξης σου, ἥχος βαρύς.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 259.

Πανδέκτη, Τόμος Δ (1851), σ. 749.

γ. Μαθηματάριον.

A. Θεοτοκία μαθήματα.

- Ἀπας γηγενής, ἥχος δ'.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 410.

- Δέσποινα, πρόσδεξαι, ἥχος δ'.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 294.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 402.

- Ρῶσιν διὰ τοῦ ῥαντίσματος, ἥχος α'.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 376.

- Σὲ μεγαλύνομεν, ἀγνή, ἥχος βαρύς, 15σύλλαβο.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 430.

Ταμεῖον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1837), σ. 540.

- Σὲ προκατήγειλε χορὸς, ἥχος α' δ' φωνος, 15σύλλαβο.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 98.

- Χαῖρε, κατάρας λύτρωσις, ἥχος πλ. α', 15σύλλαβο.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 388.

B. Μαθήματα ἔορτῶν καὶ ἄλλα.

- Πανάγιε Νικόλαε, ἥχος πλ. α'.

Ταμείον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1834), σ. 403.

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 85.

- Ψυχή μου, ψυχή μου, ἥχος πλ. β' (τοῦ Μεγάλου Κανόνος).

Πανδέκτη, Τόμος Α (1850), σ. 374.

- Μεγάλινον, ψυχή μου, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ, ἥχος α' (τῶν Χριστουγέννων).

Πανδέκτη, Τόμος Γ (1851), σ. 118.

δ. Κρατηματάριον.

- Κράτημα, εἰς τὸ “Ἐσείσθησαν λαοὶ” τοῦ Μπερεκέτη, ἥχος δ'.

Ταμείον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 386.

Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον (1835), σ. 233.

- Κράτημα, εἰς τὸ “Θεὸν ἀνθρώποις” τοῦ Πέτρου Μπερεκέτη, ἥχος πλ. β'.

Ταμείον Ἀνθολογίας, Τόμος Β (1824), σ. 400.

Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον (1835), σ. 230.

ε. Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον.

- Μνήσθητι, Δέσποινα, κάμοῦ, ἥχος πλ. β'.

Καλοφωνικὸν Είρμολόγιον (1835), σ. 135.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΜΕΛΟΠΟΙΑ & ΣΥΜΒΟΛΗ

1. Εἰσαγωγικά.

«Μελοποιία εἶναι δύναμις κατασκευαστική μέλους. Κατασκευάζομεν δὲ μέλος, ὅχι μόνον ψάλλοντες τετριψμένας διαφόρους ψαλμωδίας, ἀλλ' ἐφευρίσκοντες καὶ γράφοντες καὶ ἴδια νέα μέλη, τοῖς ἀκροαταῖς ἀρέσκοντα»²³³. Τὰ παραπάνω γράφει ὁ Χρύσανθος στὸ θεωρητικό του ἐπιχειρώντας νὰ ὀρίσει τὴν *Μελοποιία*.

Ἀκόμη, μὲ τὸν ὅρο *Μορφολογία* ἐννοεῖται ἡ κριτικὴ ἐξέταση τῶν μελοποιημάτων, ἡ περιγραφὴ δηλ. τοῦ γενικοῦ σχεδίου καὶ ἡ ἀνίχνευση τῆς δομῆς τους²³⁴. Ἐξετάζεται, δηλαδή, ἡ μουσικὴ σύνθεση ὡς πρὸς τὴν ἐπιλο-

---

²³³ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν *Μέγα τῆς Μουσικῆς*, ὅπ. π., σ. 174, § 389.

²³⁴ Τὸν ὄρισμὸν τῆς παραδοσιακῆς μορφολογίας δίδει ὁ Δημήτριος Θέμελης, (*Μορφολογία καὶ Ανάλυση τῆς Μουσικῆς - Εἰσαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 9). «Μορφολογία στὴν τρέχουσα σημασία τῆς εἶναι ἡ συστηματικὴ περιγραφὴ τῆς διάρθρωσης τῆς μορφῆς μουσικῶν ἔργων». Ο ἴδιος ὅμως προεκτείνει τὴν σύγχρονη ἔννοια τῆς Μουσικῆς Μορφολογίας, τῆς ὥσποιας ἡ πραγματικὴ οὐσία εἶναι ἡ τεχνικὴ – αἱσθητικὴ ἀνάλυση τῶν μουσικῶν ἔργων.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος

γὴ τοῦ ἥχου, τὴν χρήση φθορῶν, τὶς μεταβολὲς κατὰ σύστημα, κατὰ γένος
ἢ κατ’ ἥχον, τὴν γενικὴ κατάστρωση (ἀναβάσεις καὶ καταβάσεις) τῆς με-
λωδίας, τὴν χρήση νενανισμῶν ἢ τὴν παρεμβολὴ κρατημάτων, τὴν συχνὴ
ἢ ὅχι χρήση συγκεκριμένων θέσεων (τὴν πλοκὴ δηλ. τῶν ἐμφώνων σημα-
διῶν μετὰ τῶν μεγάλων ὑποστάσεων χειρονομίας) καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὄ-
ποιο αὐτὲς συνδυάζονται κλπ. Μὲ ἄλλα λόγια, ὡς *Μορφολογία* ἐννοεῖται ἡ
ἐξέταση τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς μελικῆς ἐπένδυσης μᾶς
σύνθεσης ἢ, κατὰ τοὺς παλαιότερους, ὁ τρόπος τοῦ μελίζειν.

Ἐνδιαφέροντα, ἐν προκειμένῳ, εἶναι τὰ ὅσα παραθέτει ὁ Χρύσαν-
θος περὶ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὄποιο ἐμελίζοντο οἱ ψαλμωδίες. Αναφέρει ὁ
θεωρητικός τῆς Νέας Μεθόδου· «Οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ μουσικοὶ κατὰ τὰ
διάφορα εἴδη τῆς ψαλμωδίας ἔψαλλον καὶ ἔγραφον, ποιοῦντες καὶ ὁνθ-
μούς, καθ’ οὓς ἔχειρονόμουν, καὶ ἐφευρίσκοντες καὶ μέλη, ἀρμόζοντα τοῖς
σκοπουμένοις. Ἐσύνθετον δὲ καὶ θέσεις χαρακτήρων μουσικῶν, ἵνα συνο-
πτικῶς γράφωσι τὸ ψαλλόμενον, καὶ παραδίδωσι τοῖς μαθηταῖς εὐμεθό-
δως τὰ πονήματα τῶν»²³⁵.

Ἡ «θέσις» γιὰ τὴν ὄποια ὄμιλεῖ ὁ Χρύσανθος, ὡς μουσικὸς ὄρος, ἔ-
χει ἴδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ψαλτικὴ Τέχνη καὶ κυρίως γιὰ τὴν παλαιό-
τερη, τὴν πρὸ τῆς Νέας Μεθόδου, σημειογραφία. Τὸν σαφῆ ὄρισμὸ τῆς
«θέσεως» μᾶς παρέδωσε ὁ Μανουὴλ Δούκας λαμπαδάριος ὁ Χρυσάφης,
στὴν σπουδαία θεωρητική του συγγραφή «Περὶ τῶν ἐνθεωρουμένων τῆ
Ψαλτικῆ Τέχνη καὶ ὡν φρονοῦσι κακῶς τινες περὶ αὐτῶν»²³⁶. Αναφέρει ὁ

²³⁵ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 178, § 400.

²³⁶ Ἡ θεωρητικὴ πραγματεία τοῦ Μανουὴλ ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Βαμβουδάκη (Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, Τόμος Α', Μέρος Γενικόν, Σάμος 1938) καὶ ἀπὸ τὸν Lorenzo Tardo (*L' Antica Melurgia Byzantina*, Grottaferrata, 1938). Ο καθηγητὴς Γρ. Στάθης («Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος (μέσα του 15ου αἰώνος)», Βυζαντινοὶ Μελουργοί, Μέ-γαρο Μουσικῆς Αθηνῶν – Κύκλος Έλληνικῆς Μουσικῆς, Αθήνα 1994, σ. 35) συνοψίζει στὴν ἐπόμε-νη παράγραφο τὰ κυριότερα στοιχεῖα τῆς βιογραφίας τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη: «Γνωρίζουμε μὲ ἴ-
στορικὴ διακρίβωση ὅτι ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης ἦταν λαμπαδάριος τοῦ εὐναγοῦς βασιλικοῦ κλήρου μέχρι τὴν Ἀλωση κι ἦταν καταξιωμένος ὡς ὄντως μαῖστρων, κι ὀπωσδήποτε ἦταν ἀνθρωπὸς τοῦ πα-
λατιανοῦ περιβόλου καὶ φίλος τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου· καὶ γνωρίζου-
με, ἀκόμα, ὅτι μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς βασιλεύουσας Πόλης βρέθηκε στὴν Σπάρτη, στὴν Κρήτη καὶ
στὴ Σερβία, ἄγνωστο, ὅμως, γιὰ πόσο μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Τὸ σπουδαιότατο καὶ πληθωρι-
κὸ σὲ ἔκταση μελουργικό του ἔργο, ὅπως εἶναι καταγραμμένο στοὺς αὐτόγραφους κώδικές του, εἰ-
χε ὀλοκληρωθεῖ στὰ 1458, μὲ τὴν παράδοση – ἔκδοση, θὰ λέγαμε σήμερα – τῆς μνημειώδους καὶ λί-

Μανουὴλ· «θέσις ἐστὶ ή τῶν σημαδίων ἔνωσις, ἥτις ἀποτελεῖ τὸ μέλος. Καθὼς γὰρ ἐν τῇ Γραμματικῇ τῶν εἴκοσι τεσσάρων στοιχείων ή ἔνωσις συλλαβισθεῖσα ἀποτελεῖ τὸν λόγον, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ σημάδια τῶν φωνῶν ἐνοῦνται ἐπιστημόνως καὶ ἀποτελοῦσι τὸ μέλος καὶ λέγεται τὸ τοιοῦτον τότε θέσις»²³⁷. Βέβαια, ἡ συντονισμένη ἐξηγητικὴ προσπάθεια ποὺ ξεκίνησε ἀρκετὰ νωρὶς καὶ κορυφώθηκε στὰ τέλη τοῦ ἵη' αἰ., εἶχε ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἐπικράτηση τῆς νέας, πλήρως ἀναλυτικῆς σημειογραφίας τῆς Νέας Μεθόδου στὰ 1814 καὶ κατέστησε τὶς μεγάλες ύποστάσεις, πλὴν ἐλαχίστων, ἄχρηστες.

Ἐπιπλέον, δὲν πρέπει νὰ παραληφθεῖ καὶ τοῦτο· οἱ νέοι μελοποιοὶ ἐμιμοῦντο κατὰ τὴν μελοποιία τοὺς διδασκάλους τους ἢ ἐν γένει τοὺς παλαιότερους μελοποιούς. Σημειώνει ὁ Χρύσανθος· «‘Οτε δὲ καὶ οἱ μαθηταὶ τούτων [τῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν] ἐμελοποίουν, ἐμιμοῦντο τὸν τρόπον τοῦ διδασκάλου». Ἡ τάση αὐτὴ τῆς μίμησης τῶν παλαιοτέρων, στὸν τρόπο συνθέσεως τῶν μελωδιῶν ἀπὸ τοὺς νεότερους, ἀποτελεῖ ἔνα πολὺ σημαντικὸ καὶ κυρίως διαχρονικὸ στοιχεῖο τῆς μελοποιίας. Τόσο οἱ παλαιοὶ θεωρητικοὶ συγγραφεῖς, ὅπως ὁ Μανουὴλ Χρυσάφης, ὅσο καὶ οἱ νεότεροι, ὅπως ὁ Βασίλειος Στεφανίδης ὁ Βυζάντιος καὶ ὁ Χρύσανθος –ὅπως εἴδαμε ἀμέσως πιὸ πάνω– ἐπισημαίνουν τὴν μεγάλη ἀρετὴ τῆς μιμήσεως κατὰ τὴν μελοποιία²³⁸. Καὶ πολὺ ὀρθῶς, διότι «τοῦτο παρὰ πολὺ συνείργη-

---

αν καλαίσθητης Παπαδικῆς του [Ιβήρων 1120]. Τὸ πράγμα φανερώνει ὅτι τότε ὁ Μανουὴλ ἦταν ἔνας ὡριμος μελουνγός, στὸ κορύφωμα τῆς δόξας του, ἄρα καὶ σὲ ἡλικίᾳ γύρω στὰ 40 – 50 τοῦ χρόνια. Υποθετικὰ ἔτσι μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ ὅτι γεννήθηκε γύρω στὰ 1410 – 1420. Τὸ ἔτος θανάτου του, πάλι, κι αὐτὸν εἶναι ἀδηλο. Θὰ πρέπει, φυσιολογικά, νὰ ἔζησε μιὰ – δυὸ δεκαετίες μετὰ τὸ 1463, ἔτος κατὰ τὸ ὄποιο ἔγραψε τὸν κώδικα Σεραγίου Κωνσταντινουπόλεως 15».

²³⁷ Βλ. Ἐμμ. Βαμβουδάκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, ὁπ. π., σ. 39, καὶ Lorenzo Tardo, *L' Antica Melurgia Byzantina*, ὁπ. π., σ. 232.

²³⁸ Ο Μανουὴλ Χρυσάφης, (*Ἐμμ. Βαμβουδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, ὁπ. π., σ. 40-42, καὶ Lorenzo Tardo, *L' Antica Melurgia Byzantina*, ὁπ. π., σ. 232-233), ἐπισημαίνει· «καὶ τῷ προτέρῳ τῶν ποιητῶν ἀεὶ ὁ δεύτερος ἔπειται καὶ τούτῳ ὁ μετ' αὐτὸν καὶ πάντες ἀπλῶς ἔχονται τῆς τέχνης ὄδοι». Ο δὲ Βασίλειος Στεφανίδης, γράφει σχετικά· «... οὐδὲ ἐκκλησιαστικὸς μουσικὸς λέγεται πρεπόντως ὁ μὴ μαθὼν ὅσον τὸ δυνατὸν ἐκ παραδόσεως τὰ μέλη καὶ τοὺς σχηματισμοὺς αὐτῶν τῶν σημαδίων» (Βασ. Στεφανίδου, *Σχεδίασμα περὶ μουσικῆς ιδιαιτερον ἐκκλησιαστικῆς*, ΠΕΑ, Τεῦχος Ε', Ἐτος 1902, σ. 274).

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος σεν εἰς τὸ να διασωθῆ ἔως εἰς ἡμᾶς ἡ διαφορὰ τῶν μελῶν τῶν εἰδῶν τῆς ψαλμωδίας^{239».}

Ως ἐπιστέγασμα τῶν ἀνωτέρω, ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ τὸ ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ καὶ ἐκτενὲς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν θεωρητικὴ μελέτη τοῦ Μανουὴλ Χρυσάφη, σχετικὰ μὲ τὴν μίμηση· «...ό γὰρ χαριτώνυμος μαῖστρωρ Ιωάννης ὁ Κουκουζέλης ἐν τοῖς ἀναγραμματισμοῖς αὐτοῦ, τῶν παλαιῶν οὐκ ἐξίσταται στιχηρῶν, ἀλλὰ κατ’ ἵχνος τούτοις ἀκολουθεῖ, δυνάμενος ἀν πάντως καὶ αὐτός, ὡς οἱ νῦν, καὶ πολὺ μᾶλλον εἴπερ οὗτοι, μέλη μόνα ποιεῖν ἴδια, μηδέν τι κοινωνοῦντα τοῖς πρωτοτύποις αὐτῶν στιχηροῖς. Άλλ’ εὶ οὕτως ἐποίει, οὔτε καλῶς ἀν ἐποίει, οὔτε τῆς ἐπιστήμης προσηκόντως ποιεῖν ἐδόκει. Διὸ κατ’ ἀκρίβειαν τοῦ τῶν παλαιῶν στιχηρῶν ἔχεται δρόμου, καὶ αὐτῶν πάνυ τι ἐξίσταται, τοῖς τῆς ἐπιστήμης νόμοις πειθόμενος. Κὰν τοῖς κατανυκτικοῖς δὲ τὸν πρὸ αὐτοῦ τῇ τέχνῃ ἐνευδοκιμήσαντα μιμεῖται ὁ μετ’ αὐτόν· καὶ ἐν τοῖς κρατήμασι, καὶ ἐν τοῖς μεγαλυναρίοις ὁμοίως^{240».}

2. Μελοποιητικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς.

‘Οπως τονίστηκε καὶ ἀναπτύχθηκε διεξοδικὰ στὴν Εἰσαγωγὴ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴν πρωτοψαλτίας τοῦ Ιωάννου Τραπεζούντιου, προκατόχου τοῦ Δανιὴλ στὸ πατριαρχικὸ ἀναλόγιο, παρατηρεῖται μιὰ ἔντονη τάση συντόμευσης τῆς ψαλμωδησης στοὺς ναούς²⁴¹. Τὰ μελουργήματα τῶν πα-

²³⁹ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ὥπ. π.

²⁴⁰ Ἐμμ. Βαμβουδάκη, *Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν*, ὥπ. π., σ. 41, καὶ Lorenzo Tardo, *L’Antica Melurgia Byzantina*, ὥπ. π., σ. 232.

²⁴¹ Οἱ λόγοι καὶ οἱ συνθῆκες ποὺ ὀδήγησαν στὸ σύντομο μέλος δὲν ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς παρούσας μελέτης. Ἐντούτοις, ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ἀνάγκη γιὰ συντόμευση τοῦ χρόνου τελέσεως τῶν ἀκολουθῶν στὴν ἐπικράτεια τῆς ὄθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἥταν ἔνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ, σὺν τῷ χρόνῳ, ὀδήγησαν στὴν ἐπιβολὴ τῶν συντομότερων μελῶν. Ἐνδεικτικὰ τῆς κατάστασης ποὺ ἐπεκράτησε στὴ Λατρεία κατὰ τὰ ὄψιμα τῆς ὄθωμανικῆς κατοχῆς χρόνια καὶ εἰδικάτερα γιὰ τὴν συντόμευση τοῦ χρόνου ψαλμωδησης τοῦ κοινωνικοῦ ὕμνου ποὺ ἐπεβλήθη κατὰ τὴν ἐποχή, εἶναι τὰ ὅσα ἀναφέρει ὁ ἀείμνηστος λειτουργιολόγος καθηγητὴς Ιωάννης Φουντούλης. ‘Οτι δηλ. μετετίθετο ἡ θεία κοινωνία τῶν πιστῶν μετὰ τὴν ἀπόλυση τῆς θείας Λειτουργίας ἡ, συνηθέστερα, δὲν προσήρχοντο στὴν θεία Κοινωνία οἱ χριστιανοὶ παρὰ μόνο κατὰ τὶς μεγάλες ἑορτές. ’Ε-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος λαιοτέρων διδασκάλων συντέμνονται ἥσυντίθενται νέα σύντομα μέλη καὶ ἡ νέα ψαλτικὴ πράξη καταγράφεται ἀπὸ τὸν Δανιὴλ Πρωτοψάλτη, τὸν Πέτρο Πελοποννήσιο καὶ, λίγο ἀργότερα, ἀπὸ τὸν Πέτρο Πρωτοψάλτη τὸν Βυζάντιο. Θὰ προκύψουν ἔτσι τὸ σύντομο Ἀναστασιματάριον, τὸ νέο ἀργὸ καὶ σύντομο Εἰρμολόγιον, τὸ σύντομο Δοξαστάριον καὶ οἱ σύντομες παπαδικὲς συνθέσεις²⁴². Μετέπειτα, ἀκολουθώντας τὴν ἴδια πρακτική, ὁ Πρωτοψάλτης Ἰάκωβος συντέμνει τὶς ἀργὲς στιχηραρικὲς συνθέσεις καὶ ὁ Πρωτοψάλτης Μανουὴλ παραδίδει τὰ ὑπόλοιπα σύντομα στιχηρά. Καὶ ὅλα αὐτά, παράλληλα μὲ τὴν προσπάθεια ἐξήγησης καὶ ἀναλυτικότερης γραφῆς τῆς σημειογραφίας, ποὺ εἶχε ἥδη προηγηθεῖ μὲ τὸν Μπαλάσιο ἰερέα ἀπὸ τὸν Ιζ' αἰ. καὶ ὁδήγησε τελικὰ στὴν πλήρη ἀνάλυση τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας²⁴³.

3. Τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου²⁴⁴.

Τὸ Ἀναστασιματάριον ὡς αὐτόνομος μουσικὸς κώδικας πρωτοφανερώνεται, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, στὶς ἀρχὲς τοῦ ιστ' αἰ. καὶ γνωρίζει πολὺ μεγάλη διάδοση ἀπὸ τὸν Ιζ' αἰ. καὶ ἐξῆς²⁴⁵. Ἡ συνήθης δὲ ἔνδειξη ποὺ ἀπαντᾶ στὴν προμετωπίδα του, περιγράφει ἐν πολλοῖς καὶ τὸ περιεχόμενό του· «Ἄρχῃ σὺν θεῷ ἀγίῳ τῶν κατ' ἥχον ἀναστασίμων

τοι, λόγω τῆς μεγάλης ἀποχῆς, δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀνάγκη ψαλμῶδησης μεγάλων σὲ ἔκταση μελῶν, ἐφόσον ὁ ἀπαιτούμενος γιὰ τὴν μετάληψη χρόνος καλυπτόταν ἀπὸ πιὸ σύντομα μέλη. Βλ. I. Φουντούλη, *Τελετουργικὴ προσέγγιση τῆς θείας Λειτουργίας, Πρακτικὰ Γ' Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ιερῶν Μητροπόλεων, Θεσσαλονίκη 14-17 Οκτωβρίου 2001, Αποστολικὴ Διακονία τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Σειρὰ Ποιμαντική Βιβλιοθήκη, Αρ. 8, σ. 174.*

²⁴² Βλ. τὸν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Γρ. Στάθη, Πρόλογο, στὴν ἀναστατικὴ ἔκδοση τοῦ Εἰρμολογίου τοῦ 1825, «Εἰρμολόγιον καταβασιῶν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ Πέτρου τοῦ Πελοποννήσιον, μετὰ τοῦ συντόμου Είρμολογίου Πέτρου τοῦ Βυζαντίου», Έκδόσεις Κουλτούρα, Αθῆνα 1982.

²⁴³ Περισσότερα σχετικὰ μὲ τὴν προσπάθεια ἐξήγησης – ἀνάλυσης τῆς Μέσης Πλήρους Βυζαντινῆς Σημειογραφίας, ποὺ συντελεῖται κατ' αὐτὴν τὴν περίοδο, βλ. σὲ Γρ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί, ὅπ. π., σσ. 53-55.*

²⁴⁴ Περισσότερα γιὰ τὴν παράδοση τοῦ μέλους τοῦ Ἀναστασιματαρίου καὶ τὴν μορφολογικὴ του ἔξελιξη ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι καὶ τὸν ιη' αἰ., βλ. σὲ Γρ. Γ. Ἀναστασίου, *Η παράδοση καὶ ἔξελιξη τοῦ Ἀναστασιματαρίου, στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ καὶ οἱ Ἀναστάσιμοι "Τύμνοι", Λευκωσία 2006, σσ. 93-118 [καὶ ἀνάτυπο].*

²⁴⁵ Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς - Ἅγιον Ὄρος, τ. Α', Αθῆναι 1975, σ. λγ'.*

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος [στιχηρῶν] πάντων». Τὸ Ἀναστασιματάριο, μὲν ἄλλα λόγια, περιλαμβάνει κατὰ βάσιν τὰ ἀναστάσιμα στιχηρὰ τῆς Ὁκτωήχου καὶ μαζὶ ὅσα συνεκδοχικὰ χαρακτηρίζονται ώς τέτοια, δηλ. τὰ στιχηρὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ κατ’ ἀλφάβητον δογματικὰ στιχηρὰ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, καὶ ἀκόμα, ἄλλα δογματικὰ Θεοτοκία, τὰ ια' ἔωθινὰ τοῦ Λέοντος Σοφοῦ καὶ τοὺς Ἀναβαθμοὺς τῶν ὀκτὼ ἥχων²⁴⁶. Εἶναι προφανές, λοιπόν, ὅτι τὸ περιεχόμενό του καθιστᾶ τὸ Ἀναστασιματάριο τὸ βασικότερο ἐγχειρίδιο στὴν διακονία τῆς ψαλτῆς λατρείας καὶ τὴν διδασκαλία τῆς Ψαλτικῆς, γεγονὸς ποὺ ἐξηγεῖ ἀφ’ ἑνὸς ὅτι γνώρισε εὐρύτατη χειρόγραφη καὶ ἔντυπη διάδοση, ἀφ’ ἑτέρου ὅτι ἐμφανίζεται ἐνεργὰ σὲ κάθε ίστορικὸ σταθμὸ τῆς Ψαλτικῆς – πρῶτο αὐτὸ ἀπὸ τὰ μουσικὰ βιβλία – εἴτε νὰ προσδιορίζει, εἴτε νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις²⁴⁷.

Οἱ ὄροι «παλαιὸν» καὶ «νέον» δὲν νοοῦνται μόνον ώς προσδιοριστικοὶ τοῦ χρόνου, ἀλλὰ σχετίζονται μὲ τὴν ἴδια τὴν φύση τοῦ μέλους τοῦ Ἀναστασιματαρίου, ποὺ βεβαίως ἀντιμετωπίζεται ώς γνήσιο ὑποσύνολο τοῦ στιχηραρικοῦ γένους μελοποιίας – ἀντιστοίχως παλαιοῦ καὶ νέου. Ο Χρύσανθος ἐξηγεῖ «Καὶ τὸ μὲν παλαιὸν στιχηραρικὸν μέλος εἶναι τοιοῦτον, οἷον εὑρίσκεται εἰς τὸ παλαιὸν Ἀναστασιματάριον, εἰς τὰ παλαιὰ Στιχηράρια καὶ εἰς τὸ Δοξαστικάριον Ἰακώβου. ... Τὸ δὲ νέον στιχηραρικὸν μέλος εἶναι τοιοῦτον, οἷον εὑρίσκεται εἰς τὸ Ἀναστασιματάριον Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου»²⁴⁸. Γιὰ κάποιον ποὺ ξέρει τὶς μελωδίες τοῦ παλαιοῦ Ἀναστασιματαρίου καὶ αὐτοῦ τοῦ Πέτρου ἡ διαφορὰ στὸ μέλος εἶναι καταφανέστατη καὶ ἀπόλυτη· στὴν ἐκτύλιξη τῆς μελωδίας, στὴν δομικὴ μεταχείριση τῶν ἥχων, στὴν χρήση ἢ μὴ τῶν παραδεδομένων θέσεων, ἀλλὰ κυρίως στὴν μελισματικότητα τοῦ παλαιοῦ καὶ τὴν συλλαβικὴ σχεδὸν ἐκτύλιξη τοῦ νέου μέλους²⁴⁹.

²⁴⁶ Γιὰ τὰ στιχηρὰ τῆς Ὁκτωήχου καὶ τὶς ἐνότητες ποὺ τὰ ἀπαρτίζουν βλ. H. J. W. Tillyard, *The Hymns of the Octoechus*, part I, Copenhagen 1940 καὶ part II, Copenhagen 1949.

²⁴⁷ Γρ. Γ. Ἀναστασίου, ὅπ. π., σ. 94.

²⁴⁸ Χρυσάνθου, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σ. 179 § 402 – 403.

²⁴⁹ Γρ. Γ. Ἀναστασίου, ὅπ. π., σ. 94.

Τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀργὸ παλαιὸ μέλος στὸ νέο σύντομο, εὐγλωττα παρουσιάζει ἡ ἀκόλουθη ἐπίτιτλη ἔνδειξη στὸν μοναδικῆς ἀξίας κώδικα Παντελεήμονος 942, φ. 1r: «Ἀναστασιματάριον μετὰ τῶν κεκραγαρίων, σὺν Θεῷ ἀγίῳ, πολλὰ ὠφέλιμον εἰς ψάλτην, ὅποι ἀγαπᾶ νὰ ψάλῃ εὔμορφον χῦμα, τόσον τὰ ἀναστάσιμα ὡσὰν καὶ τὸ Στιχηράριον. Ψάλλεται δὲ χῦμα. Νέα σύνθεσις ἐμοῦ ταπεινοῦ Κυριάκου Κουλιδᾶ τοῦ Ναυπλιώτη»²⁵⁰. Ο κώδικας τοῦ Κουλιδᾶ οὐσιαστικὰ ἐγκαινιάζει ὅχι μόνον τὴν νέα περίοδο γιὰ τὸ Ἀναστασιματάριο, ἀλλὰ γιὰ ὅλο τὸ Στιχηράριο καὶ ἵσως σύνολη τὴν ψαλτικὴ μελοποιία. Απὸ κεῖ κι ἔπειτα ὁ Δανιήλ, ὁ Πέτρος καὶ ἡ χορεία τῶν μελοποιῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ ιη' αἰῶνος χαρακτηρίζοντας τὰ μέλη τους «σύντομα», «είρημολογικά», «καθὼς ψάλλονται ἐν Κωνσταντινουπόλει» ἢ «κατὰ τὸ ὑφος τῆς ἀγίας τοῦ Χριστοῦ μεγάλης Ἑκκλησίας» δηλώνουν ἔνα νέο τρόπο ψαλμωδήσεως, συντομότερο, σὲ σχέση μὲ τὸν παλαιό²⁵¹.

Τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Δανιήλ ὅπως μᾶς παρεδόθη πλήρως στοὺς κώδικες Ξηροποτάμου 374 καὶ Μεταμορφώσεως 206, ἀκολουθεῖ τὴν νέα αύτὴ τάση στὴ μελοποίηση. Σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὰ παλαιότερα Ἀναστασιματάρια (τόσο μὲ τὸ βυζαντινὸ καὶ μὲ αὐτὸ τοῦ Χρυσάφου τοῦ νέου), τὸ μέλος τοῦ Δανιήλ, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ αὐτὸ ποὺ παρέδωσε ὁ Κυριάκος Κουλιδᾶς καὶ γιὰ τὸ ὅποιο ἔγινε ἥδη λόγος, εἶναι ἐξαιρετικὰ λιτό. Η σπουδαιότητά του ἔγκειται στὸ ὅτι ἡ σύντομη μελοποίησή του – ««Ἄρχῃ σὺν Θεῷ ἀγίῳ τῶν είρημολογικῶν ἀναστασίμων ποίημα κὺρῳ Δανιήλ λαμπαδαρίου»²⁵²» - εἶναι πρόδρομος τοῦ Ἀναστασιματάριου τοῦ Πέτρου²⁵³, ἐφόσον, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ μέλος τοῦ Δανιήλ

²⁵⁰ Τὴν περιγραφὴ τοῦ κώδικα βλ. σὲ Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς - Άγιον Όρος*, τ. Β', Αθῆναι 1976, σσ. 251 – 252.

²⁵¹ Βλ. σχετικὰ μὲ τὴν ἀργὴ καὶ σύντομη ψαλτικὴ παράδοση, Γρ. Θ. Στάθη, *Η σύντομη καὶ ἀργὴ παράδοση τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς, ἀνάτυπο ἀπ' τὸν Τόμο Αξίες καὶ Πολιτισμός - Αφιέρωμα στὸν Καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου*, Αθήνα 1991, σσ. 385 – 402 καὶ ειδικότερα γιὰ τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Κουλιδᾶ στίς σσ. 392 – 393.

²⁵² Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Τὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς - Άγιον Όρος*, τ. Α', σ. 266.

²⁵³ Σύγκριτικὴ παράθεση τῆς ἐναρκτήριας φράσεως τῶν Κεκραγαρίων τοῦ α' ἥχου ἀπὸ τὰ Ἀναστασιματάρια τοῦ Δανιήλ καὶ τοῦ Πέτρου, βλ. σὲ Γρ. Αναστασίου, ὥπ. π., σ. 117. (Πρβλ. Adriana Širli, *New data on Post-byzantine Echoi*, *Musica Antiqua VII – Acta Scientifica*, Bydgoszcz 1985, p. 443.)

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος διαμόρφωσε ό πέτρος γιὰ νὰ παραδώσει ἀργότερα τὸ δικό του ἀργὸ Ἀναστασιματάριο²⁵⁴. Εἶναι, επίσης, χαρακτηριστικὸ ὅτι λείπουν ἀπὸ τὴν σημειογραφίᾳ του οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς μεγάλες ὑποστάσεις χειρονομίας· μόνο ὁ θεματισμὸς ἐμφανίζεται κάπου-κάπου, ἀλλὰ συνήθως σὲ διαφορετικοὺς σχηματισμοὺς ἀπὸ τὴν γνωστὴ θέση του καὶ μᾶλλον δὲν δηλώνει πλατυσμό, τουλάχιστον ὅχι παντοῦ²⁵⁵.

Τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Δανιήλ δὲν γνώρισε διάδοση. Δὲν ἔχει ἐξηγηθεῖ στὴν ἀναλυτικὴ Σημειογραφίᾳ τῆς Νέας Μεθόδου καὶ μάλιστα ὁ ξηροποταμηνὸς καὶ ὁ μετεωρίτικος κώδικας εἶναι πιθανότατα οἱ μόνοι ποὺ τὸ παραδίδουν.

4. Μορφολογικὲς παρατηρήσεις.

Γιὰ τὸν εὐρηματικὸ τρόπο μὲ τὸν ὄποιο μελοποιεῖ ὁ Δανιήλ καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν συνθέσεών του εἶναι ἀρκούντως ἐνδεικτικὰ τὰ ὅσα σημειώνει ὁ Χρύσανθος γιὰ τὸν μεγάλο μελουργό· «ὁ δὲ διάδοχος τοῦ Ἰωάννου Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης τὰ αὐτὰ ἀρνσάμενος ἀπὸ τοῦ διδασκάλου Παναγιώτου [Χαλάτζογλου], τὸν ἐξηγηματικὸν αὐτὸν τρόπον ἥθελε να μιμῆται, καθὼς βλέπομεν εἰς τὸν πολυέλεόν του καὶ εἰς τὴν δοξολογίαν του· διὰ τοῦτο εύρισκονται εἰς τὰ μέλη τούτου θέσεις καινότροποι καὶ τοιαῦται, οἵας δεν μετεχειρίσθησαν οὔτε οἱ πρὸ αὐτοῦ ψαλμῳδοί, οὔτε οἱ μετ’ αὐτόν· διὰ τάς ὅποιας καὶ τολμῶσί τινες δι’ ἀμάθειαν να τὸν κατηγορῶσι. Διότι ἐπειδὴ οὗτος ἐπεχειρήσει να εἰσάγῃ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη

²⁵⁴ «Τὸ Νέο Ἀναστασιματάριο, μελοποιημένο σὲ ἀντίστοιχη μὲ τὸ νέο Στιχηράριο μορφή, παραδίδεται ἀπὸ τὸν Πέτρο λαμπαδάριο σὲ δύο ἐκδοχές, ὡς ἀργὸ καὶ σύντομο. Ἐν προκειμένῳ, ἀφ’ ἐνός, ὡς ἀργὸν νοεῖται αὐτὸ ποὺ ἥδη ὁ Κουλιδᾶς ὀνόμασε “εὐμορφὸν χῦμα” ἢ ὁ Δανιήλ “εἰρμολογικὸ” καὶ “κατὰ τὸ ὑφος τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας”, ὅπωσδήποτε πάντως ποιὸν συντομότερο ἀπὸ τὸ παλαιὸ στιχηραρικὸ μέλος, ἀφ’ ἐτέρου, ὡς σύντομο νοεῖται τὸ ἀπολύτως συλλαβικὸ μέλος, ἀντίστοιχο τοῦ συντόμου εἰρμολογικοῦ μέλους». Βλ. Γρ. Γ. Αναστασίου, ὅπ. π., σ. 100.

²⁵⁵ Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, *Tὰ Χειρόγραφα Βυζαντινῆς Μουσικῆς - Ἅγιον Ὄρος*, τ. Β', σ. 253. Πρβλ. καὶ Adriana Širli, *The Thematic Repertory of Byzantine and Post-byzantine musical Manuscripts (the 14th-19th centuries)*, Vol. 1. *The Anastasimatarion*, The Institute of Art History, The Musical Publishing House, Bucharest, 1986, pp. 72-74.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος

καὶ ἐξωτερικά, δηλαδὴ μέλη τὰ ὅποια ἐσυνειθίζοντο εἰς τὸν καιρόν του παρὰ τοῖς ὀργανικοῖς μουσικοῖς, ἢ τινα δεν ἦτον δυνατὸν να γράφωνται μὲ τάς παλαιὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς θέσεις, ἡναγκάσθη να νεωτερίζῃ. Φίλος δὲ ὁν ὁ Δανιήλ Ζαχαρία τῷ Χανεντέ, ἐμάνθανε παρ’ αὐτοῦ πολλὰ περὶ τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς· ὡσαύτως καὶ ὁ Ζαχαρίας ἐδιδάσκετο παρὰ τοῦ Δανιήλ ἀμοιβαίως ἐκκλησιαστικὰ μέλη [...] . Προτέρημα δὲ τοῦ Δανιήλ εἶναι τὸ ἐμβριθὲς καὶ πλούσιον τῆς εύρεσεως· διότι ὅταν ἔμβαινεν εἰς φθοράν, ἐπέμενε κατακόρως εἰς τὸ μέλος της, ἐκεῖθεν ταχέως μὴ μεταβαίνων. Τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ἀξιέπαινον τοῦ μελοποιοῦ»²⁵⁶.

Στὴ συνέχεια ἐπιχειρεῖται μία μορφολογικὴ προσέγγιση συγκεκριμένων συνθέσεων τοῦ Πρωτοψάλτη. Άπὸ τὸ πλῆθος τῶν μελωδημάτων του ἐπιλέχθηκαν, ὡς πλέον χαρακτηριστικά, ὁ πολυδιαδεδομένος πολυέλεος *Δοῦλοι*, *Κύριον* σὲ ἥχο δ’ ἄγια, ἡ μελοποίηση τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου *Οἱ τὰ Χερουβὶμ σὲ ἥχο α'*, τὸ καλοφωνικὸ μάθημα *Μεγάλυνον ψυχή μου*, τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων σὲ ἥχο α’ καὶ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Στιχηραρίου, τὸ δοξαστικὸ τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, *Τῇ ἀθανάτῳ σου κοιμήσει, σὲ ἥχο πλάγιο τοῦ β'*.

4.1. Ό Πολυέλεος· *Δοῦλοι*, *Κύριον*, ἥχος δ'²⁵⁷.

‘Ο πολυέλεος *Δοῦλοι*, *Κύριον* τοῦ «κὺρος Δανιήλ», ἢ «κὺρος Δανιήλ λαμπαδαρίου», ἢ «κὺρος Δανιήλ Πρωτοψάλτου» ἀποτελεῖ μιὰ ἐξοχη καὶ «ἡδεῖα» σύνθεση μὲ τὴν ὅποια ὁ Πρωτοψάλτης καινοτομεῖ, μεταχειριζόμενος ἐντέχνως τὸν τέταρτο ἥχο ἄγια. Η ἀριστοτεχνικὴ μελικὴ ἐπένδυση τοῦ πολυελέου ἀπὸ τὸν τυρναβίτη μελουργὸ ὁδήγησε πολλοὺς μεταγενέστερους μελοποιοὺς νὰ τὸν μιμηθοῦν. Χαρακτηριστικὲς εἶναι, ἐξάλλου, καὶ οἱ ἀναγραφὲς τῶν μουσικῶν κωδίκων τῶν ιη' καὶ ιθ' αἰώνων στοὺς ὄ-

²⁵⁶ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ὅπ. π., σσ. XLIX-L.

²⁵⁷ Γιὰ τὴν πλήρη ἐξέταση τοῦ εἰδους τοῦ πολυελέου βλ. τὴν ἀναλυτικότατη διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Αχιλλέως Χαλδαιάκη, *Ο Πολυέλεος στὴν Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Μελοποιία*, Ιδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας, Σειρὰ Μελέται, Άρ. 5, Αθῆναι 2003.

‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος ποίους σταχυολογεῖται ἡ παροῦσα σύνθεση· «ώραῖος»²⁵⁸, «πάνυ χαρμόσυνος»²⁵⁹, «ἔντεχνος»²⁶⁰, «πάνυ ὥραῖος καὶ ὀργανικός»²⁶¹, «συνοπτικὸς καὶ πανηγυρικός»²⁶², «ἡδύτατος καὶ ἔντεχνος»²⁶³, «συνοπτικὸς καὶ ἡδύτατος, πάνυ χαρμόσυνος»²⁶⁴, «συνοπτικὸς καὶ ὥραῖος»²⁶⁵.

Κατὰ τὴν μελοποίηση κάθε στίχου ὁ Δανιὴλ χρησιμοποιεῖ ὡς βάση τὶς λιτὲς καὶ ἀνεπιτήδευτες μελικὲς γραμμὲς τοῦ ὄμόηχου πολυελέου τοῦ Ἰωάννου Πρωτοψάλτου. Ἐμπλουτίζει ὅμως τὴ μελωδία μὲ συνεχεῖς ἀναφορὲς στὴν τετραφωνία τοῦ ἥχου, μὲ μικρὲς ἀλλὰ γλυκύτατες στάσεις στὴν τριφωνία ἢ τὴν διφωνία καὶ παροδικὲς πτώσεις στὶς χαμηλότερες φωνητικὲς περιοχὲς, ὅταν αὐτὸ ἀπαιτεῖται²⁶⁶. Γιὰ τὴν μουσικὴ ἐπένδυση ὄλοκληρου τοῦ ποιήματός του ὁ Δανιὴλ φαίνεται ὅτι ἀρκεῖται στὰ ἴδιῶματα τοῦ τετάρτου ἥχου ἄγια, ἀποφεύγοντας τὴν μεταβολὴ ἀπὸ τὸ διατονικὸ μέλος²⁶⁷. Μόνο σὲ δυὸ περιπτώσεις προσφεύγει στὸ σκληρὸ χρῶμα τοῦ πλαγίου τοῦ δευτέρου ἥχου στολίζοντας τὴν ύπεροχη σύνθεσή του ἀκόμη περισσότερο²⁶⁸. Πρὸς μεγαλύτερο δὲ ἐμπλουτισμὸ τοῦ μέλους, τὸ ἐπισφραγιστικὸ τῶν στίχων ἐφύμνιο. Άλληλούνια μελίζεται σὲ ἀρκετὲς διαφορετικὲς παραλλαγές.

Ο πολυέλεος σύγκειται ἀπὸ σαράντα συνολικὰ μελοποιημένους στίχους καὶ τὰ δύο καταληκτήρια -τριαδικὸ καὶ θεοτοκίο- δοξαστικὰ μαθήματα: α) Τὸ τριαδικὸ δεκαπεντασύλλαβο μάθημα· Ὡ τριὰς ὁμοούσιε, διαιρετὴ προσώποις... καὶ β) τό, ὁμοίως δεκαπεντασύλλαβο, θεοτοκίο μά-

²⁵⁸ Βλ. ἐνδεικτικὰ Ἰβῆρων 1126, φ. 110r καὶ Ἰβῆρων 1271, φ.328r.

²⁵⁹ Λειμῶνος 247, φ. 16r.

²⁶⁰ Ξενοφῶντος 105, φ. 60v.

²⁶¹ Κουτλουμουσίου 435, 56r.

²⁶² Κουτλουμουσίου 421, φ. 62r.

²⁶³ Κουτλουμουσίου 422, φ. 148r.

²⁶⁴ Κουτλουμουσίου 397, φ. 74r.

²⁶⁵ Μεταμορφώσεως 295, σ. 409.

²⁶⁶ Φωνητικὲς πτώσεις ἐντοπίζονται στοὺς στίχους: α) Πάντα ὅσα ἡθέλησεν ἐποίησεν (στὴ φράσῃ καὶ ἐν τῇ γῇ), β) Ἐν ταῖς θαλάσσαις (στὴ φράσῃ· ταῖς ἀβύσσοις) καὶ γ) Ἀνάγων νεφέλας (στὴ φράσῃ· ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς). Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν «πρός τα νοούμενα μίμησιν» ποῦ περιγράφει ἐνδελεχῶς ὁ Χρύσανθος (Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σσ. 187-188).

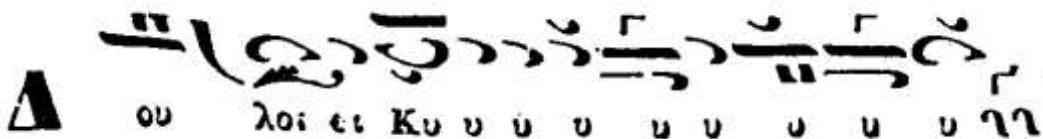
²⁶⁷ Καὶ ἐδῶ ἐπιβεβαιώνεται ὁ Χρύσανθος (Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σσ. 184-185), ὁ ὅποιος ἰσχυρίζεται ὅτι «...αἱ συχναὶ φθοραὶ δεικνύουσιν ἀδυναμία τοῦ μελοποιοῦ, μὴ δυναμένου εὑρεῖν ὑλὴν πολλὴν εἰς ἑνα ἥχον, καὶ διὰ τούτο καταφεύγοντος εἰς πολλοὺς».

²⁶⁸ Πρόκειται γιὰ τοὺς στίχους: α) Ἀπὸ ἀνθρώπου ἔως κτήνους, β) Ἐξαπέστειλε σημεῖα καὶ τέρατα, γ) Ἐν Φαραώ, δ) Ός ἐπάταξεν ἔθνη πολλά.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος θημα· Ἀσπιλε, παναμώμητε, ἄφθορε Παναγία...²⁶⁹, ἀποτελούμενα ἔκαστο ἀπὸ τέσσερις στίχους στοὺς ὅποιούς ἐπιβάλλεται βραχὺς νενανισμὸς καὶ ἐκτενὲς κράτημα, κατὰ τὴν μιօρφολογικὴν τακτικὴν ποὺ ἐπεκράτησε ἀπὸ τὶς συνθέσεις τοῦ Ἰωάννου Τραπεζούντιου τοῦ Πρωτοψάλτου.

Εἰκόνα 6. Ἡ ἀρχικὴ μουσικὴ θέση (incipit) τῆς συνθέσεως στὴ μεταβατικὴ σημειογραφία.

Εἰκόνα 7. Ἡ ἐξήγηση τῆς ἀρχικῆς μουσικῆς θέσεως στὴν νέα ἀναλυτικὴ σημειογραφία ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Πρωτοψάλτη (Μουσικὴ Πανδέκτη, Τόμος 2, Κων/πολις 1851, σ. 77).

‘Ο πολυέλεος τοῦ Δανιήλ ἐξηγήθηκε πλήρως στὴ νέα μέθοδο ἀναλυτικῆς σημειογραφίας τόσο ἀπὸ τοὺς διδασκάλους Γρηγόριο Πρωτοψάλτη²⁷⁰ καὶ Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα²⁷¹ ὅσο καὶ ἀπὸ ἀγιορεῖτες ἐξηγήτες²⁷² καὶ ἐκτός της εὐρείας διάδοσής του στοὺς χειρόγραφους κώδικες συμπεριελήφθη (ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ καταληκτήρια μαθήματα) καὶ στὰ πρῶτα ἔντυπα μουσικὰ βιβλία²⁷³.

²⁶⁹ Τὰ κείμενα τῶν δύο μαθημάτων βλ. στὴν περὶ ὑμνογραφικοῦ ἔργου τοῦ Πρωτοψάλτου, παράγραφο τῆς παρούσης (Μέρος Β', Κεφ. 1ο, § 3).

²⁷⁰ ‘Οπως μᾶς γνωρίζει ὁ Ἄχ. Χαλδαιάκης στὴν μνημονευθεῖσα μελέτη του (Ο Πολυέλεος στὴν Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Μελοποιία, ὅπ. π., σ. 862, ὑποσ. 544), τὸ πρωτόγραφο τῆς ἐξηγήσεως βρίσκεται σὲ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Γρηγορίου (Βιβλιοθήκη Κων. Ψάχου, Φάκελλος Δ', φ. 39v-52v).

²⁷¹ Δοχειαρίου 1239, σσ. 73-91. «Ἐτερος πολυέλεος, ποίμα τοῦ αὐτοῦ κύρῳ Δανιήλ Πρωτοψάλτου, ἐξηγησις Χουρμούζιου Χαρτοφύλακος· ἦχος δ', Δοῦλοι, Κύριον».

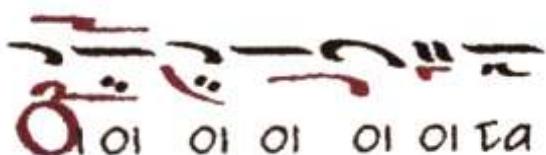
²⁷² Παντελεήμονος 950, φφ. 114r-134v καὶ Κουτλουμουσίου 632, φφ. 146r-160r, αὐτόγραφοι κώδικες τοῦ Θεοφάνους Παντοκρατηνοῦ.

²⁷³ Ταμείον Ανθολογίας, Τόμος Α', Κων/πολις 1834, σσ. 203-224 καὶ Μουσικὴ Πανδέκτη, Τόμος 2, Κων/πολις 1851, σσ. 77-101.

4.2. Χερουβικὸν· Οἱ τὰ Χερουβίμ, ἥχος α'.

Απὸ τὸ σύνολο τῶν μελοποιήσεων τοῦ Χερουβικοῦ ὅμνου ἀπὸ τὸν Δανιήλ, ἐπιλέχθηκε, ώς ἡ πλέον γνωστὴ καὶ εὐρέως διαδεδομένη στοὺς ψαλτικοὺς καὶ κωδικογραφικοὺς κύκλους, αὐτὴ σὲ ἥχο α'. Κι αὐτὸ γιατί στὴ μελοποίηση τοῦ ὑπὸ ἔξεταση Χερουβικοῦ καταφαίνεται πανηγυρικὰ τὸ ἀστείρευτο μελουργικὸ τάλαντο τοῦ Πρωτοψάλτου καὶ ἡ εὐρηματικὴ μουσικὴ του διάνοια.

Ἡ ἐκτενέστατη σύνθεση, γραμμένη στὴν πρὸ τῆς Νέας Μεθόδου μεταβατικὴ - ἔξηγητικὴ σημειογραφία, συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν ἐπίσης ἐκτενέστατο τερετισμὸ ποὺ παρεμβάλλεται – ὅπως συνηθίζεται- στὴ λέξη βασιλέα (τὸν βασιλέα· τὸν βασιλε τε τε τε ρι ρε ρι ρεμ... τὸν βασιλέα) μὲ προφανῆ σκοπὸ τὴν ἐπιμήκυνση τῆς ψαλμωδίας, ἀλλὰ τὸ ἐφύμνιο · Άλλη λούια εἶναι –ὅπως ἔχει πλέον καθιερωθεὶ- ἀπλὸ καὶ ἔξαιρετικὰ σύντομο. Χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς σύνθεσης –ὅπως καὶ στὶς ὑπόλοιπες συνθέσεις τοῦ Πρωτοψάλτου, εἰδικὰ σὲ ὅτι ἀφορᾶ στὸν Χερουβικὸ ὅμνο- εἶναι ο συγκερασμός παλαιοτέρων χαρακτηριστικών παπαδικῶν θέσεων²⁷⁴ μὲ καινοφανεῖς μελικὲς θέσεις οἱ ὄποιες, ἐπὶ τὸ πλεῖον, ἀποτελοῦν πρωτότυπο προϊόν της μουσικῆς εὐφυΐας τοῦ μελουργοῦ. Πάντως, εἶναι ἀπόλυτα συνυφασμένες μὲ τὸ γνήσιο ἐκκλησιαστικὸ ὄφος καὶ ἥθος ποὺ ὑπηρετεῖ ὁ Δανιήλ ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια διακονῶντας στοὺς πατριαρχικοὺς ψαλτικοὺς χοροὺς κι ἔτσι δὲν δίδουν τὴν αἴσθηση τοῦ «ξένου» ἢ «παρείσακτου» στὴν αὐθεντικὴ ψαλτικὴ παράδοση.

Εἰκόνα 8. Ἡ ἀρχικὴ μουσικὴ θέση (incipit) τῆς συνθέσεως, μὲ τὴν παρακλητικὴ ἐπὶ ὄλιγου καὶ λυγίσματος.

²⁷⁴ Αὐτὸ καθίσταται σαφὲς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἀκόμα τοῦ μέλους, μὲ τὴν χρήση τῆς συχνότατα χρησιμοποιούμενης στὰ παπαδικὰ μέλη ἐναρκτήριας θέσης τῆς παρακλητικῆς.

“Οπως παρατηρήθηκε στὴν ἐξέταση τοῦ πολυελέου, óμοίως καὶ ἐδῶ ὁ Πρωτοψάλτης ἐπιμένει στὸ διατονικὸ γένος, φανερώνοντας ἔτσι ὅλο τὸ μεγαλοπρεπὲς εὔρος καὶ τὴν δωρικὴ ποικιλία τοῦ α' ἥχου. Πρῶτος τετράφωνος, νάος, πρωτόβαρυς καὶ ἕσω πρῶτος ἐναλλάσσονται ἀρμονικὰ σ' αὐτὸ τὸ ἐξαίσιο Χερουβικό, μὲ πινελιές τοῦ τετάρτου ἥχου ἄγια καὶ τοῦ λέγετον, τερπνοὺς μετεωρισμοὺς στὴν διφωνία, τὴν τριφωνία, τὴν πενταφωνία καὶ τὴν ἑπταφωνία καὶ συχνοὺς πλαγιασμοὺς τοῦ μέλους, στοιχεῖα ποὺ προσδίδουν στὴ σύνθεση τὰ δικά τους ξεχωριστὰ ἡχοχρώματα. Ή χρήση τῶν χρωματικῶν διαστημάτων εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένη, μόλις σὲ δύο περιπτώσεις· μαλακὰ χρωματικὰ διαστήματα -ἥχος β'- στὴ λέξη μυστικῶς (καὶ μόνον στὶς συλλαβὲς μν-στι) καὶ σκληρὸ χρῶμα -ἥχος πλ. β'- στὴ φράση ὑμνον προσάδοντες (συλλαβὲς ὕ-μνον προ-σά) μὲ τάχιστη καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἐπαναφορὰ στὸ διάτονο.

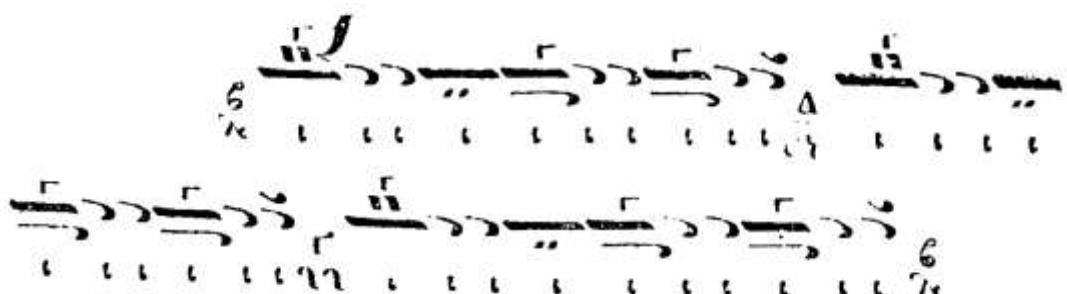
Δὲν λείπει καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν σύνθεση τοῦ Δανιὴλ ὁ πλατυσμὸς τοῦ μέλους μὲ Παλιλλογία²⁷⁵ (βλ. Εἰκόνες 9, 10 & 11) καὶ τὴν «πρὸς τὰ νοούμενα Μίμησιν»²⁷⁶. ἡ λέξη τριάδι καὶ ὀλόκληρες οἱ φράσεις πάσαν τὴν βιωτικὴν καὶ ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως μελοποιοῦνται στὶς ὑψηλὲς φωνητικὲς περιοχὲς γιὰ ἐμφαντικὸ τονισμὸ τοῦ νοήματός τους, ἐνῶ ἀντίθετη πορεία (πτώση στὰ χαμηλὰ) παρατηρεῖται στὴ λέξη μυστικῶς (συλλαβὲς στι-κῶς).

²⁷⁵ Κατὰ Χρύσανθο (Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., §419, σ. 187). «Εἶναι δὲ Παλιλλογία μὲν τὸ νὰ ποιῶμεν τὴν ἀνάβασιν, ἢ κατάβασιν τῆς μελωδίας διὰ τῆς αὐτῆς θέσεως».

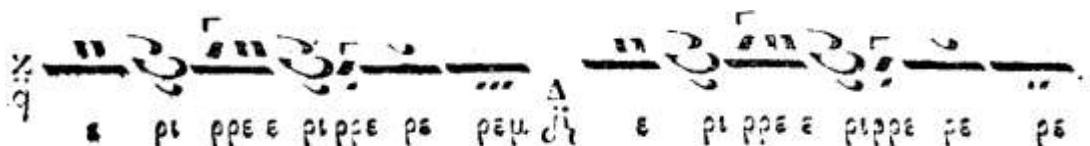
²⁷⁶ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὅπ. π., σσ. 187-188.

Εἰκόνα 9. Πλατυσμὸς τοῦ μέλους μὲ Παλιλλογίαν, στὴ λέξῃ Χερονβείμ.

Εἰκόνα 10. Πλατυσμὸς τοῦ μέλους μὲ Παλιλλογίαν, στὴ λέξῃ μυστικῶς.

Εἰκόνα 11. Καὶ πάλι Παλιλλογία, αὐτὴ τῇ φορᾷ στὸ ικάτημα.

Η ἀριστουργηματικὴ μελικὴ ἐπένδυση τοῦ κρατήματος ἀποδεικνύει, τὸ δίχως ἄλλο, τὴ μελουργικὴ δεινότητα τοῦ Πρωτοψάλτη. Μελοποιημένο σχεδὸν ἐξ' ὅλοκλήρου στὶς ύψηλὲς φωνητικὲς περιοχές, ἀποτελεῖ τρανὸ δεῖγμα κρατήματος ποὺ σκοπὸ ἔχει -έκτος τῆς παράτασης τῆς ψαλμωδίας, ποὺ ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ αὐτοσκοπό- τὴν διατήρηση ἀμείωτου τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἀκροατῆ, συντείνοντας στὴν προσμονὴ γιὰ τὴν Εἴσοδο τῶν Τιμίων Δώρων καὶ τὴν ὅλοκλήρωση τοῦ ὕμνου²⁷⁷.

²⁷⁷ Η διακοπὴ τοῦ ὕμνου γιὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδο γίνεται ἀμέσως μετὰ τὴν λέξη βασιλέα, ὅπου καὶ παρεμβάλεται ὁ τερετισμός. Ό Δανιήλ, λοιπόν, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴν τὴν λεπτομέρεια, φαίνεται ἐπόμενος τῶν παλαιῶν διδασκάλων.

Τὸ «έμμελέστατο καὶ πάνυ ὡραῖο»²⁷⁸ μέλος αὐτοῦ τοῦ Χερουβικοῦ ἀνθολογεῖται σὲ πλῆθος χειρογράφων κωδίκων τῶν ιη', ιθ' καὶ κ' αἰώνων καὶ ἐξηγήθηκε στὴν νέα ἀναλυτικὴ μέθοδο σημειογραφίας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Πρωτοψάλτη (κώδικας ΜΠΤ 735, φφ. 51r-53v, ἔτους 1822, αὐτόγραφος τοῦ Γρηγορίου) καὶ ἄλλους ἀγνώστους ἐξηγητὲς²⁷⁹. Ἐκδόθηκε δὲ τύποις στὴ μουσικὴ συλλογὴ τῶν Ἰωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α' δομεστίκου (Μουσικὴ Πανδέκτη, Τόμος Δ', Κων/πολις 1851, σσ. 159-165).

4.3. Εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων, ἥχος α', *Μεγάλυνον ψυχή μου.*

Τὸ καλοφωνικὸ αυτό μάθημα τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων ἐπιλέχθηκε ἐδῶ ὡς ἀντιπροσωπευτικό δείγμα τῆς τελευταίας περιόδου ἀναλαμπῆς τοῦ εἰδους τῶν μαθημάτων κατὰ τὰ τέλη τοῦ ιη' αἰ. ἀφ' ἐνός, καὶ τῆς ἀπαράμιλλης μελουργικῆς δεξιοτεχνίας τοῦ Δανιήλ, ἀφ' ἑτέρου. Ἐπιλέχθηκε ὅμως καὶ γιὰ ἔναν ἄλλον, ἐπίσης σημαντικό λόγο· ἡ μουσικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ἐν λόγῳ ποιητικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη, καταδεικνύει περίτρανα τὴν διαχρονικὴ πορεία τῆς λειτουργικῆς μας μουσικῆς, τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ εἰδικότερα τοῦ εἰδους τοῦ Μαθηματαρίου, ἀπὸ τὸν κολοφώνα (ιγ' καὶ ιδ' αἰ.) ἔως καὶ αὐτὸν τὸν ιη' αἰ.

Τὸ ποιητικὸ κείμενο ἔχει ἐμπνευσθεῖ ἀπὸ τὸν στίχο τῆς θ' ὀδῆς τοῦ κανόνος τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων· «*Μεγάλυνον, ψυχή μου, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ, τεχθέντα Βασιλέα*» καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἐλεύθερη ὑμνογραφικὴ σύνθεση τοῦ Πρωτοψάλτου, ἐμπνευσμένη μὲν ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἑορτῆς, τελείως ἀποδεσμευμένη δὲ ἀπὸ τὶς προκαθορισμένες μορφὲς τῆς Ύμνογραφίας.

²⁷⁸ Γρηγορίου 19, φφ. 25r-43r, ὅπου ἀνθολογοῦνται τὰ τρία Χερουβικὰ τοῦ Δανιήλ στοὺς ἥχους α', β' καὶ γ'. «έτερα χερουβικὰ ἐμμελέστατα καὶ πάνυ ὡραία».

²⁷⁹ Βλ. περισσότερα σὲ· Κων/νου Καραγκούνη, *Η παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τῶν Χερουβικῶν τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς μελοποιίας*, ὅπ. π., σ. 511.

Τὸ μέλος, ὅπως ἀπαιτεῖ τὸ εἶδος τοῦ Μαθηματαρίου, εἶναι ἐπιμελη-
μένο καὶ ἐπιτηδευμένο, «κεκαλλωπισμένο» μὲ στοιχεῖα ποὺ τὸ καθιστοῦν
πανηγυρικὸ καὶ «σφραγίζουν τὴν ὅλη σύνθεση ὡς ἀποκύημα τέχνης ύψη-
λῆς καὶ θαυμαστῆς»²⁸⁰. Πέραν τούτων, πληροῦ τὰ ἀκόλουθα τρία, ἀφορι-
στικὰ τῆς καλοφωνίας, στοιχεῖα· α) τὸ καθ’ αὐτὸ ἔντεχνο καλοφωνικὸ μέ-
λος, β) τοὺς ἀναγραμματισμοὺς καὶ ἐπαναλήψεις τοῦ κειμένου καὶ γ) τὰ
ηχήματα καὶ τὰ κρατήματα στὴν ἀρχὴ ἥ ἐνδιαμέσως²⁸¹.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα, τὰ ὅποια συνιστοῦν τὴν καλοφωνία, ἐξά-
γονται εὔκολα κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ μαθήματος. Γιὰ τὴν συγκεκοιμένη
σύνθεση καὶ γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές, ἀρκεῖ ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦ πρωτό-
τυπου ποιητικοῦ κειμένου μὲ αὐτὸ ποὺ προκύπτει μετὰ τὴν καλοφωνικὴ
μεταχείριση.

- Τὸ χρησιμοποιούμενο ποιητικὸ κείμενο εἶναι τὸ ἀκόλουθο.

*Μεγάλυννον, ψυχή μου, τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ τεχθέντα Βασι-
λέα,*

*μεγάλυννον, ψυχή μου, τὸν Ἐμμανουὴλ, παιδίον γεγονότα,
τὸν μεγάλης βουλῆς ἄγγελον, τὸν ἰσχυρὸν Θεὸν ἡμῶν,
τὸν ἐκ τῆς Παρθένου τεχθέντα Βασιλέα.*

- Τὸ ἀνωτέρω ποιητικὸ κείμενο, κατὰ τὴν καλοφωνία, γίνεται²⁸².

Με νε χε χε νε χε ...

*Μεγά χα χα να...μεγάλυννον ψυχὴ χη νη ... ψυχὴ μου
Τὸν ἐν τῷ σπηλαίῳ χη νη χη ... λαι ἐν τῷ σπηλαίῳ
Τεχθέ χε ε νε ... τεχθέντα Βα να α σιλέα*

²⁸⁰ Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὅπ. π., σ. 68.

²⁸¹ Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὅπ. π., σσ. 68-70.

²⁸² Τὸ κείμενο ἐλήφθη ἀπὸ τὴν *Μουσικὴ Πανδέκτη*, Τόμος 3, Κων/πολις 1851, σ. 118.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
Τεχθέντα α να α βασιλε χε βασιλέα -πάλιν

Μεγάλυ μεγάλυνον ψυχή μου τὸν Ἐμμανονήλ παιδίον

γεγονο γεγονότα

Τὸν μεγάλης βουλῆς ἀ να χα να ἄγγελον

Τὸν ἵ νι ἰσχν τὸν ἰσχυρὸν Θεο χο ὃν ἰσχυρὸν Θεὸν ἡμῶν

ἰσχυρο ο χο Θεὸν ἡ τὸν Θεὸν ἡμῶν

Τὸν ἐκ τῆς Παρθένου τεχθέ ε χε ἐντα Βασιλέ νε α να ...

μεγάλυνον.

Το το ... τε νε ... ρε ρεμ ... [εκτενέστατο κράτημα]

Η ψυχή μου μεγάλυνον.

Τοῦ κυρίου μέρους τοῦ μαθήματος προηγεῖται βραχεία εἰσαγωγή, τὸ γνωστὸ στὶς παπαδικὲς συνθέσεις ἐναρκτήριο μέλος τῆς παρακλητικῆς²⁸³ καὶ ἀκολουθεῖ σύντομο ἥχημα μὲ τὸ πρῶτο φωνῆν τῆς πρώτης λέξης τοῦ κειμένου, συλλαβιζόμενο μὲ τὰ «ξένα» παρεμβαλλόμενα σύμφωνα «χ» καὶ «ν» (βλ. Εἰκόνα 10). Ο πλατυσμὸς τοῦ μέρους ἐπιτυγχάνεται - ἔξαιρέσει τῶν οὕτως ἡ ἄλλως πεπλατυσμένων παπαδικῶν θέσεων- καὶ μὲ τὴν ἐπανάληψη ὀλόκληρης τῆς ἀρχικῆς μουσικῆς περιόδου, ποὺ εἰσάγεται μετὰ τὴν παρακελευσματικὴ λέξη «πάλιν». Πρὸ τῆς τελευταίας φράσης τοῦ κειμένου παρεμβάλλεται ἐκτενέστατο καὶ ἀριστοτεχνικὰ μεμελισμένο κράτημα (τερετισμός), τὸ ὅποιο εἰσάγεται μὲ τὸν σχετικὸ μελικὸ πλατυσμὸ τῆς τελευταίας συλλαβῆς τῆς λέξης «μεγάλυνον» καὶ ἀρχίζει μὲ ὄμορχες συλλαβὲς («Το ο το ο το ο ...»). Το κράτημα καταλαμβάνει περίπου τὸ

²⁸³ Η παρακλητικὴ εἶναι μία ἀπὸ τὶς μεγάλες ύποστάσεις χειρονομίας (τὰ γνωστὰ ἄφωνα σημάδια) τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας καὶ χρησιμοποιεῖται συχνὰ γιὰ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ μέρους. Γιὰ τὴν ἐνέργεια της, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων ἄφωνων σημαδιῶν, ὄμιλοῦν οἱ Προθεωρίες τῶν καδίκων Παπαδικῆς καὶ ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς θεωρητικούς κυρίως ὁ Γαβριήλ ἱερομόναχος (Ἐξήγησις πάνω ὠφέλιμος περὶ τὸν τί ἐστι Ψαλτικὴ καὶ περὶ τῆς ἑτανολογίας τῶν σημαδίων ταύτης καὶ ἐτέρων πολλῶν χρησιμῶν καὶ ἀναγκαίων, ποὺ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Βαμβούδακη στὸ ἔργο του Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς παρασημαντικῆς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν, ὁπ. π., σ. 16). Ο Χρύσανθος (Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, ὁπ. π., §417, σ. 186) τονίζει· «μετὰ τὴν μαρτυρίᾳ τοῦ ἥχου γίνεται ἀρχὴ μελῳδίας ἀρρώθιμου, ἥτις ὄμοιάζει μὲ προοίμιον, διότι εἰς αὐτὴν δεικνύεται ἡ ὁδὸς τοῦ ἥχου καὶ ἐπὶ τὸ ὄξυν καὶ ἐπὶ τὸ βαρύν ἔπειτα γίνεται ἐντελής καταλήξη εἰς τὸ ἵσον τοῦ ἥχου. Ή τοιαύτη δὲ μελῳδία λέγεται παρακλητική, ἐπειδὴ οἱ παλαιοὶ μεταχειριζόμενοι κατ’ ἀρχὰς τὴν παρακλητικὴν οὕτως, ἔξεφραζον τοιαύτην τινὰ μελῳδίαν».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοφάληπης – Λάσκος Δημήτριος
ἔνα τοίτο της συνολικῆς ἔκτασης τοῦ μαθήματος. Τὸ δὲ τέλος τῆς συνθέ-
σεως, ἡ κατακλείδα, εἶναι, ὅπως ἐν πολλοῖς συνηθίζεται κατὰ τὴν μελο-
ποίηση τῶν μαθημάτων, ἡ ἀρκτικὴ φράση τοῦ κειμένου²⁸⁴.

Ἡ δομὴ τοῦ μαθήματος (βραχεία εἰσαγωγὴ μὲν ἥχημα + κύριο μέρος
[κείμενο - κράτημα] + τέλος, τὸ κατατάσσει στὸν μονομερῆ β' μορφολογι-
κὸ τύπο μαθημάτων²⁸⁵.

Εἰκόνα 12. Ἡ ἀρχικὴ μουσικὴ θέση τοῦ μαθήματος μὲν τὸ εἰσαγωγικὸ μέλος τῆς
παρακλητικῆς, ἀκολουθούμενο ἀπὸ σύντομο ἥχημα.

Τὸ καλοφωνικὸ μέλος τοῦ μαθήματος ἐπιτυγχάνεται, ἐπιπλέον, μὲ
τὴ χρήση φθορῶν γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ μέλους «ἀπὸ γένους εἰς γένος, ἀπὸ
ἥχου εἰς ἥχον, ἀπὸ ἥθους εἰς ἥθος»²⁸⁶. Πιὸ συγκεκριμένα, σὲ τρεῖς περι-

²⁸⁴ «Ολα τὰ μαθήματα κατακλείονται δι’ ἐνὸς τέλους, τὸ ὅποιον πάντοτε εἶναι ἡ τελευταία φράσις τοῦ κειμένου καὶ ουδέποτε ἐν κράτημα. [...] Ἡ χρησιμεύουσα ὡς κατακλείς φράσις εἰς τοὺς ἀναγραμματισμοὺς ἡ ἀποτελεῖ τὴν ἀρκτικὴν φράσιν αὐτῶν ἡ ἔχει ἥδη χρησιμοποιηθεῖ ἐνδιαμέσως». Βλ. Γρ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, ὄπ. π., σ. 153.

²⁸⁵ Γιὰ τὴν διάκριση τῶν μορφολογικῶν τύπων τῶν μαθημάτων, βλ. Γρ. Στάθη, *Οἱ ἀναγραμματισμοί*, ὄπ. π., σσ. 154-155, ὅπου καὶ ἀναλυτικὸς πίνακας.

²⁸⁶ Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων, *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς*, ὄπ. π., σ. 169.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος πτώσεις κατὰ τὴν μελοποίηση τοῦ κυρίως μέρους καὶ σὲ δύὸ κατ’ αὐτὴ τοῦ κρατήματος, ὁ Πρωτοψάλτης προσφεύγει στὰ σκληρὰ χρωματικὰ διαστήματα τοῦ πλ. β’ ἥχου ἐνῶ ἡ ύπόλοιπη σύνθεση ἀποτελεῖ μιὰ πανδαισία διατονικῶν διαστημάτων μὲ ἐναλλαγὲς τοῦ ἔσω πρώτου, τοῦ πλαγίου του, τοῦ μέσου του (βαρύς), τοῦ νάου, τοῦ δ’ λέγετου, τοῦ δ’ ἄγια, τοῦ πλαγίου δ’ καὶ τοῦ α’ τετραφόνου.

Τὸ καλοφωνικὸ μάθημα ἀνθολογεῖται σὲ πλεῖστα μουσικὰ χειρόγραφα τοῦ ιη’ καὶ ιθ’ αἰ., κυρίως κάθικες Μαθηματαρίου καὶ Ανθολογίες τῆς Παπαδικῆς. Ἐξηγήθηκε δὲ στὴν νέα ἀναλυτικὴ σημειογραφίᾳ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Πρωτοψάλτη (Παντελεήμονος 1032, φ. 47r καὶ Παντελεήμονος 1207, φ. 155v) καὶ σταχυολογήθηκε στὰ πρῶτα ἔντυπα μουσικὰ Μαθηματάρια (Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Ἰωάννου λαμπαδαρίου καὶ Στεφάνου Α’ δομεστίκου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Τόμος 3· περιέχων τὰ μέγιστα μαθήματα τῆς τὲ Παπαδικῆς καὶ τοῦ Μαθηματαρίου, ἐν Κωνσταντινούπολει, ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου, αωνα’ (1851), σσ. 118-132).

4.4. Δοξαστικὸ τῶν Αἴνων τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου· Τῇ ἀθανάτῳ σου κοιμήσει, ἥχος πλ. β’.

‘Οπως ἔχει ἀναφερθεῖ, ὁ Δανιήλ δὲν καταπιάστηκε μὲ τὴν συστηματικὴ μελοποίηση τοῦ Στιχηραρίου. Ἐξαίρεση ἀπετέλεσε ἡ μελικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Δοξαστικοῦ τῶν Αἴνων τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, μελοποίηση ποὺ δὲν διαθόθηκε παρὰ ἐλάχιστα²⁸⁷ καὶ ἡ πλήρης μελοποίηση τοῦ Ἀναστασιματαρίου ποὺ μᾶς παρεδόθη πλήρως σὲ μόλις δύο κάθικες: τὸν ἀγιορείτικο κάθικα Ξηροποτάμου 374 τοῦ β’ ἡμίσεως τοῦ ιη’ αἰῶνος

²⁸⁷ Η σύνθεση ἀνθολογεῖται στοὺς κάθικες Mingana Greek 7 (φ. 140v) τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπέρμιγχαμ καὶ Βιβλιοθήκης Ἑλληνικοῦ Ινστιτούτου Βενετίας 41 (φ. 41λθ').

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος καὶ τὸν κώδικα Μεταμορφώσεως Μετεώρων 206, τῆς ἴδιας ἐποχῆς²⁸⁸. Σὲ γενικὲς γραμμές, τὸ στιχηραρικό μέλος ποὺ ἀποδίδεται στὸν Πρωτοψάλτη μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ λιτὸ καὶ ἀπέριττο, ἀρκετὰ ἀπλούστερο -ἄρα καὶ πολὺ πιὸ σύντομο- σὲ σχέση μὲ τὰ μέχρι τὴν ἐποχή του παραδεδομένα στιχηραρικὰ μέλη τῶν παλαιότερων μελουργῶν. Γι’ αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ἡ ἀνθολόγηση τῶν στιχηρῶν ἀναστασίμων τοῦ Δανιήλ συνοδεύεται ἀπὸ ἀναφορὲς ὅπως «συνοπτικά», «ἐκκλησιαστικά» καὶ «εἰρμολογικά», μὲ τὴν ἔννοια τῆς συντομότερης μελικῆς ἐπεξεργασίας, ἡ ὅποια παραπέμπει σὲ χαρακτηριστικὰ τοῦ εἰρμολογικοῦ γένους. Ἐντούτοις, ἡ ὄμοιότητα τοῦ δικοῦ του μέλους μὲ τὸ μέλος ποὺ παρέδωσε ὁ Πελοποννήσιος Πέτρος καὶ καθιερώθηκε ἐφεξῆς, κινεῖ κάποιες ὑποψίες ὅσον ἀφορᾶ στὴν πατρότητά του. Καὶ φαίνεται ὅτι ἐπιβεβαιώνεται ἡ ἀποψη πολλῶν σύγχρονων μουσικολόγων ὅτι ὁ Πέτρος ἀρχικὰ διαμόρφωσε καὶ στὴ συνέχεια κατέγραψε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν στιχηραρικῶν μελῶν τοῦ Δανιήλ, τὸ ὅποιο καὶ διαδόθηκε τελικὰ μὲ τὸ δικό του ὄνομα.

Στὴν παροῦσα παράγραφο ἐπιχειρεῖται μία συγκριτικὴ προσέγγιση τῆς μελοποίησης τῶν στιχηραρικῶν μελῶν τοῦ Πρωτοψάλτη, μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ Δοξαστικοῦ τῆς ἑορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Γιὰ λόγους καλύτερης κατανόησης, μαζὶ μὲ τὸ μέλος τοῦ Δανιήλ παρατίθενται χαρακτηριστικὰ σημεῖα καὶ τοῦ μέλους ποὺ ἀποδίδεται στὸν λαμπαδάριο Πέτρο, μέλος τὸ ὅποιο γνώρισε εὐρύτατη διάδοση τόσο στοὺς χειρόγραφους μουσικοὺς κώδικες ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ιη’ αἰ. καὶ ἐξῆς ὅσο καὶ στὰ ἔντυπα μουσικὰ βιβλία, ἐξηγήθηκε στὴν ἀναλυτικὴ σημειογραφία τῆς Νέας Μεθόδου καὶ ἐπιζεῖ στὴν ἀσματικὴ πράξη μέχρι καὶ σήμερα.

Κατὰ τὴν μελικὴ ἐπένδυση τοῦ ὡς ἄνω Δοξαστικοῦ, ὁ Δανιήλ ἐπιλέγει ἀπλές, λιτὲς καὶ ἀνεπιτήδευτες μουσικὲς γραμμές. Ἡ χρήση τῶν μεγάλων ὑποστάσεων χειρονομίας ποὺ πλατύνουν τὸ μέλος εἶναι σημαντικὰ περιορισμένη (σημειογραφικὰ χρησιμοποιείται ἡ ἐξηγητικὴ - μεταβατικὴ

²⁸⁸ Μεμονωμένες συνθέσεις (Κεκραγάρια, Δογματικὰ καὶ Εὐλογητάρια) τοῦ Αναστασιματαρίου ἀνθολογοῦνται, βέβαια, σὲ μεγαλύτερο βαθμό. Βλ. τὸν ἀναλυτικὸ Πίνακα Χειρόγραφων στὴν § 2 τοῦ 2ου Κέφ. τοῦ Β’ Μέρους.

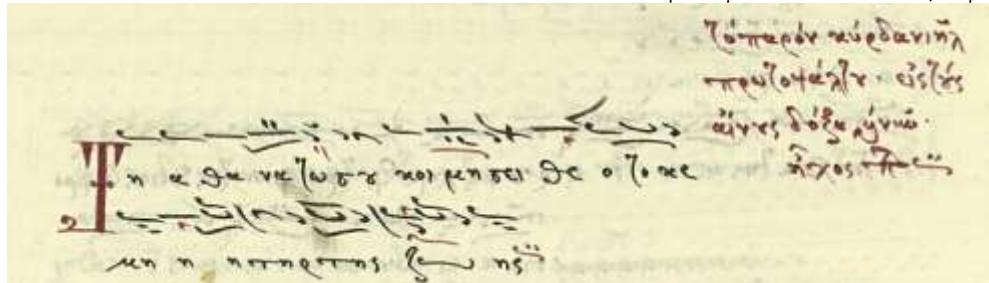
‘Ο Δανιὴλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος μουσικὴ σημειογραφία μὲ χρήση τῶν σύντομων ὡς πρὸς τὴν ἔρμηνεία σημαδίων· λύγισμα, πίασμα, ἀντικένωμα, παρακλητικὴ καὶ ἔτερον παρακάλεσμα), ἐνῷ ἀρκεῖται στὴν ἐντεχνη συμπλοκὴ τῶν φωνητικῶν σημαδιῶν γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὸν τονισμὸ τοῦ νοήματος τοῦ ποιητικοῦ κειμένου. Τὸ μέλος εἶναι ἀρκετὰ σύντομο καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις συλλαβικό, θυμίζοντας αὐτὸ ποὺ γνωρίζουμε σήμερα ὡς τὸ βασικὸ μέλος τῶν στιχηρῶν ἴδιομέλων. Πάντως, εἶναι καταφανῶς ἀργότερο τοῦ Πέτρου καὶ μὲ περισσότερα ποικίλματα, εἰδικὰ στὶς ύψηλὲς φωνητικὲς ἀναβάσεις.

Οἱ ἡχητικὲς μετατροπὲς εἶναι ἐλάχιστες. Οἱ Δανιὴλ ἐπιμένει στὰ σκληρὰ χρωματικὰ διαστήματα στὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ μελωδήματος καὶ μόνο ὅταν ἀπαιτεῖται, παρατηροῦνται μικρές στροφὲς πρὸς τὸ διατόνο.

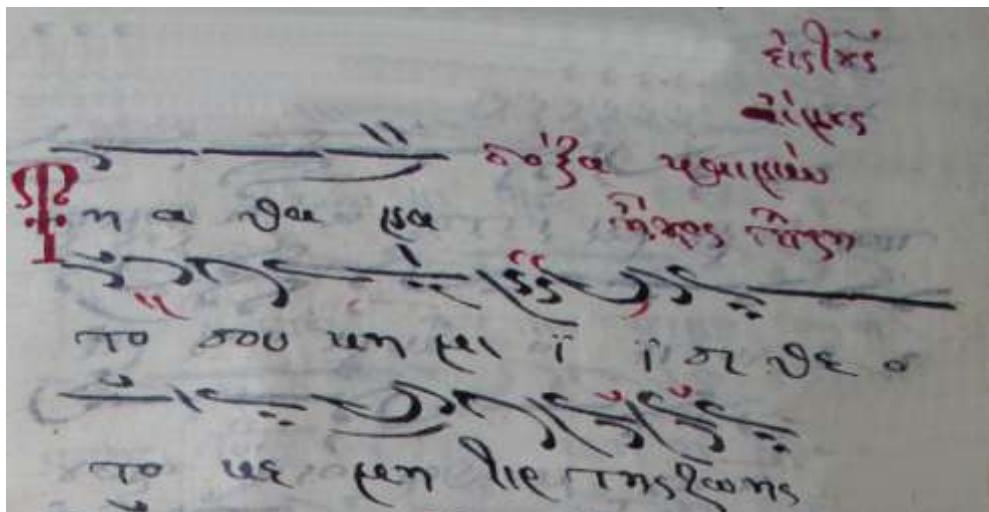
Πολλὰ εἶναι καὶ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν δυὸ μελοποιήσεων. Κατ’ ἀρχάς, ἡ ἀρχικὴ μουσικὴ θέση εἶναι παρεμφερῆς καὶ στοὺς δύο μελουργούς. Σαφῶς ἀργότερη αὐτὴ τοῦ Δανιὴλ ἀλλὰ στὸ ἕδιο μουσικὸ μοτίβο, μὲ κατάβαση τῆς μελωδίας μίᾳ φωνῇ κάτω ἀπὸ τὴν βάση, στὴ συλλαβὴ «—σει» τῆς λέξης «κοιμήσει», καὶ ἐντελῆ κατάληξη στὴν βάση τοῦ ἥχου. Ταυτόσημες μελωδίες παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τῶν δυὸ μελουργημάτων, εἰδικὰ στὶς φωνητικὲς ἀναβάσεις τοῦ μέλους στὸ ὀξὺ τετράχορδο (ὅπου καὶ ἡ μεταστροφὴ στὰ διατονικὰ διαστήματα) καὶ στὶς χαρακτηριστικὲς τοῦ πλ. β’ ἥχου ἐντελεῖς καὶ τελικὲς καταλήξεις. Γιὰ τὴν ὀπτικὴ θεώρηση τῶν γραφομένων, ἐπιλέχθηκαν καὶ παρατίθενται σὲ ἀντιπαραβολὴ συγκεκριμένα τμήματα τῶν δύο συνθέσεων²⁸⁹.

α) Ἡ ἐναρκτήρια μουσικὴ θέση.

²⁸⁹ Τὰ κατ’ ἀντιπαραβολὴ Δοξαστικὰ ἐλήφθησαν ἀπὸ τοὺς κώδικες Mingana Greek 7, φ. 140v (Δανιὴλ) καὶ ἰερᾶς μονῆς Σταυρουπόλεως Βουκουρεστίου 48m, τοῦ ἔτους 1775 (Πέτρος).

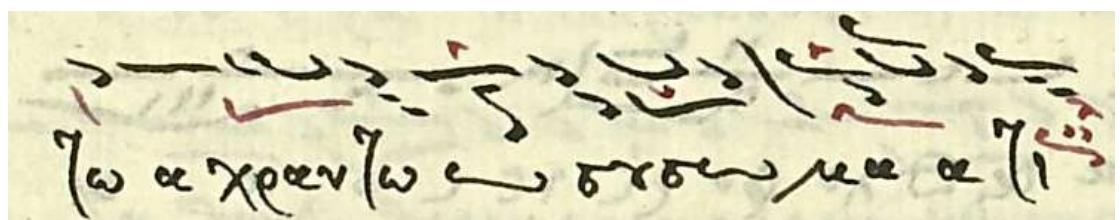

Εικόνα 13. Η άρχικη μουσική θέση της συνθέσεως του Δανιήλ.

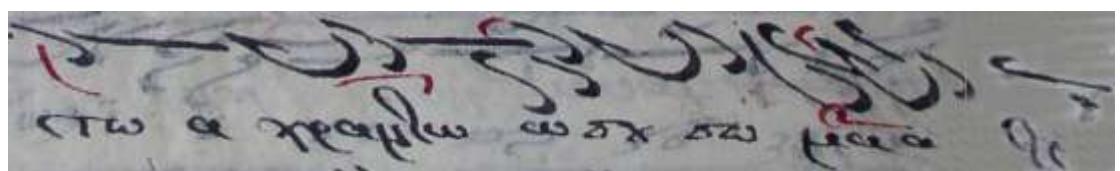

Εικόνα 14. Η άρχικη μουσική θέση της συνθέσεως του Πέτρου.

β) Ἐντελεῖς καταλήξεις.

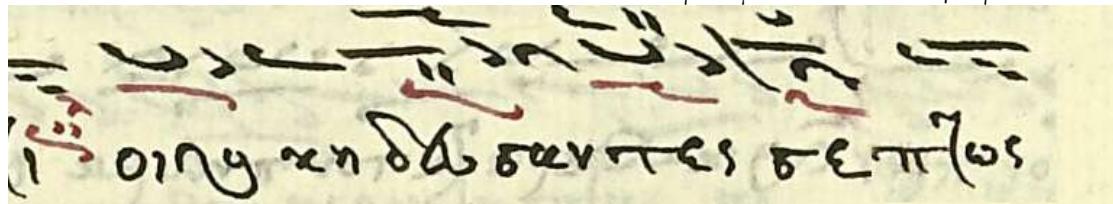

Εικόνα 15. «Τῷ ἀχράντῳ σου σώματι». Ἐντελής κατάληξη τοῦ Δανιήλ.

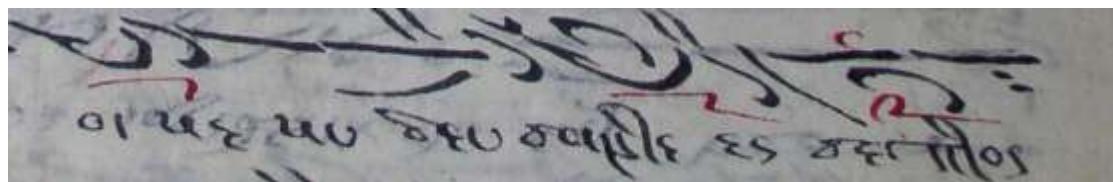

Εικόνα 16. «Τῷ ἀχράντῳ σου σώματι». Ἐντελής κατάληξη τοῦ Πέτρου, καθόλα ὄμοια μὲ αὐτὴ τοῦ Δανίηλ.

γ) Όμοιότητες καὶ διαφορὲς στὶς χρησιμοποιούμενες μελωδί-

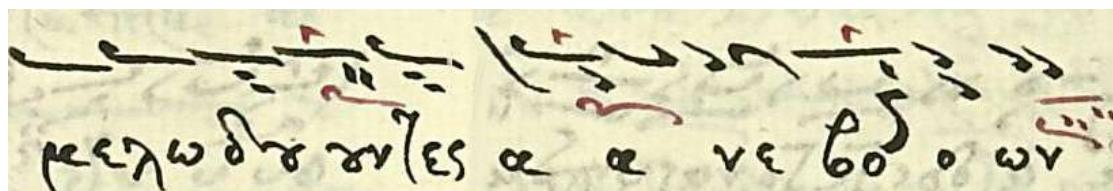

Εἰκόνα 17. «Οἱ καὶ κηδεύσαντες σε πτώς». Μελοποίηση ύπὸ Δανιήλ.

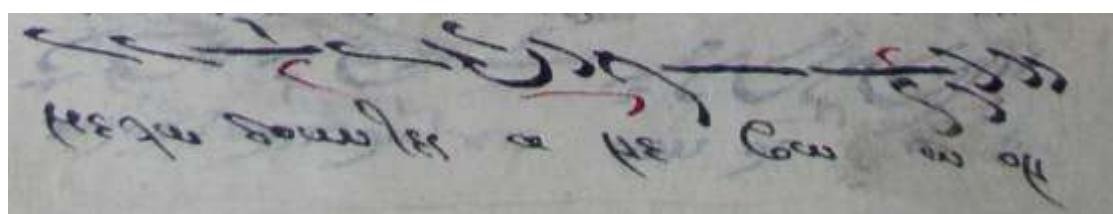

Εἰκόνα 18. «Οἱ καὶ κηδεύσαντες σε πτώς». Μελοποίηση ύπὸ Πέτρου.

Οἱ όμοιότητες τῶν δυὸ μουσικῶν φράσεων εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἐμφανεῖς, ἐνῶ οἱ συλλαβὲς «-ντες σε πτώς» μελοποιοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς δύο μελουργοὺς μὲ τὴν χρήση τῶν ἴδιων ἀκριβῶς ἐμφάνων καὶ ἄφωνων σημαδιῶν.

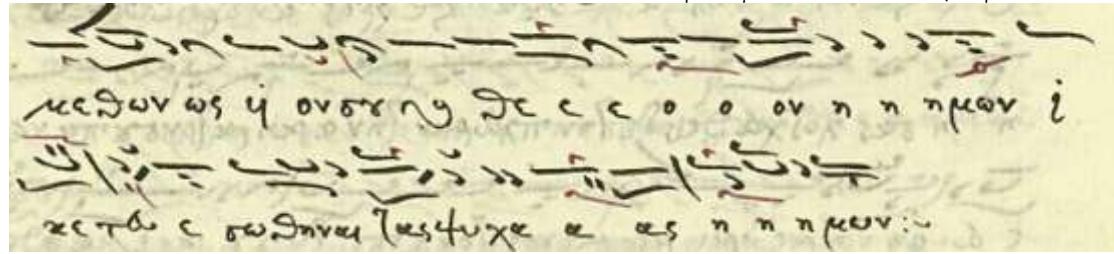
Εἰκόνα 19. Μελοποίηση τῆς φράσης «Μελαδοῦντες ἀνεβόλων». Μέλος τοῦ Δανιήλ.

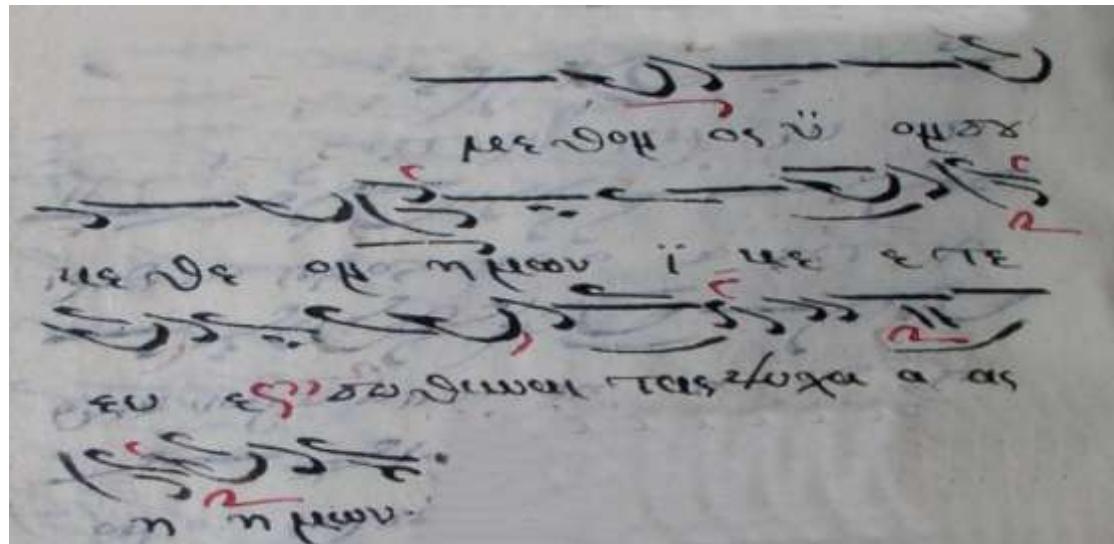
Εἰκόνα 20. Μελοποίηση τῆς φράσης «Μελαδοῦντες ἀνεβόλων». Μέλος τοῦ Πέτρου.

Σαφῶς πιὸ σύντομη ἡ μελοποίηση τοῦ Πέτρου, ἐντούτοις οἱ δύο μουσικοὶ χρησιμοποιοῦν ὡς βάση τὴν ἴδια μουσικὴ γραμμὴ· ἀνάβαση στὴν τριφωνία καὶ ἐπιστροφὴ στὴν βάση τοῦ τετραχόρδου.

δ) Η τελικὴ κατάληξη τῶν μελῶν.

Εικόνα 21. Τελική κατάληξη, μέλος Δανιήλ.

Εικόνα 22. Τελική κατάληξη, μέλος Πέτρου.

Καὶ στὴν μελοποίηση τῆς τελικῆς κατάληξης τοῦ Δοξαστικοῦ παρατηρεῖται ἡ ὁμοιότητα τῶν δυὸς μελοποιήσεων. Ο Δανιήλ χρησιμοποιεῖ μιὰ χαρακτηριστικότατη θέση τοῦ πλ. β' μὲ τὴ χρήση τοῦ λυγίσματος στὴ λέξη Θεὸν καὶ τὴ συμπλοκὴ παρακλητικῆς, ψηφιστοῦ καὶ πιάσματος στὴ λέξη ἰκέτευε, μέχρι νὰ καταλήξει τελικῶς στὴν βάση τοῦ ἥχου. Πιὸ σύντομη πορεία, μὲ τὴν ἴδια ὅμως τελικὴ κατάληξη, ἀκολουθεῖ ὁ Πέτρος. Τὸ μέλος εἶναι συλλαβικό, σύντομο, χωρὶς ἴδιαίτερες περιστροφές.

5. Η συμβολή τοῦ Δανιήλ στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη· γενικὴ ἀποτίμηση.

Απὸ ὅλα ὅσα ἐξετέθησαν παραπάνω, καθίσταται σαφὲς ὅτι τὸ σύνολο ἔργο τοῦ Δανιήλ, (μελοποίηση, ἐξηγήσεις, ψαλτικὴ καὶ διδακτικὴ δραστηριότητα) διαδραμάτισε οὐσιαστικὸ καὶ σημαντικότατο ὅρο λόγο στὴν μετέπειτα ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης καὶ ἐπηρρέασε ἀποφασιστι-

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος καὶ τὴν ἐν γένει πορείᾳ τῆς μέχρι καὶ σήμερα. Ἡ συμβολή του ἔγκειται, ἐπιγραμματικά, στὰ ἔξῆς:

α) Η ἀνάγκη για συντόμευση τοῦ χρόνου τελέσως τῶν ἀκολουθιῶν που ενέσκυψε κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐπέτασσε τὴν συντόμευση τῆς ψαλμωδίας καὶ ὁ Δανιήλ, ἀφού γκραζόμενος τὴν κριτιμότητα γιὰ τὰ ψαλτικὰ πράγματα, μελοποίησε καὶ παρέδωσε συντομότερο τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου. Παρὰ τὴν σχετικὰ περιορισμένη διάδοση αυτού του «συνοπτικού» μέλους, εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ καταγράφεται τὸ νέο «μέσο» στιχηραρικὸ εἶδος²⁹⁰, καρπὸς τόσο τῆς μαθητείας τοῦ Πρωτοψάλτου στὸν Ἰωάννη Τραπεζούντιο ὅσο καὶ τῆς δικῆς του μουσικῆς ἔμπνευσης. Άκομη, μελοποίησε πρωτότυπα παπαδικὰ μέλη τῆς Θείας Λειτουργίας (κυρίως Χερουβικὰ καὶ Κοινωνικά), συντομότερα τῶν παλαιῶν, ἵκανὰ νὰ «χωρέσουν» στὸν περιορισμένο πλέον λειτουργικὸ χρόνο.

β) Τὸ μελοποιητικό του ἔργο ἔγινε ὄδηγὸς γιὰ τοὺς ἐπόμενους. Πολλοὶ μεταγενέστεροι ἦ καὶ σύγχρονοι αὐτοῦ επιφανείς μουσικοί, ἐπηρρεαζόμενοι ἀπὸ τὸν «τρόπον τοῦ μελίζειν» τοῦ Πρωτοψάλτη, μιμήθηκαν τὸ πρωτοποριακὸ μελοποιητικό του ὑφος στὶς νέες συνθέσεις²⁹¹. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρονται ἐδῶ οἱ περιπτώσεις τῆς μελοποίησης τοῦ δοξαστικοῦ τῶν Ἀποστίχων τοῦ ὄρθρου τῆς Μεγάλης Τετάρτης, τὸ γνωστὸ στοὺς περισσότερους ως «Τροπάριο τῆς Κασσιανῆς». Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς ἀμαρτίαις, σὲ ἥχο

²⁹⁰ Οἱ κώδικες Ξηροποτάμου 374 καὶ Μεταμορφώσεως 206 περιέχουν πλῆρες τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Δανιήλ. Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, τοὺς κώδικες Ξηροποτάμου 305, φ. 31v· «Σύνθεσις κεκραγαρίων συνοπτικὴ μετὰ τῶν δοξαστικῶν, καθὼς τὰ νῦν ψάλλονται ἐν Κωνσταντινουπόλει· τονισθέντα παρὰ κυρίου Δανιήλ Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» καὶ φ. 109r· «Εἰς τοὺς αἵνους· σύνθεσις συνοπτικὴ κύρῳ Δανιήλ Πρωτοψάλτου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας», Ξηροποτάμου 277, φ. 98r· «Κεκραγάρια εἰρμολογικὰ· κυρίου Δανιήλ λαμπαδαρίου», Ξηροποτάμου 330, φ. 55v· «Ἐτέρα σύνθεσις κεκραγαρίων, συνοπτική, μετὰ δογματικῶν, καθὼς τὰ νῦν ψάλλονται ἐν Κωνσταντινουπόλει· τονισθέντα παρὰ κυρίου Δανιήλ Πρωτοψάλτου», Αγ. Στεφάνου 66, φ. 6r· «Κεκραγάρια καὶ δοξαστικὰ ἐκκλησιαστικά, ποίημα κύρῳ Δανιήλ λαμπαδαρίου». Τὸ μέλος τοῦ Ἀναστασιματαρίου τοῦ Δανιήλ εἰναι λιτὸ καὶ ἐλαφρῶς ἀργότερο τοῦ ἀντίστοιχου μέλους τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου, τὸ ὄποιο, βέβαια, καὶ ἐπεβλήθη στὴ λειτουργικὴ πράξη.

²⁹¹ Προβλ. Διονυσίου 576, φ. 208r· «Δανιήλ Πρωτοψάλτου· ἥχος βαρύς· νέον σύστημα ἐκ τοῦ Ζω, Δόξα σοὶ τῷ δείξαντι τὸ φῶς».

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος πλ. δ’ ἀπὸ τὸν Πέτρο Πελοποννήσιο²⁹², ἡ μαρτυρία τοῦ Δημητρίου Λώτου, τοῦ περίφημου Πρωτοψάλτη Σμύρνης· «μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατὸν τὸ ὑφος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κὺρο Ιωάννου καὶ κὺρο Δανιὴλ²⁹³» σὲ δικές του μελοποιήσεις μαθημάτων, ἡ ἐξήγηση τοῦ εἰδούσης· Ἐν βυθῷ κατέστρωσέ ποτε τοῦ Πέτρου Μπερεκέτη ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Βάια²⁹⁴ (συμφοιτητὴ τοῦ Δανιὴλ) καὶ τὸ καλοφωνικὸ μάθημα· Ἐτρεμεν ἡ χεὶρ τοῦ βαπτιστοῦ τοῦ Δαμασκηνοῦ Θεσσαλονικαίως, ὁ ὅποιος χρησιμοποίησε ὡς βάση γιὰ τὴ σύνθεσή του, ἔτερο μάθημα τοῦ Δανιὴλ²⁹⁵.

γ) Ακολουθώντας τὸ ἔργο τῶν προκατόχων καὶ διδασκάλων του καὶ ἐνστερνιζόμενος τὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν, συνέχισε τὴν δρομολογημένη πορεία τῶν ἐξηγήσεων τῶν παλαιότερων μαθημάτων, συμβάλλοντας μὲ τὴ σειρά του στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη γιὰ ἀναλυτικότερη σημειογραφία.

δ) Ἡ μουσική του ἔμπνευση καὶ δημιουργία παρέμεινε ἀρκετὰ ἀνοικτὴ στὴν λεγόμενη ἐξωτερικὴ μουσική. Γιὰ τὸν ἔμπλουτισμὸ τῶν μελωδημάτων του ἐπινόησε καὶ χρησιμοποίησε στὶς συνθέσεις του καινοφανεῖς μουσικὲς θέσεις φανερὰ ἐπηρρεασμένες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ μέλος, ἀλλὰ προσαρμοσμένες μὲ τέτοιο τρόπῳ στὰ μελωδήματά του, ὥστε νὰ εἶναι πάντοτε συνυφασμένες μὲ τὸ σοβαρὸ καὶ αὐστηρὸ πατριαρχικὸ ὑφος καὶ ἥθος ποὺ ἀπὸ τὴν πρώτη του νεότητα ὑπηρετεῖ. Ως ἐκ τούτου, θεωρήθηκε κατ’ ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τοῦ γνήσιου καὶ αὐθεντικοῦ «ὑφους τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας».

²⁹² «Παρὰ Πέτρου λαμπαδαρίου κατὰ μίμησιν Δανιὴλ Πρωτοψάλτου· ἥχος πλ. δ’, Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς..». Βλ. ενδεικτικά τοὺς ἀγιορείτικους κώδικες Δοχειαρίου 313 (φ. 311v), Δοχειαρίου 411 (φ. 77v), Ξενοφῶντος 107 (φ. 267r), Ξενοφῶντος 122 (φ. 243v), Παντελεήμονος 923 (φ. 289r), Κουτλουμαουσίου 590 (φ. 53r). Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀναφορά «κατὰ μίμησιν Δανιὴλ Πρωτοψάλτου» ἐπέζησε καὶ μέχρι τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις. Βλ. Γεωργίου Ρεδαιστηνοῦ, *Ἡ Ἁγία καὶ Μεγάλη Ἐβδομάς*, Κων/πολις, 1884, σ. 107· «Τὸ παρόν μελοποιηθὲν κατὰ μίμησιν τοῦ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου, παρὰ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου· ἥχος πλ. δ’, Κύριε, ἡ ἐν πολλαῖς..».

²⁹³ Εηροποτάμου 305, φ. 289v καὶ Εηροποτάμου 330, φ. 351r· «Σύνθεσις κύρο Δημητρίου [Λώτου] Χίου, μιμούμενος κατὰ τὸ δυνατὸν τὸ ὑφος τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κύρο Ιωάννου καὶ κύρο Δανιὴλ τῶν Πρωτοψαλτῶν· ἥχος δ’ Δύναμις τοῦ Ψύστου».

²⁹⁴ Γρηγορίου 40 (49), φ. 127v· «Εἴμιδός Πέτρου Μπερεκέτη, ἐξηγήθη παρὰ Αναστασίου Βάιας Μεσολογγίτου κατὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Δανιὴλ, ἥχος β’ λεγετος· Ἐν βυθῷ κατέστρωσέ ποτε».

²⁹⁵ Μεταμορφώσεως 92, φ. 201v· «Ψάλλεται τὸ παρὸν εἰς τὰ τοῦ Σωτῆρος ἄγια Θεοφάνεια· μετάθεσις κύρο Δαμασκηνοῦ Θεσσαλονικαίως ἀπὸ τὸ τοῦ κύρο Δανιὴλ λαμπαδαρίου Άπας γηγενῆς· ἥχος δ’ Ἐτρεμεν ἡ χεὶρ τοῦ βαπτιστοῦ».

Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο, ὅμως, ἡ μεγαλύτερη συμβολὴ τοῦ Πρωτοψάλτη στὴν ἐξέλιξη τῆς μουσικῆς μας παραδόσεως εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δανιήλ μὲ τὴν δράση του σημαδεύει τὴν ἀρχὴ μᾶς ὀλότελα νέας ψαλτικῆς ἐποχῆς, διαμορφώνοντας τὴν πορεία της μέχρι τὶς ἡμέρες μας. Στοὺς νεότερους κληροδότησε ὡς βαριὰ παρακαταθήκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλειάδα τῶν συνθέσεων του καὶ ὁρισμένες δικές του ἐξηγήσεις στὰ μελοποιήματα ἄλλων παλαιότερων διδασκάλων, ἔναν ἐντελῶς καινὸν τρόπο μελοποίησης ποὺ κατέστη σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ ὁδηγὸς γιὰ τοὺς ἐπόμενους μελοποιούς.

Ως ἐπιτομὴ τῶν ὕσων ἀναφέρθηκαν σχετικὰ μὲ τὴν συμβολή του στὴν ἐξέλιξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, σημειώνομε ὅτι ὁ Δανιήλ εἶναι ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς ἀνανέωσης καὶ διαφοροποίησης τῶν μελῶν κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ ιη' αἰ. Καὶ ὡς κατακλείδα, ἐπαναλαμβάνομε τὰ γραφόμενα τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Στάθη· «Ἀπὸ τῶν μέσων δὲ τοῦ ιη' αἰ. ἔχομεν καὶ διαφοροποίησιν οὐσιαστικὴν εἰς τὴν μουσικήν, ὕσον ἀφορᾶ εἰς τὸ στιχηραρικὸν κυρίως μέλος. Ἐχομεν τὴν γένεσιν τοῦ νέου στιχηραρικού μέλους τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου, ἀκολουθοῦντος τὸν Δανιήλ Πρωτοψάλτην... Ἡ διαφοροποίησις συνίσταται κυρίως εἰς τὴν ἐπικράτησιν συντομωτέρων μελῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰ παλαιὰ καὶ ἡ ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀποφυγὴ τῶν συνθέσεων τῶν παλαιῶν διδασκάλων. Καὶ σήμερον οὐσιαστικῶς ἡ ἐν τῇ λατρείᾳ ψαλλομένη Βυζαντινὴ Μουσικὴ εἶναι τῆς παραδόσεως τοῦ β' ἥμισεως τοῦ ιη' αἰ.²⁹⁶». Καὶ ἀλλοῦ· «Τὸ Ἀναστασιματάριο καὶ σχεδὸν καὶ τὸ Δοξαστάριο ἀποτελοῦν τὴν καταγραφὴ τῆς τρέχουσας τότε ἀσματολογίας, ἡ ὅποια ἔκλινε πρὸς τὸ σύντομο... Τὸ Ἀναστασιματάριο τοῦ Δανιήλ [...] ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητη ἀπόδειξη γιὰ τὸ ποιὰ παράδοση κατέγραψε ὁ Πέτρος [Πελοποννήσιος]. Καὶ χαρακτηρίζεται μάλιστα “εἰρηνολογικὸ”

²⁹⁶ Γρ. Στάθη, *Oἱ ἀναγραμματισμοί*, ὅπ. π., σ. 57 καὶ ὑποσ. 1.

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκας Δημήτριος αὐτὸ τὸ νέο ὑφος τοῦ στιχηραρικοῦ μέλους· Ἀρχὴ σὺν Θεῷ Ἀγίῳ τῶν εἰρμο-λογικῶν ἀναστασίμων, ποίημα κὺρος Δανιήλ λαμπαδαρίου»²⁹⁷.

²⁹⁷ Βλ. Γρ. Στάθη, *Πέτρος λαμπαδάριος ὁ Πελοποννήσιος – Η ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ, 7 (1983), σ. 116 καὶ ὑποσ. 1 καθὼς ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς, Αγιον Ὄρος, Τόμος Α'*, σ. 266, ὅπου συνοπτικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικα Ξηροποτάμου 374, μὲ τὰ σχόλια· «Πλήρες τὸ Αναστασιματάριον τοῦ Δανιήλ, “εἰρμολογικόν”, δηλαδὴ σύντομον ἐν σχέσει μὲ τὸ παλαιόν..., σημειογραφίᾳ ἡ πρωτότυπος, μέλος λιτόν».

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ -

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

“Οπως προκύπτει ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα ἔρευνα περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς ἐργογραφίας τοῦ Δανιὴλ Πρωτοψάλτου, ὁ τυρναβίτης μελοποιὸς δικαίως συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στὶς πλέον ἐξέχουσες μουσικὲς φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς του.

Τὰ κύρια σημεῖα στὰ ὅποια συνοψίζεται ἡ παροῦσα μελέτη καὶ στὰ ὅποια ὀφείλουμε νὰ σταθοῦμε, εἶναι τὰ ἑξῆς:

α) Ἡ ύπὸ τοῦ Δανιὴλ πλήρης καὶ πρωτότυπη μελοποίηση τοῦ Ἀναστασιματαρίου μὲ τὸ «μέσο» στιχηραρικὸ μέλος, ἀρκετὰ πιὸ σύντομο σὲ σχέση μὲ τὸ παλαιότερο μέλος τοῦ Στιχηραρίου. Τὸ μέλος αὐτὸ εἶναι ὁ πρόδρομος τοῦ νέου ἀργοῦ στιχηραρικοῦ μέλους ποὺ κατέγραψε ὁ Πέτρος Πελοποννήσιος καὶ ψάλλουμε ἔως καὶ σήμερα στοὺς ναούς.

β) Ἡ συνέχιση τῆς προσπάθειας τῶν παλαιοτέρων διδασκάλων γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ἀρχαιοτέρων μελῶν μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν μεγάλων ὑποστάσεων χειρονομίας καὶ ταυτόχρονα ἡ τάση γιὰ τὴν σύντμηση τῶν παλαιῶν ἀργῶν μαθημάτων καὶ τὴν συντομότερη μελοποίηση τῶν νέων, λόγω τοῦ σημαντικὰ μειωμένου, πλέον, χρόνου τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν.

γ) Η ἔντονη ἀλληλεπίδραση τῆς ψαλτικῆς τέχνης μὲ τὴν ἀραβοπερσικὴ μουσικὴ ποὺ ὁδήγησε στὴ σύνθεση μελῶν μὲ ἐμφανεῖς τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιρροές, παράλληλα μὲ τὴν προσπάθεια γιὰ συγκριτικὴ θεώρηση τῶν δύο μουσικῶν παραδόσεων.

δ) Γιὰ πρώτη φορά στὴν διεθνὴ ίστορικομουσικολογικὴ γραμματεία ἀναφέρονται λεπτομερῶς καὶ συγκεντρωμένα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὴ ζωὴ τοῦ Πρωτοψάλτου ἀπὸ τὴ γέννησή του στὸν Τύρναβο τῆς Θεσσαλίας, τὴν ψαλτικὴ του πορεία στὸν πατριαρχικὸ ναὸ Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὴν ἐναλλαγὴ τῶν διαφόρων ὄφφικίων μέχρι καὶ τὸν θάνατό του στὴν πάλαι ποτὲ Βασιλεύουσα πόλη.

ε) Ἐπίσης γιὰ πρώτη φορά, ἐξετάζεται ἐπισταμένως καὶ λεπτομερῶς τὸ σύνολο ἔργο τοῦ Δανιήλ. Παρουσιάζεται ἡ ἄγνωστη σὲ πολλοὺς ύμνογραφικὴ του δράση μὲ τὴν παραγωγὴ δεκαπεντασύλλαβων στίχων, τὸ πλῆρες μελοποιητικό του ἔργο στὰ διάφορα εἴδη τῆς ψαλμωδίας καὶ ἡ διδακτικὴ του δραστηριότητα στὴν Πατριαρχικὴ Μουσικὴ Σχολή. Ἐπιπλέον, ἀναφέρονται μαρτυρίες γιὰ τοὺς χρηματίσαντες μαθητές του.

στ) Παρουσιάζεται ἔνας ἀναλυτικὸς πίνακας Απάντων, ἔνα πολὺ χρήσιμο corpus τῶν πάσης φύσεως μελοποιήσεων τοῦ Δανιήλ, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ πλῆθος τῶν χειρόγραφων μουσικῶν κωδίκων ὅπου αὐτὲς σταχυολογοῦνται. Άκομη, ἀναφέρονται οἱ δημοσιεύσεις τῶν ἔργων του στὰ πρῶτα ἔντυπα μουσικὰ βιβλία.

ζ) Ἐπιχειρεῖται ἡ μορφολογικὴ προσέγγιση ὁρισμένων ἐκ τῶν μελουργημάτων τοῦ Πρωτοψάλτη, ἀπὸ τὰ δύο – πλὴν τοῦ Είρμολογίου – γένη τῆς βυζαντινῆς ψαλτικῆς μὲ τὰ ὅποια συστηματικῶς ἀσχολήθηκε. Γιὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν ἐπιλέχθηκαν χαρακτηριστικὲς συνθέσεις, οἱ πλέον διαδεδομένες στὴ χειρόγραφη παράδοση, ἀπὸ τὸ καθ’ αὐτὸν παπαδικὸ γένος

‘Ο Δανιήλ ὁ Πρωτοψάλτης – Λάσκος Δημήτριος
(Χερουβικὸ σὲ ἥχο α', Πολυέλεος Δοῦλοι, Κύριον σὲ ἥχο δ') καὶ τὸ Μαθημα-
τάριο (Μεγάλυνον ψυχή μον). Στὶς παραπάνω προστίθεται καὶ ἡ μελοποίη-
ση τοῦ Δοξαστικοῦ τῶν Αἴνων τῆς ἐορτῆς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου
(μοναδικὴ καταγεγραμμένη στιχηραρικὴ σύνθεση τοῦ Δανιήλ), σὲ ἀντι-
παραβολὴ μὲ αὐτὴν τοῦ Πέτρου λαμπαδαρίου τοῦ Πελοποννησίου.

Ἡ ἀνὰ χείρας μελέτη δὲν διεκδικεῖ δάφνες ἐπιστημονικῆς ἀρτιότη-
τας. Δὲν θὰ μποροῦσε, ἄλλωστε, ἐφόσον πρόκειται γιὰ μιὰ διπλωματικὴ
μεταπτυχιακὴ ἐργασία. Ἐλπίζουμε, ὅμως, νὰ ἴκανοποιεῖ ἔστω στὸ ἐλάχι-
στο τὶς προσδοκίες τοῦ ἀναγνώστη γιὰ μιὰ πρώτη καὶ συνάμα οὐσιαστικὴ
γνωριμία μὲ τὸν ἐκ Τυρνάβου Πρωτοψάλτη Δανιὴλ καὶ τὸ ἔργο του.